

ISSN 2147-1673

ASIA MINOR STUDIES

(INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES)

Osmanlı Devleti'nde Islahaneler (Sanayi Mektepleri)
Yaşar ARSLANYÜREK

İzmir Suikastı ve Nedenleri
Nermin Zahide AYDIN

Harf İnkılabı Sonrası Adana'da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935)
Erdem ÇANAK-Ahmet YEŞİL

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Şerhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin
Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi
Mustafa İsmail DÖNMEZ

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma
Ayhan GASPAK

Sözlük Ekolleri Özellikleri ve Eksik Yönleri
Uğur GÜLBİL

Gemikaya Çevresinden Bulunmuş Yeni Sanatkarlık Ürünleri
Toğrul HALİLOV

242 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili Defterinin Değerlendirmesi
Ömer KARATAŞ-Mustafa AKBEL

Öğretici Şiir: Doğuşu, Gelişimi ve Özellikleri
Ahmet ÖZDEMİR

Kitap Tanıtımı : Neslihan Ünal: *İki Osmanlı Liman Kenti İzmir ve Selanik*
Huri AKSEN

Cilt/ Volume:3

Sayı / Issue:6

Temmuz/July 2015

www.asiaminorstudies.com

ISSN 2147-1673

(e-ISSN 2148-9858)

ASIA MINOR STUDIES

(Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi)

Ocak ve Temmuz olmak üzere yılda iki kez yayınlanır

Cilt/ Volume:3

Sayı / Issue:6

Temmuz/July 2015

KİLİS 2015

Tarandığı İndeksler ve Veri Tabanları Indexes & Databases

Index Ebscohost
<http://www.ebscohost.com/>

Index Copernicus International (ICI)
<http://journals.indexcopernicus.com>

Directory of Research Journals Indexing
<http://www.drji.org>

Central and Eastern European Online
Library (CEEOL)
<http://www.ceeol.com/>

Academia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS)
<http://asosindex.com/journal>

Akademik Türk Dergileri İndeksi
<http://www.akademikdizin.com/>

Bilimsel Yayın İndeksi
<http://www.arastirmax.com/>

ASIA MINOR STUDIES

ISSN 2147-1673

<u>Sahibi / Publisher</u>	<u>Danışma Kurulu / Advisory Board</u>
Yrd. Doç. Dr. Serhat KUZUCU Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM	Prof. Dr. Mehmet ALPARGU (Sakarya Üniversitesi)
<u>Editörler / Editors</u>	Prof. Dr. Ali ARSLAN (İstanbul Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Serhat KUZUCU Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM	Prof. Dr. Enver ÇAKAR (Fırat Üniversitesi)
<u>Yayın Kurulu / Editorial Board</u>	Prof. Dr. Nurullah ÇETİN (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Metin AKİS Doç. Dr. Mehmet EROL Yrd. Doç. Dr. Murat FİDAN Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ Yrd. Doç. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞLULARI	Prof. Dr. Cihat GÖKTEPE (Uluslararası Antalya Üniversitesi)
<u>Dil Danışmanı / Language Advisory</u>	Prof. Dr. Nurettin DEMİR (Başkent Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. İsmail PEHLİVAN (Rusça) Okt. Abdil Celal YAŞAMALI (İngilizce) Okt. Emrah PAKSOY (İngilizce) Arş. Gör. Tuğba BİLVEREN (Türkçe) Öğr. Gör. Muhammet HÜKÜM (Türkçe)	Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Fırat Üniversitesi)
<u>Yayın Sekreteri (Secretary)</u>	Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU (Hacettepe Üniversitesi)
Arş. Gör. Ramazan ÇELEM Öğr. Gör. Halil UZUN Öğr. Gör. Armağan ZÖHRE	Prof. Dr. Mustafa TURAN (Gazi Üniversitesi)
	Prof. Dr. Vygantas VAREİKİES (Klaipeda University-Litvanya)
	Doç. Dr. Ruhi ERSOY (Gazi Üniversitesi)
<u>Adres / Address</u> Kilis 7 Aralık Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü 79100 Kilis / TÜRKİYE (TURKEY) Tel: 0533 493 88 11-0505 664 24 12 Fax: +90 (0348) 822 23 51 E-mail: asiainorstudies@hotmail.com Web: www. asiainorstudies.com	

Yasal Sorumluluk/ Legal Responsibility

Yazıların içeriğinden yazarları sorumludur.
The authors are responsible for the contents of their papers.

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Prof. Dr. Kemal POLAT (Fırat Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Murat FİDAN (Gaziantep Üniversitesi)
Prof. Dr. Sami KILINÇ (Fırat Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Metin AKİS (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Ali GÜRSEL (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Doç. Dr. Hamza ALTIN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Muhammet Selim İPEK (Kafkas Üniversitesi)
Doç. Dr. Sabri TÜRKMEN (İnönü Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Mustafa KAYAPINAR (Cumhuriyet Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mehmet BİÇİCİ (Gaziantep Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Meral KUZGUN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Uğur BÜLBİL (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Celal PEKDOĞAN (Gaziantep Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Cemil BÜLBÜL (Sütçü İmam Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. İsmail PEHLİVAN (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Murat ÇELİKDEMİR (Gaziantep Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Bülent YILDIRIM (Trakya Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Mustafa İsmail DÖNMEZ (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)	Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM (Kilis 7 Aralık Üniversitesi)

EDİTÖRLERDEN

Saygıdeğer akademisyen, araştırmacı ve okuyucular, Asia Minor Studies Dergisi yayın hayatının üçüncü yılını doldururken ikisi özel olmak üzere sekizinci sayısını yayınlamanın mutluluğunu yaşamaktayız. Bu sayımız toplam dokuz adet bilimsel çalışma ve bir kitap tanıtımından oluşmaktadır.

Asia Minor Studies dergisi başta Ulakbilim Dergipark üyeliği olmak üzere ulusal ve uluslararası sekiz veri tabanı tarafından indekslenmekte ve her geçen süre bilim dünyasındaki yerini ve önemi artırmaktadır. Bu vesile ile dergimizin bu sayısının oluşmasında katkıda bulunan başta akademisyen ve araştırmacılar ile emeği geçen dostlarımıza şükranlarımızı sunuyoruz.

Editörler

Yrd. Doç. Dr. Serhat KUZUCU

Yrd. Doç. Dr. Mehmet Ali YILDIRIM

İÇİNDEKİLER/ CONTENTS

Osmanlı Devleti'nde Islahhaneler (Sanayi Mektepleri)/ Workhouse in The Ottoman Empire (Industry Schools)	
Yaşar ARSLANYÜREK	1
İzmir Suikastı ve Nedenleri / İzmir Assassination And Its Reasons	
Nermin Zahide AYDIN	22
Harf İnkılabı Sonrası Adana'da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935)/ Letters After The Revolution Opened in Adana National School And Activities (1928-1935)	
ErdemÇANAK-Ahmet YEŞİL	42
Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Şerhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi / Methodological Analysis Of Kuşadalı Mustafa Bin Hamza's "Netâicu'l-Efkâr Fî Şerhi'l-İzhâr)	
Mustafa İsmail DÖNMEZ	69
Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma /A Research As to The History And Religion Of Harput Before The Turks)	
Ayhan GASPAK	106
Sözlük Ekolleri Özellikleri ve Eksik Yönleri/ Dictionary Schools, Their Features And Cons	
Uğur GÜLBİL	122
Gemikaya Çevresinden Bulunmuş Yeni Sanatkarlık Ürünleri /Found The Research Craft Patterns Around Gamigaya	
Toğrul HALILOV	133
242 Numaralı Manisa Şer'iyye Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Evaluation Of Manisa Shari'a Court Records in Numbered 242	
Ömer KARATAŞ- Mustafa AKBEL	150
Öğretici Şiir: Doğuşu, Gelişimi ve Özellikleri / Didactic Poetry: Its Rising, Progressing And Characteristics	
Ahmet ÖZDEMİR	176
<i>Kitap Tanıtımı</i>	
Huri AKSEN	188

Cilt: 3 Sayı: 6 Temmuz 2015 / Volume:3 Issue:6 July 2015

OSMANLI DEVLETİ'NDE ISLAHHANELER (SANAYİ MEKTEPLERİ)
Workhouse in The Ottoman Empire (Industry Schools)

Yaşar ARSLANYÜREK*

ÖZ

Osmanlı Devleti XVIII. yüzyılda başlayan Sanayi Devrimi'yle birlikte birçok alanda olduğu gibi ekonomi alanında ve üretimde mevcut öncülüğünü kaybetmeye başladı. Devlet'i içinde bulunduğu sıkıntılardan kurtarmak amacıyla birçok çare düşünüldü. Bunlardan biri de Tanzimat'tan sonra eğitim alanındaki reformlara hız verilmesiydi. Bu reformlar çerçevesinde oluşturulan okullardan biri tanesi de Islahhaneler yani Sanayi Mektepleridir.

Sanayi Mekteplerinin kurulmasına ilk kez 1848 yılında kalifiye eleman ihtiyacını karşılamak için başlandıysa da bu teşebbüs gerçekleştirilemedi. Kurulduğunda bir ismi dahi olmayan bu okullara daha sonraları Islahhane adı verildi ve 1860 yılından itibaren açılmaya başlandı. Ancak bu kez ekonomik nedenlerden daha çok insani duygular ön plandaydı. Bu okullar daha sonra Sanayi Mektepleri olarak da adlandırıldılar.

Kimstesiz ve yetim çocukların birer meslek sahibi olmaları ve aynı zamanda bu çocuklara ahlak eğitiminin de verilmesi amacıyla açılan Sanayi Mektepleri, önce erkek çocuklar için açıldı. Bu kuruluşların daha sonra faydası görülerek kız çocukları için de açılmasına karar verildi. Bu çalışmamızda Osmanlı Devleti'ndeki Islahhanelerin asıl açılış sebepleri üzerinde durulacak ve bu okulların gelişim süreçleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Islahhane, Sanayi Mektebi, Eğitim.

---

* Arş. Gör. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi, yasararslanyurek@gmail.com

Osmanlı Devleti'nde Islahhaneler (Sanavi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

ABSTRACT

The Ottoman Empire began to lose its existing leadership as with many areas in the field of economics and production in the XVIII century began with the Industrial Revolution. It was thought that many resort for State's troubles to the rescue. One of them was given the speed of reforms in the field of education after the Tanzimat. This is one of the schools that were created within the framework of this reforms in the Workhouses that is Industry Schools.

The establishment of Industry Schools were started for the first time in 1848 for meet the need for qualified personel, but this attempt failed. The Workhouse was given the name when it's installed not even a name for these schools afterwards. And it was began to be established after the 1860 year. But this time the economic reasons more subservient human emotion. Afterwards these schools it was also named to as Industrial Schools.

Industrial Schools first opened for children of men which homeless and orphan children to have a profession and, at the same time, for the purpose of giving these children the education of morality. These organizations was to help and began to be established also for girls. In this study will be examined in Ottoman Empire workhouses the principal and will focus on opening reasons and this school of development processes.

Key Words: Ottoman Empire, Workhouse, Industry School, Education.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde bir Sanayi Mektebi kurma düşüncesi, ilk olarak dönemin gelişmelerine ayak uydurmak ve gelişen sanayiye nitelikli eleman yetiştirmek amacıyla ortaya çıktı. Açılacak olan bu okulda matematik, kimya, jeoloji, madencilik, resim, mühendislik gibi dersler Türkler ve Ermenilere gösterilecekti. Bu yönde okulun binası yaptırılarak, yüksek maaşlarla gayrimüslim azınlıklardan oluşan bir öğretim kadrosu oluşturuldu. Fakat okul açılmadı. Toplanan öğrencilere tahsis edilen maaşlar da verilmedi. Bu nedenle öğrenciler de

Osmanlı Devleti'nde İslahhaneler (Sanavi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

dağıldılar.¹ İlk olarak Zeytinburnu'nda 1848'de açılması düşünülen bu okulun kurulması başarısızlıkla sonuçlandı.²

Sanayi Mekteplerinin açılması yönündeki 1848'deki bu başarısızlıktan sonra, bir sonraki teşebbüs İslahhaneler adıyla 1861'den sonra Midhat Paşa'nın gayretleriyle gerçekleştirildi ve Niş'te ilk ıslahhane açıldı. Ancak bu defa, devletin içinde bulunduğu iktisadi şartlardan daha çok, Midhat Paşa hissettiği duygularla okulun açılmasını sağladı. Zira Müslüman ve gayrimüslim bazı kimsesiz ve öksüz çocuklar zor şartlar altındaydı. Midhat Paşa bölgedeki halka bu çocuklar için bazı telkinlerde bulduysa da bundan bir sonuç elde edememişti. Bunun üzerine Midhat Paşa, durumu olanların yardımlarıyla bir yer yaptırarak, kimsesiz bu çocukları toplattırdı. Devlet memurları ve bazı vatandaşların yardımlarıyla bu çocukların giyecekleri temin edildi. Buraya 5-13 yaş arası çocuklar alındı. Burada bu çocukların eğitimleri, ahlaki gelişimleri ile birer meslek edinmeleri için Müslüman ve Hristiyan öğretmenler ve sanat erbabı ustalar tayin edildi. Ayrıca bu çocukların geçinmeleri, ıslahı ve güvenlikleri de sağlandı. Böylece okula duyulan ilgi ve alaka günden güne artmaya başladı. Okulun gelirleri de böylece arttı ve öğrenci sayısı 100'ü aştı. Niş İslahhanesi'nin en önemli özelliği farklı din ve mezheplerden çocuklara yönelik bir mesleki eğitim kurumu olmasıydı. Memlekette yeni oluşturulduğu için önceleri bu kuruma o dönemde bir isim de verilmemişti.³

Nihayet Kur'an-ı Kerim'den tefeül (uğursama, uğur sayma) edilerek, ne hüküm çıkarsa onun isim olarak verilmesi uygun görüldü. Bu bağlamda Midhat Paşa, Kur'an okurken "Esteuzübillah ve yeseluneke anülitam kulıslah lehümhayr"⁴

¹ Osman Ergin, **Türkiye Maarif Tarihi**, C.2., Tanzimat Devri Mektepleri, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1940, s.524; Bilim, Cahit, Yalçın, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir 2002, s. 320; Esmâ Parmaksız, **"II. Abdülhamid Dönemi (1876 – 1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüşdiyeler"**, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü FBE Mimarlık Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2008, s.75.

² Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi**, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul 1993, s.150.

³ Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, Birinci Basılış, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, Milliyet Matbaası, Ankara 1930, s.121; Mehmet Ali Yıldırım, **"Tanzimat Döneminde Meslek Okulları"**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Ana Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s.171-172.

⁴ Kur'an'da bu ayet "*Fîd dünyâ vel âhirah(âhirati) ve yes'elüneke anil yetâmâ kul islâhun lehüm hayr(hayrun) ve in tühâlitühum fe ihvânüküm vallâhü ya'lemül müfside minel muslih(muslihi) ve lev şâallâhü le a'neteküm innallâhe azîzün hakîm(hakîmun)*" şeklinde geçmekte olup, "*Dünya ve ahiret hakkında ve yetimlerden sana soruyorlar. De ki: "Onlar hakkında yapacağınız bir ıslah, işlerine karışmaktan daha hayırlıdır. Eğer onlara karışsanız, onlar sizin kardeşlerinizdir. Allah, bozguncuyla ıslâh ediciyi bilir, birbirinden ayırt eder. Eğer Allah dileseydi, elbette sizi sıkıntıya sokardı. Muhakkak ki Allah, Azîz'dir (üstündür), Hakîm'dir (hüküm ve hikmet sahibidir)*" şeklinde geçmektedir. bk. Kur'an-ı Kerim, Bakara Suresi, Cüz. 2, Ayet. 220.

Osmanlı Devleti'nde İslahhaneler (Sanayi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

ayetine rastladı ve kutsal sayılarak yeni açılan kuruma İslahhane denildi. Bu isim diğer vilayetlerde de açılan bu çeşit müesseseler için uzun süre kullanıldı.⁵

1863'ten Tanzimat'ın sonuna kadar ülkenin birçok yerinde İslahhaneler açıldı.⁶ Niş'deki ıslahhaneyi daha sonra 1864'te, Tuna vilayetinin merkezi konumundaki Rusçuk'ta, Sofya'da, Şam'da, Selanik'te, Bosna'da, İşkodra'da, Edirne'de, 1869'da Bursa'da, İzmir'de, Kastamonu'da, Trabzon'da, Erzurum'da ve Diyarbakır gibi vilayet merkezlerinde kimsesiz çocuklar için açılan ıslahhaneler izledi. Buralarda açılan ıslahhanelerin daha gelişmiş olmak üzere daha sonra İstanbul'da da bir Sanayi Mektebi açıldı. Midhat Paşa'nın ilk önceleri yetimhane fikriyle açtığı ıslahhaneler zamanla Sanayi Mekteplerine dönüştü ve buralarda mesleki ve teknik eğitim verilmeye başlandı.⁷

Midhat Paşa, Bağdat valiliği sırasında burada da bir ıslahhane açtırdı. Burada Zevra isimli vilayet gazetesini de bu ıslahhaneye ilave ettirdi. Nasreddin Şah tarafından da Bağdat'ta kurulan hastane ve ıslahhaneye 4000 tümen yani 2000 lira bağışta bulunuldu.⁸

İslahhanelerde çocuklar her gün teorik dersleri görürler ve daha sonra kendilerine tahsis edilen sanatlarda eğitim alırlardı. Çocuklar sabahları ilk iş olarak buldukları din ve mezheplerine göre ibadetlerini yerine getirirler, kahvaltılarını yaparlar, yoklamaları yapıldıktan sonra ders görmek üzere sınıflarına, dersten sonra da mesleki eğitime yönelik atölyelerine giderlerdi.⁹ İslahhanelerde okuma-yazma, dini bilgi ve basit hesaplama dersleri haricindeki derslerin çoğunluğunu, dönemin popüler mesleklerinde verilen pratik dersler oluşturmaktaydı.¹⁰

Niş, Rusçuk ve Sofya'da açılan ıslahhaneler için 52 maddelik bir nizamname hazırlanmış ve bir de müfettişlik kurulmuştu. Nizamname üç kısımdan oluşmaktaydı. Birinci bölümde ıslahhanelere alınacak öğrencilerde aranacak şartlar, ıslahhanelerde okutulacak dersler ve öğretilecek sanatlar, ikinci bölümde; ıslahhanelerde görevli memurlar ve vazifeleri, ıslahhanelerin gelir gider ve mali durumları, son bölümde ise; öğrencilere uygulanacak cezalar ile mesleklerinde

⁵ Milli Eğitim Bakanlığı Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarlığı, **Mesleki ve Teknik Öğretim Dergisi**, Yıl 28, Temmuz (329), (1980), s.16-17.

⁶ Aysin Şişman, "Osmanlı Devleti'nde Batılı Anlamda Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu", **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 1/1, (2008), s.32.

⁷ Akyüz, **age.**, s.150; Atuf, **age.**, s.122; Parmaksız, **age.**, s.74; Yıldırım, Mehmet Ali, Osmanlı Vilayetlerinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 37, (Bahar 2013), s. 72.

⁸ **Midhat Paşa'nın Hatıraları: 1** Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret), Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1997, s.113.

⁹ Yıldırım, **agt.**, s.191.

¹⁰ Bekir Koç, "Osmanlı İslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 6(2), (2007), s.120.

Osmanlı Devleti'nde İslahhaneler (Sanayi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

başarı gösterenlere verilecek mükâfatlar ele alınmıştı (Parmaksız, 2008: 75). Midhat Paşa tarafından hazırlattırıldığı düşünülen nizamnameye göre bu okulların eğitim öğretimi yatılı olup 5 seneydi. Öğrenciler dersanelerde sabahları ilköğretim düzeyinde ikişer saat ders görürler, sonra alanlarına göre iş yerlerine dağılarak terzilik, kunduracılık, araba yapıcılığı, müretteplik ve mücellitlik, litoğrafyacılık (basım), dokumacılık, kibrit imali, harf dökümcülüğü, demircilik, marangozluk, oymacılık, saraçlık, modelcilik, dericilik, buhar makinesi ve kurşun boru imali gibi sanatlar öğrenirlerdi. Her ıslahhane de belli bir branşta uzmanlaşmıştı.¹¹

1865'te Ruscuk'ta bir de Kız İslahhanesi açıldı. Ancak bu kurum, maddi sıkıntılardan dolayı eğitim öğretime başlayamadı.¹² Bu okul öyle anlaşılıyor ki Kız Sanayi Mekteplerinin temellerinden birini oluşturdu.

İslahhanelerden mezun olan öğrencilere iki alternatif sunulmaktaydı. Bunlardan biri öğrenciye biriken parası veriliyor ve kişi günlük bir ücret mukabilinde çalışmaya devam ediyordu. Bir diğeri de işyeri açmak isteyenlere ödünç sermaye veriliyordu.¹³

Tanzimat dönemi boyunca açılan her ıslahhane bir diğere örnek teşkil etti. İslahhanelere kabul edilen Müslüman çocuklarla Türkçe bilen gayrimüslimler aynı çatı altında ders alırlardı. Türkçe bilmeyen diğere gayrimüslimler ise dersleri ayrı olarak alırlardı. İslahhanelerde kozmopolit bir yapı bulunduğu için eğitim dili de buna bağlı olarak farklılık gösteriyordu. Bu bağlamda eğitim öğretim dili Türkçe dışında Bulgarca, Ermenice, Rumca gibi farklı lisanlardan oluşmaktaydı.¹⁴

İslahhanelerle gayrimüslimlerin de içinde bulunduğu yüzlerce çocuk, devletin himayesine alındı. Böylece bu çocuklar zararlı etkilerden uzak tutularak Osmanlı iç pazarını tehdit eden yabancı metaların karşısında yerli üretime hizmet etmeye aday kalifiye bir sınıf oluşturdular.¹⁵

İslahhanelerde gösterilen meslekler zamanla çağın gereklerine göre güncelleniyordu. Zira ıslahhaneler, sanayi mekteplerinin oluşturulmasıyla beraber Avrupa'dan teknoloji transferi konusunda da görev yüklendiler. Bu bağlamda Niş, Sofya ve Adana İslahhanelerinden funun ve sanayi eğitimi amacıyla Avrupa'ya öğrenciler gönderildi. Bu öğrenciler döndüklerinde İslahhanelerdeki öğrencilere öğretmen olacaklardı. Öğrencilerin alacakları dersler İslahhanelerin buldukları yere göre farklılık arz ediyordu. Ayrıca İslahhaneler Batı'da kullanılan teknolojik makinelerin de Osmanlı Devleti'ne girmesinde önemli rol oynadılar.¹⁶

---

¹¹ Akyüz, **age.**, s. 150; Atuf, **age.**, 122; Midhat Paşa, **age.**, s.82; Koç, **agm.**, s.120-121.

¹² Şişman, **agm.**, s. 32.

¹³ Koç, **age.**, 120.

¹⁴ Yıldırım, **agt.**, s. 190-191; Yıldırım, 2012, **age.**, s.138.

¹⁵ Koç, **agm.**, 116.

¹⁶ Yıldırım, **agt.**, s.193-194.

Osmanlı Devleti'nde İslahhaneler (Sanayi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

İslahhanelerde dersler daha çok mesleki beceriye göre ölçülüyordu. Çeşitli işletmelerde eğitim alan öğrencilerin sınavları, eğitim gördükleri işletmelerde yapılıyordu. Ortaya koydukları işin kalitesiyle yeteneklerini ispatlayanlar diploma almaya hak kazanıyorlardı.¹⁷

Öğrencilere mesleki eğitim verecek ustalar Müslüman ve gayrimüslim ehil kent esnafı arasından ücret mukabilinde seçilmekteydi. Ayrıca sermaye artırımı amacıyla yeni meslekleri programlarına aldıklarında, şehir dışından da ustalar getirilmekteydi.¹⁸

İslahhaneler bu yapılarıyla zamanla gelişim gösterdi ve ülke genelinde sayıları arttı. Halkın ilgisi de bu kurumlara yine eş zamanlı olarak yoğunlaştı. Böylece bu kurumlar zamanla Osmanlı Devleti'nin sanayileşmesine katkı sağlayan sanayi mekteplerine dönüştü.

İslahhaneler, 1868'den itibaren açıldıkları vilayetlerin sanayi mektepleri olarak anılmaya başladılar. Abdülhamid döneminde de bu okullar Hamidiye Sanayi Mektebi olarak isimlendirildiler. Ancak Abdülhamid döneminin ilk yıllarında bu okulların bir kısmı ekonomik sıkıntılar dolayısıyla kapatıldı. Bir kısmı da kapanma seviyesine geldi. Kapanan okulların bir kısmı daha sonra 1890'lardan itibaren tekrar kuruldu. II. Abdülhamid Dönemi'nin ilk yıllarında sanayi mekteplerini geliştirmek ve Sanayi-i Nefise Mektebi'ni ıslah etmek amacıyla Heyet-i Teşvikeye-i Sanayi kuruldu. Böylece bu sayede birçok vilayetteki ıslahhaneler ya sanayi mektepleri haline getirildi, ya da yeni sanayi mektepleri kuruldu.¹⁹

Zamanla Sanayi Mektepleri olarak anılan okullardan biri de 1870'te açılmıştı. Bu okul, iç ve dış olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. Okulun iç kısmına yatılı olarak 13 yaş öncesi 500 civarı çocuk alındı. Okulun dış kısmına ise 13-30 yaş arası 200 civarında genç alındı. Bu öğrenciler gündüzleri derslere devam ederler akşamları da evlerine giderlerdi. Beş sınıf üzerine kurulu olan Sultanahmet'deki bu okul daha sonra Mekteb-i Sanayi-i Şahane ve Ulum-ı Aliye adını aldı.²⁰

İstanbul'daki Sanayi Mektebi öğrencilerinden 20 kişi, 13 Ocak 1870'te Fransa'ya eğitim amacıyla gönderildi. Devrin ihtiyaçlarına göre eğitim almak amacıyla gönderilen bu öğrencilerden 14'ü Müslüman, 4'ü gayrimüslimdi. Bu öğrenciler, gündüzleri kendi meslek sahalarında eğitim alırlarken, akşamları da geometri, resim, cebir, fizik ve endüstriyel kimya gibi teorik bilgiler öğreniyorlardı.

---

¹⁷ Yıldırım, **agt.**, s.196.

¹⁸ Yıldırım, **agt.**, s.197.

¹⁹ Yıldırım, 2012, *age.*, s.137-139; Kurt, Burcu, "Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak'ında Kurulan Sanayi Mektepleri", **History Studies**, Volume: 5, Issue: 3, (Haziran 2013), s. 155-156.

²⁰ Ergin, **age.**, s. 531; Bilim, **age.**, s. 322-323.

Osmanlı Devleti'nde Islahaneler (Sanayi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

Aynı şekilde 1872'de de 20 öğrenci Paris'e eğitim amacıyla gönderildi. Bu öğrencilerden de 12'si Müslüman 8'i gayrimüslimdi.²¹

İstanbul'daki Sanayi Mektebi, hükümetin isteğiyle beraber Midhat Paşa'nın özel gayretleriyle açıldı. Üç ay gibi kısa bir sürede okul açılarak 200 kadar öğrenci de okula alındı. Kısa sürede okulun öğrenci mevcudu 500'ü aştı.²²

Sanayi Mekteplerine Midhat Paşa ve Sait Paşa oldukça önem verdi. Zira 1888 tarihinde maarif-i umumiyenin ıslahı konusunda hazırladığı layihasında konuyla ilgili, özetle; farklı derecelerde bulunan okulların yapıları ve ders programlarının karışıklığından ve uygunsuzluğundan, bundan dolayı bu okulların devlet ve halkın ihtiyaçlarına uygun olmadığından, fukara ve esnaf çocuklarının geçimlerini sağlamak amacıyla devlet memuru olmak istediklerinden, bu durumun hem devleti hem de sanayiye uygunsuz etkilediğinden bahsetti.²³

1895 tarihli layihada Said Paşa, İbtidaiye Mektebi'nde bulunanlardan hali vakti yerinde olanların İstanbul'daki Sultani'ye alınmaları gerektiğini, diğer öğrencilerin de İstanbul'da ve vilayetlerde sanayi mektepleri kurularak buralara yerleştirilmeleri gerektiğini belirtmekte ve Sanayi-i Âliye Mekteplerinin Fransa'nın gelişmesinde son derece etkili olduğu gerçeğini vurgulamaktadır.²⁴

Said Paşa bu dönemde, İstanbul'da da bir Sanayi Mektebi'nin olduğunu, ancak bu okulun ders programının Avrupa ve Amerika'daki örneklerinden çok farklı olduğunu belirtmektedir.²⁵ Zira İstanbul'daki bu okul 1900'lü yıllara kadar tam anlamıyla bir mesleki-teknik okul haline gelememişti. Okul, daha sonraki düzenlemelerle tekrar bu atıl durumundan kurtuldu. Zira Vilayet Sanayi Mekteplerinin teknik eğitim programını yönetecek müdürlerle, demir ve ahşap usta başları da mümkün meritebe İstanbul Sanayi Mektebi yahut Avrupa Sanayi Mektebi mezunlarından istihdam edilecekti.²⁶

1898-1903 yılları arasında Sanayi Mektebi'nin hem gündüz hem de yatılı kısımları vardı. Yatılı eğitimin ücretsiz olduğu anlaşılır²⁷ okulun öğrenci mevcudu Maarif Salnamelerinde aşağıdaki şekliyle kayıtlıdır.

---

²¹ Şişman, **agm.**, s. 34-35.

²² Midhat Paşa, **age.**, s. 82.

²³ Atuf, **age.**, s. 123-124.

²⁴ **Said Paşa'nın Hatıratı**, C. I. Sabah Matbaası, Dersaadet, 1328, s.576-577.

²⁵ Said Paşa, **age.**, s. 577.

²⁶ Yıldırım, 2012, **age.**, s. 140-142.

²⁷ İncelenen Maarif Salnameleri dikkate alındığında sadece 1319 tarihli salnamede "*leyli ve ücretsiz*" ibaresinden Sanayi Mektebi'nin yatılı kısmının ücretsiz olduğu anlaşılmaktadır. bk. **Maarif Salnamesi**, 1319, s.250.

Osmanlı Devleti'nde Islahaneler (Sanayi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

Tablo 1. Gündüz ve Yatılı Sanayi Mektebine Kayıtlı Öğrencilerin Senelere Göre Dağılımı

Eğitim Öğretim Dönemi	Müslüman Öğrenci	Gayrimüslim Öğrenci	Toplam
1898 (H. 1316) ²⁸ (Yatılı)	220	32	252
1899 (H. 1317) ²⁹ (Yatılı)	134	17	151
1901 (H. 1319) ³⁰ (Yatılı)	181	16	197
1903 (H. 1321) ³¹ (Gündüz)	195	16	211

Sanayi Mektepleri zamanla iyi birer fabrika halini aldılar ve devletin ilerleme ve kalkınmasında maddi ve manevi yönden fayda sağladılar (Midhat Paşa, 1997: 83).

Kız Sanayi Mektebi

Kız Teknik Öğretim alanında ise Midhatpaşa ilk Islahhaneyi Rusçuk'ta daha sonra da Ahmet Refik Paşa İstanbul'da; Yedikule (1869), Üsküdar (1878), Aksaray (1879) ve Cağaloğlu'nda (1879) açtılar.³² 1869'da Yedikule'de açılan Kız Sanayi Mektebi, Yedikule'de bulunan baruthanenin Tophane-i Amire tarafından tamir edilmesiyle oluşturuldu.³³ Bunlardan Üsküdar Kız Sanayi Mektebi, Üsküdar'da Doğancılar Meydanı'ndaydı.³⁴ Bir Kız Sanayi Mektebi'nin de Süleymaniye civarında Kayserili Ahmed Paşa arsasında, Darülmuallimat ile birlikte kurulması hükümet tarafından kararlaştırılmıştı.³⁵

Osmanlı Devleti'nde kız çocuklarına sanat öğretme düşüncesini ilk defa Midhat Paşa Tuna Valisi'yken başlattı. Midhat Paşa, bu düşüncesini uygulamaya geçirirken hem kimsesiz kız çocuklarına iş bulmayı, hem ülkenin bazı küçük sanat ihtiyaçlarını karşılamayı, hem de orduya gerekli olan kumaş ve giysileri temin etmeyi amaçlamıştı. Bu amaçla; Rumeli'deki ordunun giyim ihtiyacını karşılamak

²⁸ Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Mabaa-i Âmire, 1316, s. 746.

²⁹ Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Mabaa-i Âmire, 1317, s. 839.

³⁰ Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Mabaa-i Âmire, 1319, s. 250.

³¹ Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Mabaa-i Âmire, 1321, s. 246.

³² Mesleki ve Teknik Öğretim Dergisi, **Mesleki ve Teknik Öğretimin Tarihi Gelişimi**, Yıl 29, Sayı339, Ankara (Mayıs 1981), s. 5.

³³ Atuf, *age.*, s. 122.

³⁴ **Salname-i Umumî**, 1318-1320, s. 397; **Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye**, Altmışıncı Sene, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şirkasi, Dersaadet,1322, s.444.

³⁵ **BOA.**, 19 Zilhicce 1310. MF.MKT., Dosya No:173 Gömlek Sıra No: 26.

Osmanlı Devleti'nde Islahaneler (Sanayi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

üzere Rusçuk'ta bir fabrika kurdu. Bu fabrikanın bütün araç gereçlerini Avrupa'dan getirtti ve fabrikada çalışmak üzere, öksüz kız çocuklarını bir araya toplattı. Böylece 1865 yılında Rusçuk'ta ilk Kız Sanayi Mektebi'ni faaliyete geçirdi. Midhat Paşa, İstanbul'a geldikten sonra eski tecrübelerine de dayanarak, 1869'da Yedikule'deki fabrikalarda çalıştırmak, askerın çamaşır ve sargı ihtiyacını karşılamak üzere eski baruthane binasında 50 öğrenci ile Kız Sanayi Mektebi'ni açtı. 1878 yılında Ahmet Vefik Paşa tarafından, Türk kadınıın giyim konusunda başkalarına muhtaç olmaktan kurtarmak, bir yandan okurken diğer yandan da çalışarak para kazanmalarına imkân sağlamak amacıyla üç sınıflı Üsküdar Kız Mektebi açıldı. 1879 yılında ise; bugünkü İstanbul Selçuk Anadolu Meslek ve Meslek Lisesi, Kız Sanayi Mektebi adı ile öğretime başladı. 1881 yılında, Suphi Paşa tarafından Üsküdar Kız Mektebi, bugünkü Üsküdar Midhat Paşa Anadolu Kız Meslek ve Meslek Lisesi'nin temeli olan Üsküdar Kız Sanayi Mektebi haline getirildi.³⁶

Yatılı ve Gündüzlü Kız Sanayi Mektebi, Ticaret Mektebi ve Sanayi-i Nefise Mektepleri, başlangıçta Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak kuruldu. Daha sonra okulun, ilgi ve alakası dolayısıyla Maarif Nezareti'ne devredilmesi, Ticaret ve Nafia Nezareti'nin tezkeresi üzerine 30 Aralık 1886'da kabul edildi.³⁷

Kız Sanayi Mektepleriyle ilgili olarak 8 Eylül 1898 tarihli bir dilekçeye göre, kızının fakir halinden bahisle leyli yani yatılı Kız Sanayi Mektebi'ne alınmasıyla ilgili olarak babasının isteği görülmektedir. Bu istek uygun görülerek durum, okula bildirilmişti.³⁸

Kız Sanayi Mektebi'nin hem yatılı hem de gündüzlü kısımları bulunuyordu. Leyli yani yatılı Kız Sanayi Mektebi'ne ilave olarak gündüzlü kısmının açılması ile ilgili verilen tezkere 27 Aralık 1904 (H. 19 Şevval 1322) tarihinde kabul edildi.³⁹

Maarif Salnamelerinden anlaşıldığı kadarıyla Kız Sanayi-i Mektepleri 7 sene olup derslerin senelere göre dağılımı aşağıdaki gibidir.

³⁶([http://mtegm.meb.gov.tr/www/tarihcemiz-kiz-teknik-ogretim-genel-mudurlugu/icerik/24,\(05.05.2015\)](http://mtegm.meb.gov.tr/www/tarihcemiz-kiz-teknik-ogretim-genel-mudurlugu/icerik/24,(05.05.2015))).

³⁷ BOA., 3 Rebiülahir 1304. İ.MMS., Dosya No: 87 Gömlek Sıra No: 3736.

³⁸ BOA., 21 Rebiülahir 1316. BEO, Dosya No: 1191 Gömlek Sıra No: 89267.

³⁹ BOA., 20 Şevval 1322. BEO., Dosya No:2471 Gömlek Sıra No: 185298.

Osmanlı Devleti'nde İslahaneler (Sanavi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

Tablo 2. Kız Sanayi Mektebi Derslerinin Senelere Göre Dağılımı⁴⁰

Okuldaki Dersler	Her Sınıfta Bir Haftalık Okunacak Dersler						
	Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene	Dördüncü Sene	Beşinci Sene	Altıncı Sene	Yedinci Sene
Elifbâ ve Şifâhî Malumât	18	0	0	0	0	0	0
Kur'ân-ı Kerîm ma' Tercîd	6	4	4	4	2	1	1
Ulûm-ı Dîniye	0	2	2	2	1	1	1
Kırâ'at ve İmlâ	8	6	6	6	2	1	1
Kitâbet	0	0	0	0	0	1	1
Kavâid	0	0	2	3	2	0	0
Arabî	0	0	0	0	0	1	2
Fârisî	0	0	0	0	0	1	1
Hüsn-i Hat	0	2	1	1	1	1	1
Dürûs-ı Eşyâ ve Malumât-ı Nâfiâ	2	2	1	1	1	1	1
İdâre-i Beytiye	0	0	0	0	2	2	2
Ahlak	0	0	0	0	1	1	1
Hıfzı's-sihha	0	0	0	0	0	1	1

⁴⁰ Maarif Salnamesi, 1316, s. 435; Maarif Salnamesi, 1317, s.472; Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Mabaa-i Âmire, 1318, s. 295.

Osmanlı Devleti'nde Islahaneler (Sanavi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

Hesab	2	2	2	1	1	1	1
Coğrafya	0	0	0	0	2	2	2
Tarih	0	0	0	0	2	2	1
Resim ve Hendese	0	0	0	0	1	1	1
El Hünerleri	6	12	12	12	12	12	12
Toplam	24	30	30	30	30	30	30

Okulda Hesab, Arabi, Kıra'at-ı Türkiye, Akaid, Tarz-ı Mimari-i Arab, Fenn-i Makine, Fransızca, Lisan-ı Osmanî ve Kitabet gibi dersler gösterilmekteydi.⁴¹

Kız Sanayi Mektebi açılmasına daha sonraki yıllarda da devam edildi. Bu bağlamda Kız Sanayi Mektebi haline getirilmek amacıyla 19 Ağustos 1906'da bir konak alınmış ve bu konağın masraflarının, Maarif Nezareti'nden karşılanmasına karar verildi.⁴²

Kız Sanayi Mektebi'nde okutulan derslerin içeriği Maarif Salnamelerinde şu şekilde geçmektedir:⁴³

“(MEVAD-I TEDRÎSİYENİN İZAHİ)

(Elifbâ-yı Osmânî ve Şifâhi Malumât)

Gerek Elifbâ-yı Osmânî ve gerek malûmât-ı şifâhiye İnâs Rüşdiyeleri programında gösterilen usûle tamâmıyla mutâbık olarak tedris idilecektir.

(Ku'ân-ı Kerîm Ma' Tecvîd)

Elifbâ tamâmıyla taallim idildikten sonra “Amme” ve bade “Tebâreke” cüz'i şerîfleri yalnız yüzünden tilâvet itdirilecektir.

İkinci sene de “Kad Sam”⁴⁴ cüz'i şerîfinden “Yasin”e kadar okutudurulacak ve üçüncü sene de “Yasin” den başlatılarak hitam itdirilecek ve bu seneden itibaren tecvîdin talimine mübâşeret olunacaktır.

⁴¹ Maarif Salnamesi, 1316, s.745-746.

⁴² BOA., 29 Cemazielahir 1324. BEO., Dosya No: 2894 Gömlek Sıra No: 217029.

⁴³ Maarif Salnamesi, 1316, s. 436-452; Maarif Salnamesi, 1317, s. 473-487; Maarif Salnamesi, 1318, s. 296-310

⁴⁴ Mücadele Suresi, 28. Cüz, bk. Kur'ân-ı Kerim, s.541.

Osmanlı Devleti'nde Islahhaneler (Sanavi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

Dördüncü sene, beşinci, altıncı ve yedinci senelerde tilâvet Kur'an-ı azîm 'üşşâna devam ve tecvîd tatbikâtına ihtimâm idilmekle berâber hitam-ı şerîfe dahi ikdâm olunacaktır.

Usûl-ı tadrîs İnas Rüşdiyeleri programında gösterilen usûle mutâbık olacaktır.

(Ulûm-ı Dîniye)

İnas Rüşdiyelerinin ikinci, üçüncü, dördüncü, beşinci senelerinde tadrîs idilen mübâhis bu mekteplerin aynı sınıflarında ve altıncı senelerinde gösterilen dersler bu mekteplerin altıncı ve yedinci senelerinde talîm olunacaktır.

(Kırâ'at ve İmlâ)

İnas Mekatib-i Rüşdiyesi için tanzîm olunan programa muvaffık sûretde tadrîs olunacaktır.

(Kitâbet)

İnas Rüşdiye Mekâtibinin beşinci ve altıncı senelerinde gösterilen mübâhis irâe olunacaktır.

(Kavâid-i Osmânî)

- 1- İsm-i hâs ile ism-i cinsin tefhîm ve tefrîki.
  - 2- Müfred ve cem' edat cem'.
  - 3- Ahvâl-i isim: Mücerred, mef'ulbe, meful ile, müzâf ile.
  - 4- Sıfat ve mevsûf.
  - 5- Zamâir-i şahsiye
  - 6- Fiil, masdar, emir, mâzî, hal ve istikbâl.
- (Tenbiye) Malûmât-ı mezkûrenin nazârîden ziyâde amelî olmasına ve tarîfâtın ezberletirilmesinden sarf-ı nazarla birçok misaller ile tefhîm ve izâhına çalışılmışdır.*
- 1- Envâ-i kelime, ism-i cins ve ism-i has, müfred ve cem', ahvâl-i isim, ism-i zamân ve mekân, ism-i tasgir, ism-i âlet.
  - 2- Sıfat ve mevsûf, sıfatın envâi.
  - 3- İzâfet, muzaf ve muzaf ile.
  - 4- Zamâir ve envâ ve kavâid.
  - 5- İsm-i işâret, kinâyât.

Osmanlı Devleti'nde Islahaneler (Sanavi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

6-Fiil: *masdar ve envâî, mâzî ve envâî, hal ve müzâri ve istikbâl vesâire sigalar, mütekellim, muhâtib ve gâib.*

7- Fer'i fiil: *İsm-i fâil, mübâlaa, ism-i fâil, ism-i mefûl, sıfat müşebbihe, hal terkibi.*

8- Edevât

9- Üç lisânın harfleri, elif ile hemzenin farkı, kelime, harf ve hareke, kavâid-i harekât, Arabîdeki tezkîr ve te'nîse Türkçede riâyet olunub olunmayacağı.

10- İsim ve envâî, müfred ve tensiye ve cem', ahvâl-i isim.

11- Sıfat ve mevsûf, sıfat-ı asliye ve kıyâsiye, sıfatın tasgîri, taklîli ve tefrîti.

12- İzâfet, muzâf ve muâf ile, kavâid-i izâfet, terkîb-i izâfî.

13- İsm-i işâret ve ism-i mevsûl, kinâyât.

14- Masdar ve envâî, fâil ve mefûl, ism-i fiil.

15- Fiil, iştikâk ve siga ve tasrîf, emsile-i matarda ve muhtelif, ezmine zât-ı fiil, basit fiiller, mürekkebb fiiller, rabt sigaları, siga-i musahabe, istikrar sigaları.

16- Fer'i fiil, ism-i fâil, mübalaa-i ism-i fâil, ism-i mefûl, sıfat-ı müşebbihe, hâl terkîbi, ism-i âlet, ism-i zaman ve ism-i mekân, ism-i fiil, sıfat fiili.

17- Edevât. Temrinât ve tatbikât.

Seneyyîn-i sâbıkada talîm olunan kavâid tafsîl ve tekrar ve ikmâl olunmağla berâber cümle ve terkiblerin envâına dâir malûmât dahî itâ idilecektir.

Kavâid-i mezkûrenin tatbikât cihetine pek ziyâde ehemmiyet virilecek ve gerek kavâid ve gerek imlâ ve kırâ'at derslerinde müstamel legât-ı Arabiye ve Fârisiye'nin manâları tâlelbâta belletdirilecektir.

(Arabî)

İnâs Rüşdiyelerinin beşinci senelerinde tadrîs idilen mübâhis gösterilecektir.

(Fârisî)

Osmanlı Devleti'nde İslahaneler (Sanavi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

İnas Rüşdiyelerinin beşinci senelerinde tadrîs idilen mübâhis gösterilecektir.

(Hüsn-i Hatt)

İnas Rüşdiye Mekteplerinde ittihâz olunan usûle tevfikân talîm idilecektir.

(Dürûs-ı Eşyâ ve Malumât-ı Nâfia)

İnas Mekteb-i Rüşdiyedeki usûle tevfikân tadrîs olunacaktır.

(İdâre-i Beytiye)

İnas Rüşdiye Mekteplerinin dördüncü, beşinci ve altıncı senelerinde tadrîs olunan mübâhis bu mekteplerin beşinci ve altıncı ve yedinci senelerinde gösterilecektir.

(Ahlak)

İnas Rüşdiyelerinin dördüncü, beşinci ve altıncı senelerinde gösterilen mübâhis bu mekteplerin beşinci, altıncı ve yedinci senelerinde irâe olunacaktır.

(Hıfzı's-sıhha)

İnas Rüşdiyelerinin beşinci ve altıncı senelerinde tadrîs idilen mübâhis bu mekteplerin altıncı ve yedinci senelerinde gösterilecektir.

(Hesab)

İnas Mekteplerinde gösterilen mübâhis irâe olunacaktır.

(Coğrafya)

İnas Rüşdiyelerinin dördüncü, beşinci ve altıncı senelerinde gösterilen mübâhis bu mekteplerin beşinci, altıncı ve yedinci senelerinde gösterilecektir.

(Tarih)

İnas Mekteplerinin dördüncü, beşinci ve altıncı senelerinde gösterilen mübâhis bu mekteplerin beşinci, altıncı ve yedinci senelerinde tadrîs olunacaktır.

(Resim ve Hendese)

1- Eşkâl-i muntazamayı tanıtmak üzere icâb iden ameliyat ve mûmâresât: mürebbî ve müstetîl, müselles ve dâire.

Osmanlı Devleti'nde Islahaneler (Sanavi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

2- Envâ-i muhtelif-i zevâyâ.

3- İbâd-ı selâse.

4- Numûnelerini irâe etmek şartıyla mücessemât hakkında malûmat ibtidâiye.

5- Mûsâhâ ve mukâyeseye dâir talimler. Mesâfelerin takdîri ve metro ile ifâdesi.

(Resim)

1- Hutût-ı müstakîmiye resmî ve bunların bi'l-imâl iksâm müttesâviyeye taksîmi. Hutût beynindeki nisbetin takdîri, ziveyâr-ı resmî ve takdîri.

2- Tersîmât-ı tezyîniye hakkında malûmât ulyâ: Muhitât ve devâir. Eşkâl-i muntazama ve muhitât-ı muhtelif ve sâire. Kutu, tabak ve sâire vücûda getirilmek üzere kağıdları dâire. Müstatîl ve müselles ve eşkâl-i sâirede kesmek.

(Hendese)

1- Hendese-i mustaheye âid eşkâlin siyah tahtaya ve bez ve kağıd üzerine resmi.

2- Mukib, menşûr, üstüvâne ve küre ile bunların havâs-ı esâsiyesi hakkında malûmât-ı muhtasıra-i ameliye ve usûl-ı işâriye tatbikleri.

(Resim)

3- İstimâli kesîr münheniyât-ı hendeseye resimleri: Kat'i nâkis, helezon vesâire, nebâtâtta bulunan münheniyât: Sâbık; yaprâk; Çiçek.

4- Ecsâm-ı hendeseye ile eşyâ-yı müstamele-i âdiyenin çizgi ve gölge ile resmi.

5- Hutût müstakîme ve mahitât ve devâir resmi için müstamel olan âlâtın sûret-i istimâli (cedvel, künye, pirgâr, münkale).

(Hendese)

1- Geçen derslerin tekrârı. Mûsâha-i sûtûh müsteviye-i muntazama ve gayr-ı muntazama. Metro arşun ile ifâde. Mesâil ve ameliyât-ı kesîre.

2- Mûsâha-i ecsâm-ı muntazama, mesâil ve ameliyat müteaddide ile malûmât-ı muktesibiyi takvîye.

(Resim)

Osmanlı Devleti'nde Islahhaneler (Sanavi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

- 1- Envâ-i tezyînât resim itmek (Çizgi ve gölge ile).
- 2- Envâ-i nebâtât (Kezâ).
- 3- Kumaş ve delikli kâğıd üzerine resim itmek usûlü.
- 4- Marka için süslü harfler resim itmek.

(El Hünnerleri)

Birinci Sene

(Nakış)

Zincir örgüsünden başlatılarak gâyet sâde örgüler ile işgâl olunacak ve ayrı ayrı gösterilmek şartıyla hesâb nakışının örmesi ve verevi dahi bu sınıfta talim olunacaktır.

(Dikiş)

Bidâyetde çocuklara küçük bez parçaları virilerek oyulgama usûlüyle beraber yenessâk itdirilecek ve daha sonraları yukarıdaki sınıflarda bulunan talebâtın dikişlerinin oyulgama ve teyelleri ve dökmeleri bunlara dikdirilecektir. Yama dikmek ve tersli yüzlü oyulgamak ve basdırmak işlerine dahi bu sınıfta başlatılacaktır.

(Nakış)

Harsto tili ve envâî, dantelâ, giyse, kuşak, küçük yasdık ve iskemle örtüleri bez üzerine marka, filo üzerine envâ-ı igne; küçük ve kolay kaneve işlemeleri (yukarı sınıftaki talebâtın i'mâl eyledikleri kanavaların zeminleri bu sınıf talebâtına imlâ itdirilecektir). Bundan başka mukavva ve kağıddan hafif ve kolay işlemeli kutu; tabağı, saat muhafazası, yelpaze, bardak altı, bardak kapağı gibi şeyler de i'mâl itdirilecektir.

(Dikiş)

Oyulgama ve teyel ve basdırma işlerinde lâyıkiyla rûsuh hâsıl olduktan sonra kırma ve bozma ve ikine ardı ve antika gösterilecektir.

Üçüncü Sene

(Nakış)

Örgünün envâ'ı. Filenin envâ'ı. Örmenin envâ'ı. Kanavânın envâ'ı. Her dürlü kabartma yapub kesmek. Marka. Fisto. Makine ile fisto dantel. Muşâbak işlemesi. Pesend. Pul ve tertil işlemek. Sarma. Gömlek ve sâire işlemek.

Osmanlı Devleti'nde Islahaneler (Sanayi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

(Dikiş)

İç gömleği ve sâire çamaşır dikmek. İplik örmeleri. (Dikişler evvelce muallimeler tarafından virilüb dikdirilecek ve sene nihâyetine kadar çocuklar başlı başlarına çamaşır ve pamuklu zibîn ve kundak takımı dikmege alışdırılacaktır).

Dördüncü Sene

(Nakış)

Sarma gömlek ve sâire işlemek, fistonun envâ'ı, markanın envâ'ı, çuka üzerine antika. Çuka aplikasyonu. Anavatanın envâ'ı. Divâlin envâ'ı. Dantele ve oyanın envâ'ı. Sun'î çiçek i'mâli.

(Dikiş)

Süslü ve kırmalı çamaşırılar. Kırmalı ve fistolu gicelik entârileri. Firenk gömlekleri. Gündelik entâri ve hırka dikmek. Makine kullanmak. Kaynamış kola ile yaşmak ve sâire kolalamak.

(Nakış)

Oyadan çiçek i'mâli. Odaların tezyîni için sun'î çiçek i'mâli. Talebât-ı senîn sâbıkada nakışı lâyıkiyla okunmuş olduklarından mektebce lüzûm görülecek her şeyi nakış itdirilecektir.

(Halı Dokumak)

Yalnız Leylî Kız Sanayi Mektebine mahsûs olub yün dikmek, taramak, bükmek ve nesh itmek usûlleri talîm olunacaktır. Nehârî Kız Sanâyi Mekteplerinde buna mahsûs zamanda nakış gösterilecektir.

Kız Sanayî Mektebi'nin gündüz ve gece eğitim veren kısımları bulunmaktaydı. Bunlardan gece eğitimi veren Kız Sanayi Mektebi, 1900-1904 yıllarında Cağaloğlu'nda (İstanbul) bulunmaktaydı.⁴⁵ Okulun gündüz kısmı yani Nehârî Kız Sanayi Mektebi ise Aksaray'da Tramvay merkezinde bulunmaktaydı.⁴⁶

(Dikiş ve Biçki)

Çamaşır ve gündelik entâri biçmek kavâid-i ameliye ve nazariyesi ta'lîm olunacak ve yüklü kumaşlardan kadın elbisesi dikmek öğrenilecektir. Soğuk kola ile gömlek ve sâire kolalamak usûlü dahi bu sınıfta ta'lîm olunacaktır.

⁴⁵ Salname-i Umûmî, 1318-1320, s. 396; Devlet Salnamesi, 1322, s. 443.

⁴⁶ Devlet Salnamesi, 1322, s. 444.

Osmanlı Devleti'nde Islahaneler (Sanayi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

(Nakış)

Oyadan çiçek imâline devam idilmekle berâber mektebce lüzûm görülecek bi'l-cümle eşyâ i'mâl itdirilecektir.

(Halı Dokumak)

Sene-i sâbika vechile ta'lîm olunacaktır.

(Bez Dokumak)

Usûlüne tevfikân gösterilecektir.

(Biçki ve Dikiş)

Modelinden biçmek usûlü. Ölçü almak kâidesi. Firenk gömlegi; çaket; eteklik, pelerin, manto, süslü hırka vesâire biçmek ve prova itmek ve dikmek usulleri.

(Nakış)

Mektebce lüzûmu olan her şey imâl itdirilecektir.

(Halı Nasbihi)

Sîn-i sâbika gibi gösterilecektir.

(Bez Dokumak)

Sîn-i sâbika vechile gösterilecektir.

(Dikiş)

Mektebce lüzûmu olan her şey dikdirilecektir.

Bunlardan başka makine ile çorab ve fanile örmek usûlü ve eşyâ-yı beytiyenin sûret-i tanzîm ve muhafazası ve çocuğa bakmak usulleri dahî ayrı ayrı bi't-taraf gösterilecektir.

(Aşçılık ve Tatlıcılık)

Leylî Kız Sanayi Mektebi, altıncı ve yedinci sene talebâtına münavebeten haftada ikişer def'a alaturka ve alafranga her dürlü yemek ve börek ve tatlı tabh itmek ameliyatıyla reçel, şurûb, komposto, çevirme, kurabiye, pasta, pandispanya, vesâir her nev' şeyler pişirmek ve sefere tanzîm eylemek usulleri başka başka velâyık vechile ta'lîm itdirilecektir.

Yukarıdaki bilgiler ışığında, Kız Sanayi Mekteplerinde kız öğrencilere diğer müspet ilimlerin yanı sıra öncelikle ve özellikle Kur'an-ı Kerim öğretiliyor ardından kız çocuklarına genel din eğitimi veriliyor sonra da genel ahlak kuralları

Osmanlı Devleti'nde Islahaneler (Sanayi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

verilerek örnek birer bireyler olması yönünde çalışmalar yapıyordu. Bu eğitimin yanında bu kız çocuklarına ağırlıklı olarak el hünerleriyle ilgili dersler de gösterilirdi.

SONUÇ

Sanayi Mektebi'nde öğrencilere dersler, kayıt sırasında seçmeli olarak sunuluyordu. Öğrencilerin alanlarında yeterli olup olmadıkları, ustabaşılar tarafından ölçülmekteydi. Ustabaşı bir öğrenciyi yetersiz görürse o öğrenciyi reddedebiliyordu. Bu yönüyle bilgiler sadece teoride kalmayıp uygulama sahasında da yer buluyordu. Ustabaşılar her sene başarılı öğrencilerin bazılarını seçmek suretiyle ödüllendirme yoluna gitmekteydi. Bu yönüyle öğrenciler çalışmaya teşvik ediliyordu. Her üç ayda bir kez olmak üzere bir öğrenci seçilerek sınava alınır ve başarılı olan öğrenciler üst rütbelere geçirilirdi ve kendilerine nişan olarak madalya verilirdi. Senede bir veya iki kez olmak üzere okul öğrencileriyle dışarıdan gelen kişiler arasında yarışma tarzında bir sınav yapılırdı ki bu sınavda başarılı olan kişilere birinci dereceden rütbe madalyası verilirdi. Daha sonra da bu birinciler arasında da bir yarışma yapılmak suretiyle başarılı olan kişiye büyük teşvik madalyası verilirdi. Bu yönüyle öğrenciler teşvik edilmiştir. Bunun yanında çeşitli meslek dallarıyla ilgili müzeler de oluşturulmaya çalışılmıştır.

1895 – 1896 tarihlerinde okulda 107 Müslüman öğrencinin 70 de gayrimüslim öğrencinin kayıtlı olduğunu görüyoruz. Müslüman ve gayrimüslim nüfus dikkate alınırsa gayrimüslimlerin bu okula ne derece önem verdiği görülüyor. Keza diğer okullardaki Müslim – gayrimüslim öğrenci sayılarına baktığımızda da bu durumu açık bir şekilde görebiliyoruz.

Kız Sanayi Mekteplerini incelediğimizde; bu eğitim öğretim yuvalarında kız öğrencilere diğer müspet ilimlerin yanı sıra öncelikle ve özellikle Kur'an-ı Kerim öğretiliyordu. Ayrıca kız çocuklarına genel din eğitimi gösteriliyor ve genel ahlak kuralları verilerek örnek birer bireyler olması yönünde çalışmalar yapıyordu. Bu eğitimin yanında bu kız çocuklarına ağırlıklı olarak el hünerleriyle ilgili derslerin verildiğini görüyoruz. Bu bağlamda okulun Kız Sanayi Mektebi isminin özünüyle bağdaşmadığını görüyoruz. Hâlbuki endüstrileşmenin ve sanayileşmenin başladığı böyle bir dönemde mevcut dini bilgilerin ve ahlaki eğitimin yanında kız çocuklarına da dönemin koşulları göz önüne alınarak bu tür derslerin gösterilmesi ve çağa ayak uydurulmaya çalışılması daha yerinde bir hareket olacaktı. Bu yönüyle temeli sağlam olan böyle bir müfredat tam anlamıyla bütünlüğünü oluşturamamıştır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Osmanlı Devleti'nde Islahaneler (Sanavi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

Babiali Evrak Odası (BEO)

BOA., 20 Şevval 1322. BEO., Dosya No:2471 Gömlek Sıra No: 185298.

BOA., 29 Cemazielahir 1324. BEO., Dosya No: 2894 Gömlek Sıra No: 217029.

BOA., 21 Rebiülahir 1316. BEO, Dosya No: 1191 Gömlek Sıra No: 89267.

İrade Meclis-i Mahsus

BOA., 3 Rebiülahir 1304. İ.MMS., Dosya No: 87 Gömlek Sıra No: 3736.

Maarif Nezareti Evrakı

BOA., 19 Zilhicce 1310. MF.MKT., Dosya No:173 Gömlek Sıra No: 26.

B. Salnameler

Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, Altmışınçı Sene, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şirkasi, Dersaadet,1322.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Mabaa-i Âmire, 1316.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Mabaa-i Âmire, 1317.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Mabaa-i Âmire, 1318.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Mabaa-i Âmire, 1319.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Mabaa-i Âmire, 1321.

Midhat Paşa'nın Hatıraları:1 Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret), Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1997.

Said Paşa'nın Hatıratı, C. I. Sabah Matbaası, Dersaadet, 1328.

Salname-i Umumî, 1318-1320.

C. Kitap, Makale ve Tezler

Akyüz, Yahya, **Türk Eğitim Tarihi**, Kültür Koleji Yayınları, İstanbul, 1993.

Bilim, Cahit, Yalçın, **Türkiye'de Çağdaş Eğitim Tarihi (1734-1876)**, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2002.

Ergin, Osman, **Türkiye Maarif Tarihi**, C.2., Tanzimat Devri Mektepleri, Osmanbey Matbaası, İstanbul, 1940.

Koçer, Hasan Ali, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992.

Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, Birinci Basılış, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, Milliyet Matbaası, Ankara, 1930.

Osmanlı Devleti'nde Islahaneler (Sanavi Mektepleri)/Yaşar ARSLANYÜREK

- Koç, Bekir, “Osmanlı Islahanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler”, **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi** 6(2), 2007, ss.113-127.
- Koçer, Hasan Ali, **Türkiye’de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992.
- Kurt, Burcu, “Modernleşen Sanayiye Ayak Uydurmak: Osmanlı Irak’ında Kurulan Sanayi Mektepleri”, **History Studies**, Volume:5, Issue: 3, Haziran 2013, ss. 151-173.
- Mesleki ve Teknik Öğretim Dergisi, **Mesleki ve Teknik Öğretimin Tarihi Gelişimi**, Yıl 29, Sayı339, Ankara Mayıs 1981.
- Milli Eğitim Bakanlığı Mesleki ve Teknik Öğretim Müsteşarlığı, **Mesleki ve Teknik Öğretim Dergisi**, Yıl 28, Temmuz (329), 1980.
- Nafi Atuf, **Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme**, Birinci Basılış, Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, Milliyet Matbaası, Ankara, 1930.
- Parmaksız, Esmâ, **“II. Abdülhamid Dönemi (1876 – 1909) Eğitim Sistemi Eğitim Yapıları ve Askeri Rüshdiyeler”**, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü FBE Mimarlık Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2008.
- Şişman, Aysin, “Osmanlı Devleti’nde Batılı Anlamda Mesleki ve Teknik Eğitimin Doğuşu”, **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 1/1, 2008, ss. 27-43.
- “Tarihçemiz; (Kız Teknik Öğretim Genel Müdürlüğü)”, <http://mtegm.meb.gov.tr/www/tarihcemiz-kiz-teknik-ogretim-genel-mudurlugu/icerik/24>, (05.05.2015).
- Yıldırım, Mehmet Ali, **“Tanzimat Döneminde Meslek Okulları”**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Ana Bilim Dalı, Ankara, 2010.
- _____, Mehmet Ali, “II. Meşrutiyet Devrinde Vilayet Sanayi Mekteplerini Yeniden Yapılandırma Girişimleri: Vilâyât Sanayi Mektepleri Tertibatı” **DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 31, Sayı: 52, Ankara Eylül, 2012, ss.135-170.
- _____, Mehmet Ali, Osmanlı Vilayetlerinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimine Bakışlar: Bursa Sanayi Mektebi, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 37, Bahar 2013, ss.71-90.

Cilt: 3 Sayı: 6 Temmuz 2015 / Volume:3 Issue:6 July 2015

İZMİR SUİKASTI VE NEDENLERİ

İzmir Assassination And Its Reasons

Nermin Zahide AYDIN*

ÖZ

İzmir Suikastı, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya karşı planlanan bir suikast girişimidir. Giritli Şevki'nin ihbarı ile suikast planlayanlar yakalandı. Kısa bir süre sonra Ankara'dan İzmir'e İstiklal Mahkemesi Heyeti gönderildi. Heyet, yaklaşık yüz kişiyi sorguladı. Mahkemeler, İzmir'de 26 Haziran ile 13 Temmuz 1926 tarihleri arasında yapıldı. Yapılan mahkemeler, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı daha geniş bir muhalif grubun varlığını ortaya çıkardı. Mahkemelerin sonucunda on beş kişiye idam cezası verildi. İzmir'de mahkemelerde Suikast davasında yargılanan ve suçlu bulunan on üç kişi idam edildi.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal Paşa, İzmir Suikastı, İttihat ve Terakki Fırkası.

ABSTRACT

İzmir Assassination was an assassination attempt planned against to Mustafa Kemal Pasha who was president of the Turkey Republic. Persons planned to assassinate was arrested since Creten Şevki informed about assassination. After a while Independence Court to Committe was sent from Ankara to Izmir. Court to Committe queried nearly a hundred persons. Trials in Izmir were done between 23 June and 13 July times. Courts was revealed larger presence of an opponent team against to Mustafa Kemal Pasha. In outcome of trials fifteen persons were sentenced to death. Thirteen other people who were charged with, by the court in İzmir, taking part in the Assassination by the court in İzmir.

Key Words: Mustafa Kemal Pasha, İzmir Assassination, The Committee of Union and Progress

---

* Yrd. Doç. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Muallim Rifat Eğitim Fakültesi, Öğretim Üyesi,
nzahideaydin@hotmail.com

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

Giriş

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılınca iktidardaki İttihat ve Terakki Fırkası kendini feshetti. Fırka üyelerinden bir kısmı işgal kuvvetleri tarafından Malta'ya sürgüne gönderilirken, bir kısmı da Kurtuluş Savaşı kadrosuna katıldı. Mustafa Kemal Paşa, Kurtuluş Savaşı kazanıldıktan sonra yeni Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin temellerini atmak için düşündüğü yenilikleri hayata geçirmek istedi. Saltanatın ve halifeliğin kaldırılması, Cumhuriyet'in ilanı bu amaca yönelik yeniliklerdi. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında Milli kadroda yer alan İttihat ve Terakki Fırkası'nın eski üyelerinden bazıları, yapılan yeniliklerde kendilerine danışılmadığını ileri sürerek muhalefet etmeye başladı. Muhalefet edenler, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adı ile yeni bir fırka kurdu. Fırka kurulduktan kısa bir süre sonra Şeyh Said İsyanı çıktı. Fırka, Şeyh Said İsyanı'nın çıkmasından sorumlu tutularak kapatıldı. Ülkede asayişin sağlanması amacı ile Takrir-i Sükûn Kanunu ve hemen ardından İstiklal Mahkemeleri işlevsel hale getirildi.

Mustafa Kemal Paşa, peş peşe yenilikler yapmaya devam etti. Yapılan yeniliklerin halk üzerindeki etkisini görmek isteyen Mustafa Kemal Paşa, yurt gezisine çıktı. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinden Ziya Hurşid, Şükrü Bey ve birkaç kişiden oluşan grup, Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'e yapacağı gezi esnasında suikast planlamakla suçlanarak yakalandı. Tutuklanan kişilerin sorgulanması için Ankara'dan İzmir'e İstiklal Mahkemesi Heyeti gönderildi. Yakalanan kişilerin sorgulanmasından sonra, aralarında büyük çoğunluğunu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası üyelerinin oluşturduğu grup tutuklandı. İzmir'de yapılan mahkemeler sonucunda, iki kişi gıyabında olmak üzere on beş kişi idam cezası ile cezalandırıldı.

İzmir Suikastı ve Nedenleri

Mustafa Kemal Paşa, II. Abdülhamit'in hükümdarlığı döneminde bir şubesi Selanik'te açılan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye oldu. Cemiyet'e sonradan girdiği için liderlik kadrolarında görev alamadı. Ordunun siyasetten ayrılması için subayların Cemiyet'ten ayrılması gerektiğini savununca bütün tepkiyi üzerine çekti.¹ Devletin Birinci Dünya Savaşı'na girmesini istememesi nedeni ile Cemiyet üyelerine muhalif oldu.² Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması üzerine

---

¹ Münir Aktepe, "Atatürk'ün Sofya Ataşeliğine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti İle Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alakalı Bir Belge", **Belleten**, C.XXXVIII, S.150 Nisan 1974'ten ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara, 1974, s.271

² Cemal Avcı, "İzmir Suikastı", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.X, S.28'den ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s.90

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

İktidarda bulunan İttihat ve Terakki Fırkası kendini feshetti.³ İttihat ve Terakki Fırkası'nın son kongresi devam ederken Cemiyet'in lider kadrosunda bulunanlar, İstanbul'dan ayrılmak için hazırlıklara başladı.⁴ Fırka'nın ileri gelenlerinden bir kısmı yurt dışına çıkarken bir kısmı da Malta'ya sürgün edildi.⁵ İşgal altındaki devleti kurtarmak için Mustafa Kemal Paşa ve silah arkadaşları harekete geçti. Yapılan kongre ve toplantılarda vatanın birlik ve bütünlüğünün tehlikede olduğu, vatanın bölünmez bir bütün olduğu ifade edilerek Milli Mücadeleyi hep birlikte yürütme kararı alındı. Milli kadro içinde yer alan Cemiyet üyeleri, bir yandan yurt içinde mücadele ederken, diğer yandan da yurt dışına giden lider kadro ile temaslarını sürdürmeye devam etti.⁶

Enver Paşa başta olmak üzere yurt dışına giden Cemiyet liderlerinin amacı, şartlar müsait olunca yurda dönmek ve mücadeleyi yurt içinde sürdürmektir. Fakat Sakarya Savaşı'nın kazanılması ile yurda tekrar dönemeyeceğini anlayan Enver Paşa ve arkadaşları, Mustafa Kemal Paşa'ya karşı muhalefet etmeye başladı.⁷ Bu esnada ülke içinde farklı siyasi olaylar meydana geldi. Mustafa Kemal Paşa, 10 Mayıs 1921 tarihinde Müdafai Hukuk Cemiyetlerini birleştirerek bir grup kurdu. Başta Erzurum mebusu Hüseyin Avni Bey olmak üzere bazı milletvekilleri, kurulan gruba karşı çıkarak, İkinci Grup adı altında bir oluşumun içinde yer aldı. Eylül 1922'de Yunanlılara karşı kazanılan zaferden sonra İkinci Grup ile Müdafai Hukuk Grubu arasında görüş ayrılıkları çıktı.⁸ Malta'ya sürgüne gönderilen Cemiyet üyelerinin son kabileşi, Ekim 1922 tarihinde ülkeye döndü.⁹ Saltanatın 1 Kasım 1922 tarihinde kaldırılması, İkinci Grup üyeleri arasında tedirginliğe neden oldu. Lozan Barış Antlaşması'nın imzalanma aşamasında Türk delegasyonu başkanı İsmet Paşa, Ankara'daki Rauf Orbay Hükümeti'nin isteklerine aykırı hareket etti.¹⁰ Saltanatın kaldırılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa ve silah arkadaşlarının arasındaki görüş ayrılığı belirgin hale geldi. Mustafa Kemal Paşa, Kurtuluş Savaşı kazanıldıktan

³ İbrahim İslam, "Mütareke Döneminde İttihatçı Takibatı", **Osmanlı**, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.676

⁴ Ahmet Eyicil, **İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey**, Gün Yayıncılık, Ankara, 2004, s.176

⁵ Azmi Nihat Erman, **İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri**, Temel Yayınları, İstanbul, 1971, s.10

⁶ Avcı, **a.g.m.**, s. 91

⁷ Avcı, **a.g.m.**, s.92

⁸ Erik Jan Zürcher, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, Çev: Nüzhet Salihoğlu, İletişim Yayınları, 2011, s. 199

⁹ Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, Bilgi Yayınları, Ankara, 1976, s.451

¹⁰ Zürcher, **a.g.e.**, s.206

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

sonra birçok yenilik yapmayı düşündü. Düşündüğü yenilikleri gerçekleştirmek için arkadaşlarından destek istedi.¹¹

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'daki milli teşkilatı gözden geçirmek üzere İstanbul henüz işgal altındayken eski Bahriye Vekili İhsan Bey'i ve Ali Bey'i İstanbul'a göndermişti. Kara Kemal İstanbul'da yapılan toplantıda, Ankara'da İkinci Grup namıyla tebellür etmiş olan tefrikayı ayırışmayı uygun görmediğini samimi bir anlaşmaya varıldığı takdirde halen mahiyetindeki mevcut kuvvetiyle Müdafai Hukuk teşkilatına katılacağını, bu maksadını gidip Gazi'ye söyleyeceğini bildirdi.¹² Mustafa Kemal Paşa, kendi görüşlerini yaymak için 1923 yılının Ocak ve Şubat aylarında Batı Anadolu, Mart ayında ise Güney Anadolu gezisine çıktı. İzmir'te, İstanbul'dan gelen gazetecilerle konuşurken Kara Kemal ile de görüştü.¹³ Lozan Konferansı devam ederken¹⁴ gerçekleşen bu görüşmede, Kara Kemal kendini olduğundan daha önemli göstererek,¹⁵ önceden Ali Bey'e anlattıklarını Mustafa Kemal'e de anlattı ve Ankara'ya gelip çalışmak için izin istedi.¹⁶ Mustafa Kemal Paşa, İttihat ve Terakki üyelerini karşısına almak istemediği için, onlara kendilerinden yararlanılacağını¹⁷ İstanbul'da bir Müdafai Hukuk teşkilatının bulunduğunu, oraya iltihak ederek çalışabileceklerini söyledi.¹⁸ Mustafa Kemal Paşa, Kara Kemal'den yeni kurulan Halk Fırkası'nı destekleyip desteklemediklerini de öğrenmek istedi.¹⁹ Kara Kemal, Mustafa Kemal Paşa'ya Cemiyet üyelerinin bütün ülkeye ve Avrupa'ya dağıldığını, kendisinin onların adına konuşamayacağını ama kendisinin çalışmaya hazır olduğunu söyledi. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, Kara Kemal'den İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gelecekteki rolü hakkında ne düşündüklerini öğrenmesini istedi.²⁰ Kara Kemal, İstanbul'a döndükten sonra arkadaşları ile Mesadet Hanı'ndaki yazıhanesinde toplandı. Mustafa Kemal Paşa'nın sözlerini arkadaşlarına anlattı.²¹ Kara Kemal, görüşmeden sonra toplayabildiği Cemiyet üyeleri ile gelecekteki siyasal rollerini tartışmak üzere Cavid Bey'in evinde yeni bir toplantı yaptı. Görüşmeler iki gün sürdü. Toplantıya katılanlar, Meclis Başkanı'na toplantı yaptıklarına dair haber verilmesini istedi. Toplantıda yaklaşan seçimler ve parti programı üzerinde konuşuldu. Kongre kararları Mustafa Kemal

¹¹ Sümer Kılıç, **İstiklal Mahkemeleri Adil Miydi? İzmir Suikastı İddianame ve Kazım Karabekir'in Savunması**, Emre Yayınları, İstanbul, 1994, s.19

¹² Kılıç Ali, **İstiklal Mahkemesi Hatıraları**, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1997, s.35-36

¹³ Zürcher, **a.g.e.**, s.200

¹⁴ Avcı, **a.g.m.**, s.93

¹⁵ Kemal Tahir, **Kurt Kanunu**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1975, s.250

¹⁶ Kılıç Ali, **a.g.e.**, s. 37

¹⁷ Avcı, **a.g.m.**, s.93

¹⁸ Kılıç Ali, **a.g.e.**, s.37

¹⁹ Cavid Bey, **İdama Beş Kala**, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s.10

²⁰ Zürcher, **a.g.e.**, s.201

²¹ Kılıç Ali, **a.g.e.**, s.38; Zürcher, **a.g.e.**, s.203

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

Paşa'ya gönderilerek O'na İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderliği önerildi. Mustafa Kemal Paşa öneriyi reddetti. 15 Nisan 1923 tarihinde Hıyanet-i Vataniyye Kanunu değiştirildi. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu Ajansı'na yaptığı açıklamada, kendisine İttihat ve Terakki Cemiyeti ile hiç bir işbirliği önerisinin ulaşmadığını söyledi.²²

Kara Kemal ile arkadaşları arasındaki toplantılar, bazen Moda'da Şifa semtinde, bazen de Ada'da Cavid Bey'in köşkünde devam etti.²³ Seçimlere İttihat ve Terakki Fırkası adına girilmesi durumunda açıklanmak üzere dokuz maddelik bir program hazırlandı.²⁴ Cavid Bey, İstiklal Mahkemesi'nde yargılandığı sırada, İttihat ve Terakki rüesası tarafından akd edilen toplantıda verilen kararın bir maddeden ibaret olup onun da Kara Kemal'de bulunduğunu beyan etti. Fakat söz konusu kararın bir madde değil sekiz maddeden ibaret olduğunu söyleyenler vardı. Gazetelerde, İstiklal Mahkemesi tarafından ele geçirilen evrakta bu konunun aydınlatılabileceği öne sürüldü.²⁵

Cumhuriyet'in ilan edilmesi aşamasında yapılan değişikliklerden başta Rauf Bey ve arkadaşları olmak üzere birçok kişi rahatsız oldu. Mustafa Kemal Paşa, 1923 tarihinde Millet Meclisi'ni dağılmasını ve yeni seçimler yapılmasını sağladı. Yapılan seçimlerde O'nun onay verdiği adaylar seçildi.²⁶ Aralarında İsmail Canbulad ve Şükrü Bey'in de bulunduğu²⁷ 20 kişi Halk Fırkası'ndan aday olarak milletvekili seçildi.²⁸ 3 Mart 1924 tarihinde halifeliğin kaldırılmasına ilişkin bir önerge verildi.²⁹ 8 Nisan 1924 tarihinde Şeriat Mahkemeleri kaldırıldı. Anayasanın ikinci ve yirmi altıncı maddelerinin değiştirilmek istenmesi üzerine eski silah arkadaşları arasında anlaşmazlık çıktı.³⁰ Hilafetin kaldırılmasını istemeyenler, Mustafa Kemal Paşa'nın girişimlerini onaylamayanlar, Milli Mücadele'de birinci derecede hizmetleri olduğu halde ikinci planda kaldığını düşünen ve bu duruma gücenenler, İttihat ve Terakki Fırkası'nı tekrar kurmak isteyenler³¹ amaçlarını gerçekleştirmek için 1924 yılının yaz aylarından itibaren muhalefet fırkası kurmaya karar verdi.³² Kazım Karabekir Paşa, 26 Ekim'de Birinci Ordu Müfettişliği'nden, Ali Fuat Paşa ise 30 Ekim'de İkinci

---

²² Zürcher, **a.g.e.**, s.201- 204

²³ Galip Vardar, **İttihat ve Terakki İçinde Dönerler**, Yayına Hazırlayan: Samih Nafiz Tansu, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 1960, s.405

²⁴ Avcı, **a.g.m.**, s. 94

²⁵ Cumhuriyet Gazetesi, 9 Temmuz 1926

²⁶ Zürcher, **a.g.e.**, s.199, 207

²⁷ Vardar, **a.g.e.**, s.398

²⁸ Avcı, **a.g.m.**, s.94

²⁹ Zürcher, **a.g.e.**, s.208

³⁰ Kılıç, **a.g.e.**, s.19

³¹ Vardar, **a.g.e.**, s.394

³² Zürcher, **a.g.e.**, s.209

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

Ordu Müfettişliği görevinden istifa etti.³³ Kazım Karabekir Paşa, istifa dilekçesinde teftişler neticesi verdiği raporların ve ordunun kuvvetlendirilmesi yolunda verdiği layihaların dikkate alınmadığını, bu nedenle ümitsizliğinin arttığını belirtti.³⁴ Mustafa Kemal Paşa, Musul sorununun devam ettiği esnada ordu komutanlarının istifasını komplo olarak değerlendirdi.³⁵ 17 Kasım 1924 tarihinde Kazım Karabekir Paşa, Ali Fuat Paşa ve Rauf Bey başta olmak üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen liderleri Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdu.³⁶ İkinci Grup üyeleri, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na katıldı.³⁷ Fırka'nın kurulmasından üç gün sonra Başvekil İsmet İnönü istifa etti.³⁸ İstanbul'da yayınlanan Tanin, Tevhid-i Efkâr ve Vatan gibi gazeteler, muhalefet yanlısı yayınlar yapmaya başladı.³⁹ 3 Şubat 1925 tarihinde Güneydoğu'da hilafet ve saltanatın kaldırılmasına tepki olarak Şeyh Sait İsyanı çıktı.⁴⁰ 13 Şubat 1925 tarihinde Piran köyünde başlayan isyan⁴¹ Diyarbakır, Bitlis, Elazığ, Hınıs ve Palu'ya kadar yayıldı. Mustafa Kemal Paşa başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu, bölgede sıkıyönetim kararı aldı.⁴² Fethi Okyar Hükümeti, 3 Mart 1925 tarihinde istifa etti.⁴³ Yerine geçen İsmet İnönü, 4 Mart 1925 tarihinde yeni bir kabine kurarak yönetimi ele aldı. Hükümet, iki maddeden oluşan⁴⁴ Takrir-i Sükûn Kanunu'nu kabul etti.⁴⁵ Takrir-i Sükûn Kanunu nedeni ile yargılanan 7446 kişi tutuklandı ve 660 kişi idam edildi.⁴⁶ Sebilürreşat ve Tevhid-i Efkâr gazeteleri, zararlı ve yıkıcı yayınlar yaptıkları gerekçesiyle kapatıldı.⁴⁷ Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası Urfa Katib-i Mesulü Emekli Yarbay Fethi Bey, Şeyh Sait İsyanı'nı dolaylı olarak desteklediği iddiasıyla İstiklal Mahkemesi tarafından yargılanarak beş yıl hapis cezasına çarptırıldı. Aynı fırkanın

³³ Mustafa Balcıoğlu, **Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e**, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2007, s.288

³⁴ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938)**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966, s.203

³⁵ Balcıoğlu, **a.g.e.**, s.290

³⁶ Rauf Orbay, R., **Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945)**, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2005, s.366

³⁷ Uğur Mumcu, **Gazi Paşa'ya Suikast**, um:ag Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997, s.12; Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi**, C.III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.709

³⁸ Kılıç, **a.g.e.**, s.22

³⁹ Tevfik Çavdar, **İttihat ve Terakki**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, s.125

⁴⁰ Zürcher, **a.g.e.**, s.211

⁴¹ Aydemir, **a.g.e.**, s.215

⁴² Kılıç, **a.g.e.**, s.32

⁴³ Nazmi Eroğlu, **İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, s.195

⁴⁴ Aydemir, **a.g.e.**, s.223

⁴⁵ Kılıç, **a.g.e.**, s.32

⁴⁶ Çavdar, **a.g.e.**, s.125

⁴⁷ Kılıç, **a.g.e.**, s.34

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

İstanbul şubesi üyesi Salih Başo ve arkadaşları, dini siyasete alet etmek iddiasıyla⁴⁸ Ankara İstiklal Mahkemesi'nde yargılanarak, beş ile on beş yıl arasında hapis cezası ile cezalandırıldı.⁴⁹ Şeyh Said İsyanı'nın çıkması ve bu isyanla ilgili olarak Fırka üyelerinden şüphelenilmesi üzerine Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 3 Haziran 1925 tarihinde kapatıldı.⁵⁰ 10 Mayıs 1925 tarihinde yargılanmak üzere İstiklal Mahkemesi'ne gönderilen Şeyh Said ve arkadaşları, Fırka'nın kapatılmasından 25 gün sonra idam edildi.⁵¹ Fırka ile ilgili olarak hükümetin faaliyetlerini eleştiren Tanin gazetesi kapatıldı. Başyazarı Hüseyin Cahit Yalçın ve arkadaşları Ankara İstiklal Mahkemesi'ne sevk edildi.⁵²

Mustafa Kemal Paşa, peş peşe yenilikler yapmaya devam etti. 13 Aralık 1925 tarihinde 677 sayılı kanunla Tekke ve zaviyelerin kapatılmasına ilaveten⁵³ Şapka Kanunu'nu çıkartıldı. Yapılan yeniliklerin halk üzerindeki etkisini görmek isteyen Mustafa Kemal Paşa, yurt gezisine çıktı.⁵⁴ 7 Mayıs tarihinde gezisine başlayan Mustafa Kemal Paşa⁵⁵ Ankara'dan ayrıldıktan sonra Eskişehir, Afyon, Konya, Tarsus, Mersin, Silifke ve Mudanya'yı gezdi. 14 Haziran tarihinde Bursa'dan Balıkesir'e hareket etmeyi düşündü.⁵⁶ İzmir Valisi Kazım Paşa'dan kendisine bir suikast teşebbüsünün ortaya çıkarıldığını haberdar eden telgraf aldı.⁵⁷ İzmir Valisi Kazım Dirik, gönderdiği telgrafta kendisine yönelik bir suikast ihbarı olduğunu bildirerek İzmir'e gelişini ertelemesini istedi.⁵⁸ Son gelişmeler üzerine 15 Haziran'da İzmir'e gelmesi planlandığı halde Balıkesir'de bir gün kalacağını açıkladı.⁵⁹

İzmir Suikastı

Eski İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, suikast teşebbüsünü önce Ankara'da Meclis'te yapmaya karar verdi fakat bu girişim gerçekleştirilemedi.⁶⁰ Daha sonra Laz İsmail, Şükrü Bey'den aldığı 150 lira ile seyahat maksadını

---

⁴⁸ Eroğlu, a.g.e., s.190

⁴⁹ Kılıç, a.g.e., s.35

⁵⁰ Nurşen Mazıcı, **Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926)**, Dilmen Yayınevi, İstanbul, 1984, s.155

⁵¹ Kılıç, a.g.e., s.36

⁵² Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete**, C.I-II, Temel Yayınları, İstanbul, 2011, s.564

⁵³ Aydemir, a.g.e., s.231

⁵⁴ Kılıç, a.g.e., s.45

⁵⁵ Mazıcı, a.g.e., s.135

⁵⁶ Kılıç, a.g.e., s.45

⁵⁷ Selma Ilıkan, Faruk Ilıkan, **Ankara İstiklal Mahkemesi Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan Eden Su-i kasd ve Taklib-i Hükümet Davası'na Ait Resmi Zabıtlar**, Simurg Kitapçılık, İstanbul, 2005, Giriş

⁵⁸ Kılıç Ali, a.g.e., s.45

⁵⁹ Zürcher, a.g.e., s.216

⁶⁰ Avcı, a.g.m., s.97

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

gizlemek için yanına Naciye Nimet isminde bir kadını alarak ve karım diye tanıtarak Bursa'ya gitti. Bursa'daki durumun suikast için uygun olmadığını görerek İstanbul'a döndü. Bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın İzmir'e seyahat edeceği haberi duyuldu.⁶¹ Ziya Hurşid, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf, İstanbul'dan Gülcemal Vapuru ile 11 Haziran 1926 tarihinde İzmir'e geldi.⁶² Ziya Hurşid, Gaffarzade Oteli'ne, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf ise Ragıp Paşa Oteli'ne yerleşti.⁶³ Ziya Hurşid, İzmir'in yabancı olduğu için yapmayı planladıkları işleri kolaylaştırmak amacı ile Şükrü Bey'in eski dostu olan Sarı Efe Edip işe dâhil edildi. Şükrü Bey ve Miralay Rasim Bey, bir tavsiye mektubu yazarak Ziya Hurşid'e verdi.⁶⁴ Sarı Efe Edip, Ziya Hurşid ile görüştüktan sonra onu Çopur Hilmi ve Giritli Şevki ile tanıştırdı.⁶⁵ Suikast hazırlığı içinde olan grup, İzmir'de Tikveşli İdris'in bahçesinde toplandı. Hava soğuk olduğu için bahçede oturmayarak içeri geçildi.⁶⁶ Toplanan grup, suikastı Gaffarzade Oteli civarında tuhafiyeci Nuri Efendi'nin mağazası yakınında⁶⁷ Başdurak ile Yemiş Çarşısı'ndan gelen caddelerin Kemeraltı'ndaki Hükümet Caddesi ile kesiştiği yerde yapmaya karar verdi.⁶⁸ Suikast ile ilgili son toplantı 14 Haziran 1926 tarihinde yapıldı. Ajanslar o gün Mustafa Kemal Paşa'nın Bursa'dan İzmir'e hareket ettiğini ve 16 Haziran tarihinde İzmir'e geleceğini bildirdi.⁶⁹

17 Haziran 1926 Çarşamba günü saat on bire yaklaşırken İzmir Valisi Kazım Paşa'nın makam odasına gelen Giritli Şevki, Mustafa Kemal Paşa'ya yapılması planlanan suikastı ihbar etti. Motorcu Giritli Şevki; Ziya Hurşid, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Sarı Efe Edip ile birlikte bir gün önce İzmir Karşıyaka'da İdris'in bahçesinde Mustafa Kemal Paşa'yı öldürmek için yemin ettiklerini fakat Sarı Efe Edip'le Abidin Bey'in o sabah İstanbul'a hareket eden vapura binerek gittiğini öğrenince şüphelenerek korkuya kapıldığını⁷⁰ ve 15 Haziran tarihinde Mustafa Kemal Paşa'yı taşıyacak olan trenin gelmemesi üzerine ihbarda bulunduğunu anlattı.⁷¹ Giritli Şevki 15 Haziran 1926 yılında verdiği ihbar mektubunda, Sarı Efe Edip Bey ile arkadaş olduğunu, kendisini bir gün önce çağırdığını, çağrılan yere gittiğinde Hilmi isminde bir zabıt ve Ziya Bey adında biri ile tanıştığını, bu kişilerin Mustafa Kemal Paşa'ya suikast tertip etmek istediklerini, kendisine de muavenet teklif ettiklerini, kendisinin onların hemen işini bitirmeye

⁶¹ Kılıç Ali, **a.g.e.**, s.68

⁶² Osman Selim Kocahanoğlu, **Atatürk'e Kurulan Pusu/İzmir Suikastının Perde Arkası**, Temel Yayınları, İstanbul, 2005, s.58; Avcı, **a.g.e.**, s. 98

⁶³ Kılıç Ali, **a.g.e.**, s.69

⁶⁴ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s.59

⁶⁵ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s.60; Kılıç Ali, **a.g.e.**, s.69

⁶⁶ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s.61

⁶⁷ Kılıç Ali, **a.g.e.**, s.70

⁶⁸ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s.61

⁶⁹ Vardar, **a.g.e.**, s.400

⁷⁰ Erman, **a.g.e.**, s.15

⁷¹ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s.62

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

karar verdiyse de durumu önce Mustafa Kemal Paşa'ya haber vermesi gerektiğini düşündüğünü ifade etti.⁷² Motorcu Giritli Şevki'nin ihbarı üzerine polis amiri Mehmet Ali Bey ve ekibi, Gaffarzade Oteli'nin 5 numaralı odasına ani baskın yaptı.⁷³ Ziya Hurşid, gece yarısı Gaffarzade Oteli'nin üst katında, Çopur Hilmi, Laz İsmail ve Gürcü Yusuf ise Ragıp Paşa Oteli'nde yakalandı.⁷⁴ Savcı Hasan Bey ve Ekmel Bey, tutukluların ilk sorgusunu yaptı.⁷⁵

16 Haziran 1926 tarihinde Mustafa Kemal Paşa İzmir'e geldi. Her taraf kırmızı beyaz renkle süslenmişti. Bütün İzmirliiler Başdurak ve Kemeraltı civarında toplandı. Mustafa Kemal Paşa'yı taşıyan trenin saat 16'yı çeyrek geçe Basmahane'ye gelmesi üzerine halk coştı.⁷⁶ Mustafa Kemal Paşa, 16 Haziran tarihinden 30 Haziran tarihine kadar olan sürede İzmir Naim Palas'ta, 9 Temmuz 1926'ya kadar olan dönemde ise Çeşme'de kaldı.⁷⁷

Suikast Olayı İle İlgili Olarak Yetkililerin Basına Verdiği Açıklamalar

Suikast ile ilgili olarak ilk resmi haber, Anadolu Ajansı tarafından 18 Haziran 1926 tarihinde verildi.⁷⁸ Haberde, Mustafa Kemal Paşa'nın seyahatinin devam ettiği sırada kendisine suikast tertip edildiğinin anlaşıldığı, Reiscumhur Hazretleri'nin İzmir'e varmadan bir gün önce suçluların tutuklanarak suçlarını itiraf ettikleri, meselenin İstiklal Mahkemeleri'ne tevdi edildiği ve mahkeme heyetinin davayı yerinde takip etmek üzere İzmir'e hareket ettiği belirtildi.⁷⁹ Mahkeme Başkanı Ali Bey'in 19 Haziran tarihinde verdiği beyanatta Şükrü Bey, Kara Kemal, Cavid Bey gibi kişilerin İkinci Grup ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'yla olan ilişkilerine dikkat çekilerek⁸⁰ suikast teşebbüsünün önceden örgütlü bir şekilde planlandığı ve siyasi bir zümrenin gizli kararına bağlı olarak hükümeti değiştirmeyi amaçladığı yönünde ifadeler yer aldı.⁸¹ Mahkeme Başkanı Ali Bey, 23 Haziran tarihinde yaptığı açıklamada işlemleri tamamlananların yargılanmasına bayramın dördüncü günü başlanacağını, İstanbul'daki tutukluların da getirileceğini, Elhamra Sineması'nın İstiklal Mahkemesi davaları için tahsis edildiğini ve yargılamaların burada yapılacağını ifade etti.⁸² Ankara Valisi Atıf Bey, 29 Haziran 1926 tarihinde verdiği demeçte kış aylarından bu yana suikast için tertibat alındığını, suikast

⁷² Avcı, **a.g.m.**, s.99

⁷³ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s.62

⁷⁴ Erman, **a.g.e.**, s.15-16

⁷⁵ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s.63

⁷⁶ Ahenk Gazetesi, 17 Haziran 1926

⁷⁷ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s. 65

⁷⁸ Eroğlu, **a.g.e.**, s.199

⁷⁹ Ergün Aybars, E, **İstiklal Mahkemeleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009, s.334

⁸⁰ Cebesoy, **a.g.e.**, s.608

⁸¹ Eroğlu, **a.g.e.**, s.200

⁸² Aybars, **a.g.e.**, s.344

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

teşebbüsünden haberlerinin olduğunu, Ziya Hurşid'i uzun zamandır takip ettiklerini, birçok evrak ele geçirdiklerini ve bu evrakları İstiklal Mahkemesi'ne gönderdiklerini açıkladı.⁸³ 30 Haziran tarihinde Mahkeme Başkanı Ali Bey, suikast olayı ile ilgili olarak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası hakkındaki görüşlerini, tutuklamaların sebep ve gerekçelerini, Lozan Konferansı'ndan sonra lider kadroda başlayan ayrılığı ve bu gelişmelerin neden olduğu durumlardan bahsetti.⁸⁴ Genel olarak İzmir Suikastı olayı, Terakkiperver Fırka'nın kuruluşu ile ilişkilendirildi.⁸⁵

İstiklal Mahkemesi Heyeti

Olayı soruşturmak için Kel Ali başkanlığında Ankara İstiklal Mahkemesi görevlendirildi.⁸⁶ İsmet Paşa, Dâhiliye Vekili Cemil Bey, Ali Bey, Necip Ali ve Reşit Galip bir araya geldi. İsmet Paşa orada bulunanlara, İzmir Valisi Kazım Paşa tarafından gönderilen ve içinde Mustafa Kemal Paşa'ya düzenlenmesi planlanan suikast haberinin bulunduğu telgrafi gösterdi.⁸⁷ Konuyu soruşturmak için görevlendirilen Mahkeme Heyeti, tren garına gitti. Hükümet, meseleyi muhalefet fırkasının hareketi olarak kabul etti.⁸⁸ Heyet, İzmir'e hareket etmeden önce trenin salonunda görüşerek, bütün Terakkiperver Fırka üyelerinin buldukları yerde ve aynı saatte derhal tevkif edilmelerini, evlerinin büyük bir itina ile aranmasını, arama sonucunda çıkacak bütün evrakın İzmir'e gönderilmesini kararlaştırdı.⁸⁹ İstanbul Valisi Süleyman Sami Bey başkanlığında oluşturulan tahkik heyeti, İstanbul'da tutuklanan sanıkları sorgulamaya başladı.⁹⁰

17 Haziran 1926'da Ankara'dan hareket eden Mahkeme Heyeti⁹¹ 18 Haziran tarihinde İzmir'e geldi.⁹² Tutukluların oluşturduğu son katile, Gülcemal Vapuru ile İstanbul'dan İzmir'e gönderildi. Tutuklular, vapur öğleden sonra saat ikiye on kala limana geldiği halde, saat dokuza doğru otomobillere teker teker bindirilerek müdüriyete gönderildi.⁹³ Mahkemenin İzmir'e gelişinden sonra sanıkların sorgusu tekrar başladı. Tutuklananların sayısı 100'ü geçmesine rağmen duruşmaların başlamasından sonra da tutuklamalara devam edildi.⁹⁴

⁸³ Eroğlu, **a.g.e.**, s.201, Cumhuriyet Gazetesi, 1 Temmuz 1926

⁸⁴ Aybars, **a.g.e.**, s.348

⁸⁵ Cumhuriyet Gazetesi, 9 Temmuz 1926

⁸⁶ Eyicil, **a.g.e.**, s.224

⁸⁷ Kılıç Ali, **a.g.e.**, s.50

⁸⁸ Vardar, **a.g.e.**, s.401

⁸⁹ Kılıç Ali, **a.g.e.**, s.51

⁹⁰ Erman, **a.g.e.**, s.75

⁹¹ Kılıç Ali, **a.g.e.**, s.51

⁹² Zürcher, **a.g.e.**, s.219

⁹³ Feridun Kandemir, **İzmir Suikastının İç Yüzü**, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul, 1955, s.34

⁹⁴ Zürcher, **a.g.e.**, s.220

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

İstiklal Mahkemesi'nin başkanı Ali Çetinkaya⁹⁵, üyeleri Kılıç Ali, Rize mebusu Laz Ali, Aydın Mebusu Reşit Galip, savcı ise Denizli Mebusu Necip Ali Küçük'a'dan oluştu. Mahkeme Heyeti, 18 Haziran ile 25 Haziran tarihleri arasında iddianameyi hazırladı.⁹⁶ İstiklal Mahkemesi, suikastı İttihatçı meselesi olarak değerlendirdi. Mahkeme Heyeti'ne göre İttihatçılar ile eski Terakkiperverler ve kötü niyetli insanlar, İsmet Paşa Hükümetini devirerek iktidara gelmek istemişler, hedeflerine ulaşmak için Doğu ayaklanmasını kışkırtmışlar, başarılı olamayınca Mustafa Kemal Paşa'yı ortadan kaldırarak yönetimi ele geçirmeyi düşünmüşlerdi.⁹⁷

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın liderleri tutuklamaları protesto edip etmeyeceklerini kararlaştırmak için Refet Paşa'nın evinde bir toplantı yaptı. Toplantı sonunda Meclis Başkanı Kazım Özalp'e bir protesto sunmaya karar verildi. Fakat sunulan protestonun bir faydası olmadı.⁹⁸ Kazım Karabekir Paşa, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası başkanı sıfatıyla Ankara'da tutuklanınca İsmet Paşa, Ankara Polis Müdürü'ne Kazım Karabekir Paşa'nın derhal serbest bırakılmasını emretti.⁹⁹ Ankara Polis Müdürü Dilaver Bey, Kazım Karabekir Paşa'yı serbest bıraktı. İstiklal Mahkemesi yetkilileri, İsmet Paşa'nın yetkisi olmaksızın Mahkeme'nin emir ve kararına karışmasından dolayı rahatsız oldu. Yaşanan son gelişmeler Mustafa Kemal Paşa'ya bildirildi. İsmet Paşa, 20 Haziran 1926'da Ankara'dan İzmir'e geldi. Önce Mustafa Kemal Paşa'nın yanına gitti. Oradan da Mahkeme Heyeti'ni ziyaret etti. Olayla ilgili bilgi aldı.¹⁰⁰ İstiklal Mahkemesi Heyeti, İsmet Paşa'dan tutukluların sorgularında bulunmasını istedi. İsmet Paşa öneriyi kabul ederek tutukluların ifadelerini dinledi. İfadeleri dinledikten sonra Kazım Karabekir Paşa'nın tutuklanmasının yerinde bir karar olduğuna karar verdi. Ankara'daki vekil arkadaşlarını durumdan haberdar etti.¹⁰¹

Duruşmalar

İstiklal Mahkemesi'nce tutuklu bulunanların, ceza kanununda o zaman bulunan 55, 56, 57 ve 58. maddeler uyarınca yargılanmasına karar verildi.¹⁰² İzmir Suikastı davasına 26 Haziran 1926 tarihinde Elhamra Sineması'nın¹⁰³ idaresi altındaki Milli Kütüphane'de¹⁰⁴ saat on dörtte Ali Çetinkaya başkanlığında

---

⁹⁵ Avcı, **a.g.m.**, s.100

⁹⁶ Zürcher, **a.g.e.**, s. 220, 222

⁹⁷ Avcı, **a.g.m.**, s.100

⁹⁸ Zürcher, **a.g.e.**, s.221

⁹⁹ Erman, **a.g.e.**, s.37

¹⁰⁰ Kılıç Ali, **a.g.e.**, s.56-57

¹⁰¹ Erman, **a.g.e.**, s.39-40

¹⁰² Kılıç, **a.g.e.**, s.49

¹⁰³ Zürcher, **a.g.e.**, s.223

¹⁰⁴ Hilal-i Ahmer Gazetesi, 24 Haziran 1926

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

başlandı.¹⁰⁵ Mahkemeleri dinlemek isteyen birçok kişi telgrafla yer ayırttı.¹⁰⁶ Mahkeme başladığında, suikastı planlamakla suçlanan Kara Kemal henüz yakalanamamıştı.¹⁰⁷ 26 Haziran'da okunan iddianamede suikastla birinci derecede ilgili olduğu düşünülenlerin sorgulanacağı bildirildi.¹⁰⁸ İddianame; Şükrü Bey, Ziya Hurşid, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Saruhan Mebusu Abidin, Eskişehir Mebusu Arif, Sarı Efe Edip, Baytar Rasim, Torbalılı Emin, İdris, Bahaeddin ve Naciye Nimet Hanım'a ait olup diğer mebuslar hakkındaki soruşturmalar devam etti.¹⁰⁹ Sanıkların kimlik tespiti yapıldıktan sonra Savcı Necip Ali Bey, sanıkların ifadelerine dayanarak hazırlanan ve içinde suikast olayının kimlerce, ne zaman ve nasıl planlandığı anlatılan iddianameyi okudu.¹¹⁰ Savcı iddianamesini "Hepsi suçludur ve gereken ceza verilmelidir" şeklinde bitirdikten sonra Ziya Hurşid dışındaki bütün tutuklular dışarı çıkartıldı. Ziya Hurşid'den başlanarak sorgulamalara devam edildi.¹¹¹ Mahkemede bazı yüzleşmeler de gerçekleştirildi. Sarı Efe Edip Bey, Rasim Bey ve Şükrü Bey'in yüzleştirilmesi sırasında Şükrü Bey kendine yöneltilen bütün suçlamaları reddetti.¹¹²

Savcı; Ziya Hurşid, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Sarı Efe Edip, Baytar Rasim, Abidin Bey, Şükrü Bey ve Arif Bey'i suikast olayında birinci derecede sorumlu tutarken, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Cavid Bey, Refet Paşa, Rauf Orbay, Cafer Tayyar ve Rüştü Paşa'yı ise suikast davası ile ilgili olarak ikinci dereceden sorumlu tuttu. Savcı, duruşmanın ikinci kısmına geçmeden önce ikinci iddianameyi okuyarak suikast olayından ikinci dereceden sorumlu tutulan kişilerin adlarını ve suçlarını sıraladıktan sonra sorgu ve ceza talebinde bulundu.¹¹³ 30 Haziran 1926 tarihli iddianameye göre sevk edilenlerin mahkemelerine 4 Temmuz 1926 tarihinde başlandı.¹¹⁴ Mahkemede yargılananlar, Paşalar ve Kurtuluş Savaşı liderleriydi.¹¹⁵ Duruşma Salonu'na Refet Bey, Kazım Karabekir Paşa, Cafer Tayyar Bey, Ali Fuad Paşa, Rüştü Paşa, İsmail Canbulad Bey, Münir Hüsrev Bey, Hilmi Bey, Sabit Bey, Cavid Bey ve Halis Turgut Bey getirildi.¹¹⁶ İstiklal

---

¹⁰⁵ Erman, **a.g.e.**, s.79

¹⁰⁶ Milliyet Gazetesi, 26 Haziran 1926

¹⁰⁷ Erman, **a.g.e.**, s.74

¹⁰⁸ Aybars, **a.g.e.**, s.345

¹⁰⁹ Erman, **a.g.e.**, s.54

¹¹⁰ Aybars, **a.g.e.**, s.345

¹¹¹ Kılıç, **a.g.e.**, s. 59

¹¹² Mithat Şükrü Bleda, **İmparatorluğun Çöküşü**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979, s.188

¹¹³ Kılıç, **a.g.e.**, s.61-62

¹¹⁴ Eroğlu, **a.g.e.**, s.207

¹¹⁵ Zürcher, **a.g.e.**, s.228

¹¹⁶ Eroğlu, **a.g.e.**, s.208

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

Mahkemesi Reisi Ali Çetinkaya, olayın incelendikten sonra mahkûmların ayrı ayrı muhakeme edileceklerini söyledi.¹¹⁷

İstiklal Mahkemesi 8 Temmuz 1926 tarihinde İsmail Canbulad, Rauf Bey, Adnan Bey, Bekir Sami Bey, Hafız Mehmet, Kara Vasıf, Feridun Fikri, Selahaddin Bey, Besim Bey ve Mersinli Cemal Paşa'nın mahkemelerine başladı.¹¹⁸ Mahkeme Reisi, Cavid Bey'in duruşmasını meselenin umumi heyeti ile iki kısım arz ettiği için Ankara'da devam edilmesini istedi.¹¹⁹ İstiklal Mahkemesi'nin çalışması da İzmir Suikastı Davası ve İttihatçılar Davası olarak iki kısma ayrıldı.¹²⁰ İstanbul zabıtası, mevküflardan birisinin evini aradığı sırada önemli birçok evrak buldu. Belgeler hususi bir memurla İzmir'e gönderildi. Belgelerin, Ankara'da İttihatçı rüesanın icra edilecek mahkemesini kolaylaştıracağı beyan edildi. İstanbul'da tevkif edilenlere ait tahkikat evraklarının bir an önce gönderilmesi için İstiklal Mahkemesi tarafından İstanbul vilayetine bir talimatname gönderildi. Bu evrak gelir gelmez tetkik edilerek, şüphe üzerine tevkif edilenlerden birçoğu tahliye edilmesine karar verildi.¹²¹

Dönem gazetelerinin bazılarında tutukluların af edilmesi konusunda yayın yapılırken bazı gazetelerde ise af keyfiyetinin yalnızca Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ait olduğu, bazı zevatlara karşı af yönünde propaganda yapan gazetelerin münasebetsiz yayın yaptıkları ve bu durumun şeklen hatalı olduğu bildirildi.¹²² İstiklal Mahkemesi 5 Temmuz'da bir tebliğ yayınlamak üzere gazetelerin kendiliklerinden tutuklu listelerini yayınlamalarını önlemek için resmi tebliğler dışında tutuklu listelerinin hazırlanmamasını, resmi zabıtlarında kısaltmalardan doğan yanlış anlamaları önlemek için Matbuat-ı Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından yayınlanacağını, bunun dışında yayın yapanlar hakkında ceza uygulamaları yapacağını açıkladı.¹²³

İzmir'deki mahkemelerin sonuna yaklaşıldığı sırada Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ile birlikte Ankara'ya hareket etti.¹²⁴ Akşam saat dokuzda hareket eden Paşa, sabah saat 14'te Ankara'ya ulaştı. Mustafa Kemal Paşa'nın isteği üzerine merasim yapılmadı.¹²⁵ Mustafa Kemal Paşa, 12 Temmuz gecesi saat 24.40'ta İstanbul'a geldi. Vaktin geç olmasına rağmen İstanbul'da toplanmış bulunan yüzlerce insan¹²⁶, Mustafa Kemal Paşa'yı "Yaşa" nidaları ile selamlayarak alkışladı.¹²⁷

¹¹⁷ Erman, **a.g.e.**, s.81

¹¹⁸ Cumhuriyet Gazetesi, 9 Temmuz 1926

¹¹⁹ Erman, **a.g.e.**, s.132

¹²⁰ Aybars, **a.g.e.**, s. 351

¹²¹ Akşam Gazetesi, 9 Temmuz 1926

¹²² Cumhuriyet Gazetesi, 9 Temmuz 1926

¹²³ Aybars, **a.g.e.**, s.350

¹²⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 10 Temmuz 1926

¹²⁵ Açıksöz Gazetesi, 10 Temmuz 1926

¹²⁶ Babalık Gazetesi, 13 Temmuz 1926

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

11 Temmuz 1926 Pazar günü Giritli Şevki şahit olarak dinlendikten sonra İzmir'deki yargılamalar sona erdi.¹²⁸ Mahkeme Heyeti, suikast teşebbüsünün Şükrü Bey, Abdülkadir Bey ve Kara Kemal'in kafalarında doğduğu, İsmail Canbulad'ın da bunlarla beraber olduğu, Arif Bey, Edip Bey, Abidin Bey, Ziya Hurşid, İsmail Bey, Hilmi Bey, Vahap Bey ve Yusuf Bey'in fail-i asli olduğu kanaatindeydi.¹²⁹ Sorgular tamamlandıktan sonra savcı talepnamesini okudu.¹³⁰ Savcı, Ziya Hurşid, Şükrü Bey, Arif Bey, Abidin Bey, Rasim Bey, Laz İsmail, Gürcü Yusuf, Çopur Hilmi, Hafız Mehmet, Kara Kemal ve Abdülkadir Bey'in idamını Halis Turgut, İsmail Canbulad, Rahmi, İdris, Vahap, Doktor Adnan, Rauf Bey ve Rüşdü Paşa'nın kürek cezasına çarptırılmasını, Kazım Karabekir, Cafer Tayyar, Ali Fuat, Refet Paşa, Mersinli Cemal Paşa, Sabit, Hüsrev Faik, Bekir Sami, Kamil, Zeki, Besim, Feridun Fikri ve Halit Necati Bey'in beraatını talep etti.¹³¹ İzmir'de sanıkların muhakemesi bittikten sonra hükmün 13 Temmuz 1926 Salı günü tebliğ edileceği bildirildi. Karar da bu tarihte açıklandı.¹³²

Sanıkların son savunmalarını yapmaları için bir gün müddet verildi. Sanıklar, son savunmalarını 12 Temmuz gününe kadar yetiştirmeye çalıştı.¹³³ Ziya Hurşid, çok pişman olduğunu fakat artık pişmanlık için çok geç olduğunu ifade etti.¹³⁴ Ceza gününün yaklaşması hapisanedeki tutuklular üzerinde telaş ve korkuya neden oldu.¹³⁵

Karar

13 Temmuz 1926 Salı günü mahkeme salonuna önce mahkemede yargılanan kişiler alındı.¹³⁶ Saat 13'te mahkeme salonunun içi, dışı sanık yakınları ve dinleyiciler tarafından dolduruldu. Konsoloslar ve hatırı sayılır kişiler localara yerleştirildi. Mahkeme heyeti, Vali Kazım Paşa ve Polis Müdürü Azmi Bey, zabıt kâtipleri, gazeteciler, yüksek rütbeli subaylar, salonda yerlerini aldı.¹³⁷

Mahkeme kâtibi önce suçlanan kişilerin ifadelerini ve suikastla ilgili bilgileri okudu. Başkan Ali Çetinkaya; "Mahkemenin kararı okunacaktır, dinleyiniz" dedi.¹³⁸ İstiklal Mahkemesi Heyeti, Türk Ceza Kanunu'nun 55, 56, 57 maddelerine

---

¹²⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 9 Temmuz 1926

¹²⁸ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s.421

¹²⁹ Cumhuriyet, 10 Temmuz 1926

¹³⁰ Zürcher, **a.g.e.**, s.229

¹³¹ Kılıç, **a.g.e.**, s.63

¹³² Eroğlu, **a.g.e.**, s.211

¹³³ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s.436

¹³⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 10 Temmuz 1926

¹³⁵ Akşam Gazetesi, 10 Temmuz 1926

¹³⁶ Kılıç, **a.g.e.**, s.73

¹³⁷ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s.446

¹³⁸ Kılıç, **a.g.e.**, s.73-74

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

dayanarak cezalar verdi.¹³⁹ Kararda Şeyh Said İsyanı'ndan sonra Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın ne amaçla kurulduğu, vatani kurtaran Mustafa Kemal Paşa'nın şahsına düzenlenmesi düşünülen suikast teşebbüsünde iştirakleri müteaddid deliller ve şahitlerle karara varan maznunların adalet pençesinde layık oldukları cezaya duçar olacaklarına hiç şüphe edilmemesi ihtar olundu. Kararın sonuna doğru bu işe masum oldukları halde isimleri karıştırılmış bulunan kimselerin de beraat ettikleri, adaletin nasıl şaşmaz hükümlerle kötüyü iyiden ayırdığı bildirildi.¹⁴⁰ Sanıklar ayağa kalktı. On beş kişinin idamına ve paşaların beraatına karar verildiğini duyan dinleyiciler kararı alkışlamaya başladı.¹⁴¹ Karara göre idam cezasına çarptırılanlar; İsmail Canbulad, Ziya Hurşid, Halis Turgut, Ayıcı Arif, Hafız Mehmet, Emekli Albay Baytar Rasim, Ankara eski valisi Abdülkadir, Abidin, Sarı Efe Edip, Gürcü Yusuf, Laz İsmail, Çopur Hilmi ve Kara Kemal'di. Abdülkadir Bey ve Kara Kemal suikast teşebbüsü ortaya çıkınca kaçmalarına rağmen yakalanacaklarını anlayınca intihar etti.¹⁴²

Sabık Erzurum Mebusu Süleyman Necati, Çolak Selahaddin, Sabık Canik Mebusu Nafiz Bey, Hüseyin Avni, Kara Vasıf ve Cavid Bey'in dosyalarının bu davadan ayrılarak Ankara'daki davaya bırakılması talep edildi.¹⁴³ Cavid Bey ve diğer bir kaç tutuklu Ankara'ya sevk edildi.¹⁴⁴

Cezaların İnfaz Edilmesi

Mahkeme Heyeti'nin kararı, 13 Temmuz 1926 gününün gecesi tutuklulara tebliğ edildi.¹⁴⁵ Hapishane Müdürü Nail Bey, Savcı ve İmam hapishaneye geldi. İstiklal Mahkemesi'nin verdiği idam kararlarının savcının nezaretinde infaz edilmesine karar verildi. Mahkeme salonuna getirilmeyen kişiler hakkındaki karar, odalarından teker teker alınıp müdürün odasına getirildikten sonra söylendi.¹⁴⁶

13 Temmuz 1926'yı 14 Temmuz'a bağlayan Çarşamba gecesi saat 23'den sonra yapılacak infazlar için polis ve jandarma, İzmir'in Kemeraltı, Başdurak ve Kordon'a giden tüm cadde ve ara yollarını kesti. Gaffarzade Oteli'nin yanı, Hükümet Meydanı ve kışla önüne 13 ayrı sehpa yerleştirildi.¹⁴⁷ Hükümlerin infazına saat birde başlandı. İnfazlar saat 2'yi 10 geçte tamamlandı.¹⁴⁸ Gece idam edilenler sabah saat 11'de teşhir edildi. Caddeler çok kalabalıktı. Halk idam edilenlerin üzerindeki

---

¹³⁹ Mazıcı, **a.g.e.**, s.155

¹⁴⁰ Vardar, **a.g.e.**, s. 407

¹⁴¹ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s.447

¹⁴² Mazıcı, **a.g.e.**, s.156

¹⁴³ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s.435

¹⁴⁴ Akşam Gazetesi, 10 Temmuz 1926

¹⁴⁵ Erman, **a.g.e.**, s.150

¹⁴⁶ Kılıç, **a.g.e.**, s.78

¹⁴⁷ Kocahanoğlu, **a.g.e.**, s.464

¹⁴⁸ Cumhuriyet Gazetesi, 14 Temmuz 1926

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

yaftaları okudu. Saat 1'den sonra idam edilenler darağacından indirilerek belediyenin kamyonlarına bindirildi ve hastaneye gönderildi.¹⁴⁹

İzmir'deki görevini bitiren İstiklal Mahkemesi 16 Temmuz Cuma sabahı trenle Ankara'ya hareket etti.¹⁵⁰ Ankara'da mahkemelerine devam edilen Cavid Bey, Dr. Nazım ve Hilmi Bey, Ankara İstiklal Mahkemesi kararı ile idam edildi.¹⁵¹ Kaçak olan Abdülkadir Bey 31 Ağustos tarihinde yakalanarak idam edildi.¹⁵²

SONUÇ

Devletin kötü gidişini durdurmak isteyen İttihat ve Terakki üyeleri, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra iktidara geçti. Yaklaşık on yıl devlet idaresinde kalan Cemiyet üyeleri arasında devletin Birinci Dünya Savaşı'na girilmesi konusunda anlaşmazlık çıktı. Devletin savaşa girmesi ve bu savaştan yenik olarak çıkması neticesinde Cemiyet'in lider kadrosunun bir kısmı yurt dışına çıktı. Devlet işgal güçleri tarafından işgal edildi. Ülke içinde kalan Cemiyet üyeleri Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde Milli Mücadele'ye dâhil oldu. Milli Mücadeleyi birlikte yürüten silah arkadaşlarının arası Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulması aşamasında bozuldu. Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı yeniliklerde kendilerinin fikirlerinin sorulmadığından şikâyetçi olanlar muhalefete geçti. Lozan görüşmelerinin yapıldığı esnada yaşanan anlaşmazlıklar üzerine Kazım Karabekir başta olmak üzere bazı komutanların istifası ve hemen akabinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması, devlet yöneticileri tarafından komplo olarak algılandı. Karşılıklı anlaşmazlık Şeyh Said İsyanı'nın çıkması ile en üst düzeye çıktı. Fırka kapatılarak üyelerinden bazıları cezalandırıldı. Mustafa Kemal Paşa, hız kesmeden yeniliklere devam etti. Yapılan yeniliklerin halk üzerindeki etkisini görmek isteyen Mustafa Kemal Paşa yurt gezisine çıkmaya karar verdi. İzmir'e geleceği sırada İzmir Valiliği'ne Paşa'ya suikast yapılacağına dair bir ihbarda bulunuldu. Suikastı planlamakla suçlanan Ziya Hurşid ve arkadaşları İzmir'de kaldıkları otelde yakalandı. Olayı soruşturmak üzere Ankara'dan İzmir'e İstiklal Mahkemesi Heyeti gönderildi. Mahkeme Heyeti, İttihat ve Terakki Fırkası'nın eski üyelerinin de suçlu olduğunu düşünerek Cemiyet üyelerinin eş zamanlı olarak evlerinin aranmasını ve tutuklanmasını istedi. Tutuklananların sorgularından sonra İzmir Suikastı Davası'ndan sorumlu tutulanlar, Türk Ceza Kanunu'nun 55, 56 ve 57. maddelerine dayanarak cezalandırıldı. Mahkeme sonunda Kazım Karabekir'in de yer aldığı Paşalar serbest bırakıldı.

¹⁴⁹ Cumhuriyet Gazetesi, 15 Temmuz 1926

¹⁵⁰ Aybars, **a.g.e.**, s. 358

¹⁵¹ Mazıcı, **a.g.e.**, s.156

¹⁵² Ahmet Nedim, **Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları-1926**, İşaret Yayınları, İstanbul, 1993, s.369

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

KAYNAKÇA

Gazeteler

Açıksöz Gazetesi: 10 Temmuz 1926.

Ahenk Gazetesi: 17 Haziran 1926.

Akşam Gazetesi, 9 Temmuz 1926, 10 Temmuz 1926, 14 Temmuz 1926.

Babalık Gazetesi: 13 Temmuz 1926.

Cumhuriyet Gazetesi: 9 Temmuz 1926, 10 Temmuz 1926, 14 Temmuz 1926, 15 Temmuz 1926.

Hilal-i Ahmer Gazetesi: 24 Haziran 1926.

Milliyet Gazetesi: 26 Haziran 1926.

Kitap, Makale ve Dergiler

Avcı, C., "İzmir Suikastı", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C.X, S.28'den ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara, 1995, s.89-103.

Aybars, E., İstiklal Mahkemeleri, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2009.

Aktepe, M., "Atatürk'ün Sofya Ataşeliğine Kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti İle Olan Münasebetleri ve Bu Hususla Alakalı Bir Belge", Belleten, C.XXXVIII, S.150 Nisan 1974'ten ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara, 1974, s.263-295.

Aydemir, Ş. S., Tek Adam Mustafa Kemal (1922-1938), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966.

Balcıoğlu, M., Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2007.

Bleda, M. Ş., İmparatorluğun Çöküşü, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979.

Cavid Bey, İdama Beş Kala, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.

Cebesoy, Ali Fuat., Siyasi Hatıralar Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyete, C.I-II, Temel Yayınları, İstanbul, 2011.

Çavdar, T., İttihat ve Terakki, İletişim Yayınları, İstanbul, 1991.

Erman, A. N., İzmir Suikastı ve İstiklal Mahkemeleri, Temel Yayınları, İstanbul, 1971.

Eroğlu, N., İttihatçıların Ünlü Maliye Nazırı Cavid Bey, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.

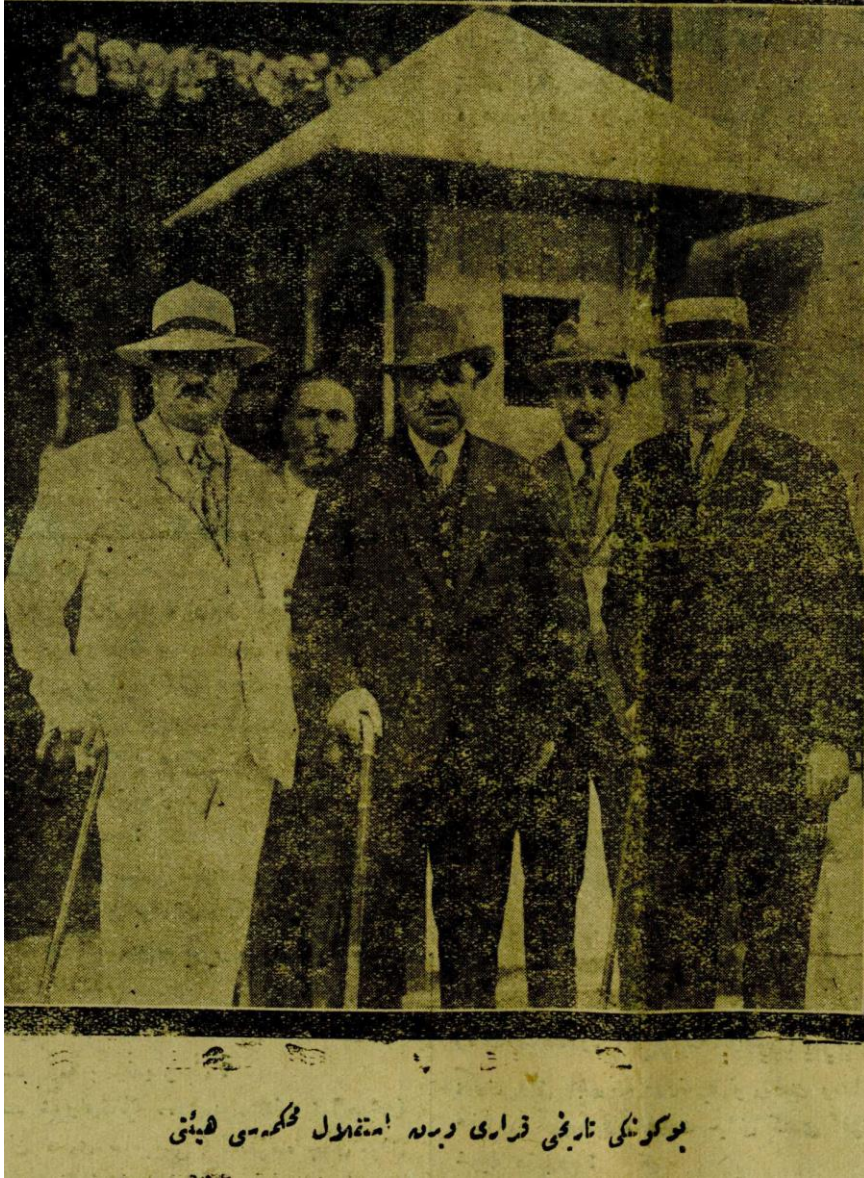
İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

- Eyicil, A., İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey, Gün Yayıncılık, Ankara, 2004.
- İlkan, S. ve İlhan, F., Ankara İstiklal Mahkemesi Ankara İstiklal Mahkemesi'nde Cereyan Eden Su-i kasd ve Taklib-i Hükümet Davası'na Ait Resmi Zabıtlar, Simurg Kitapçılık, İstanbul, 2005.
- İslam, İ., "Mütareke Döneminde İttihatçı Takibatı", Osmanlı, C.II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.676-683.
- Kandemir, F., İzmir Suikastının İç Yüzü, Ekicigil Tarih Yayınları, İstanbul, 1955.
- Kılıç Ali, İstiklal Mahkemesi Hatıraları, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1997.
- Kılıç, S., İstiklal Mahkemeleri Adil Miydi? İzmir Suikastı İddianame ve Kazım Karabekir'in Savunması, Emre Yayınları, İstanbul, 1994.
- Kocahanoğlu, O. S, Atatürk'e Kurulan Pusu/İzmir Suikastının Perde Arkası, Temel Yayınları, İstanbul, 2005.
- Mazıcı, N., Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926), Dilmen Yayınevi, İstanbul, 1984.
- Mumcu, U., Gazi Paşa'ya Suikast, um:ag Vakfı Yayınları, İstanbul, 1997.
- Nedim, A., Ankara İstiklal Mahkemesi Zabıtları-1926, İşaret Yayınları, İstanbul, 1993.
- Orbay, R., Rauf Orbay'ın Hatıraları (1914-1945), Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2005.
- Şimşir, B., Malta Sürgünleri, Bilgi Yayınları, Ankara, 1976.
- Tahir, K., Kurt Kanunu, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1975.
- Tunaya, T. Z., Türkiye'de Siyasal Partiler İttihat ve Terakki Bir Çağın Bir Kuşağın Bir Partinin Tarihi, C.III, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Vardar, G., İttihat ve Terakki İçinde Dönenler, Yayına Hazırlayan: Samih Nafiz Tansu, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 1960.
- Zürcher, E.J, Milli Mücadelede İttihatçılık, Çev: Nüzhet Salihoglu, İletişim Yayınları, 2011.

İzmir Suikastı ve Nedenleri/Nermin Zahide AYDIN

EKLER

Akşam Gazetesi 14 Temmuz 1926

Cilt: 3 Sayı: 6 Temmuz 2015 / Volume:3 Issue:6 July 2015

**HARF İNKILABI SONRASI ADANA'DA AÇILAN MİLLET MEKTEPLERİ
VE FAALİYETLERİ (1928-1935)**

**Letters After The Revolution Opened in Adana National School And Activities
(1928-1935)**

Erdem ÇANAK*
Ahmet YEŞİL**

ÖZ

Türkiye Cumhuriyeti, Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde verilen ve uzun süren bir bağımsızlık mücadelesinden sonra kurulmuştur. Bu nedenle Atatürk, ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra yeni rejimin adını da koymuştur. Hatta rejimin değerlerini benimsemiş bireylerin yetişmesi ve bu değerleri özümsemiş bir toplumun meydana gelmesi için de birtakım inkılaplar gerçekleştirmiştir. Bunlardan birisi de “*Harf İnkılabı*”dır. Bu inkılap ile yüzyıllardır kullanılan Arap alfabesinden Latin alfabesine geçilmiştir. Bu geçişle birlikte Osmanlı Devleti'nin son döneminde başlayan alfabe değişikliğine yönelik tartışmalar da sona ermiştir. Bununla birlikte yeni alfabenin bütün vatandaşlara öğretilmesi gerekmiştir. Bu doğrultuda 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren “*Millet Mektepleri*” açılmıştır. Mekteplere devam eden 16-45 yaş arasındaki bireylere de öncelikle yeni alfabe öğretilmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra bireylerin günlük yaşamlarında ihtiyaç duyabilecekleri konularla ilgili de bilgi verilmiştir. Bu yönüyle mektepler, sadece okuma-yazma öğretmekle kalmamış aynı zamanda cumhuriyet değerlerini benimsemiş ve kendi kendine yetebilen bireyler de yetiştirmeye çalışmıştır. Bu mekteplerin açıldığı şehirlerden birisi de Adana'dır. Bu çalışmada da Adana'da açılmış olan Millet Mektepleri ve faaliyetleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Harf İnkılabı, Latin Alfabesi, Millet Mektepleri, Adana, Eğitim.

---

* Yrd. Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ecanak@cu.edu.tr

* *Yrd. Doç. Dr. Celal Bayar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ahmet.yesil@cbu.edu.tr

Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL

ABSTRACT

The Republic of Turkey, was established after a long struggle for independence under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk. Therefore, Atatürk named the new regime after the country gained its independence. Some reforms were introduced to educate individuals who adopted the values of the regime and for the society to accept those values. “*Turkish Alphabet Reform*” is one of those reforms. Latin Alphabet replaced the Arabic script which had been used for many centuries. With this reform, the debate of alphabet reform, which started during the final years of the Ottoman Empire, had come to a conclusion. However, it was necessary to teach this new alphabet to each and every citizen. For his purpose “*National Schools*” were established, beginning on 1 January 1929. In these schools, the new alphabet was taught to the citizens of ages between 16 and 45. Also taught in these schools, were the information individuals would need in their daily life. These schools raised individuals, not only who could read and write but also raised citizens who adopted the republican ideals and who are entirely self sufficient. Adana is one of the cities where National Schools were opened. This study examines the activities of the National Schools opened in Adana.

Key Words: Turkish Alphabet Reform, Latin Alphabet, National Schools, Adana, Education.

Giriş

Tarih boyunca çeşitli alfabeler kullanmış olan Türkler, İslamiyet’i kabul ettikten sonra kullanmaya başladıkları Arap alfabesini ise Osmanlı Devleti’nin son dönemine kadar kullanmışlardır. Ancak Tanzimat’la birlikte bu alfabenin Türkçedeki bazı sesleri karşılamada yetersiz kaldığı dile getirilmeye başlanmıştır. Bunun üzerine başlayan tartışmalar esnasında bazı aydınlar alfabenin ıslahını, bazı aydınlar ise tamamen değiştirilmesini savunmuşlardır. Bu tartışmalar, Birinci Dünya Savaşı’ndan dolayı bir süre gündemden düşmüş ise de ülkenin bağımsızlığını kazanmasından sonra tekrar başlamış ve Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam etmiştir.¹

Cumhuriyetin ilanından önce alfabe değişikliğine dair ilk dikkat çekici tartışma İzmir İktisat Kongresi’nde yaşanmıştır. Kazım Karabekir başkanlığında 17 Şubat 1923 tarihinde İzmir’de toplanan ve ülkenin ekonomik sorunlarının görüşüldüğü kongre esnasında alfabe tartışması da gündeme gelmiştir. Buna göre kongrenin işçi delegelerinden İzmirli Nazmi ile iki arkadaşı Latin harflerinin kabulü hakkında bir önerge vermiştir. Fakat kongre başkanı Kazım Karabekir, alfabe

---

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Şakir Ülkütaşır, **Atatürk ve Harf Devrimi**, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 2000, s.17-42.

**Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) /
Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL**

değişikliğinin İslâm birliğine zarar vereceğini ve konunun maarifi ilgilendirdiğini gerekçe göstererek teklifi gündeme almamıştır. Bu düşüncesini basın aracılığıyla kamuoyu ile de paylaşmıştır.² Bu gelişme üzerine alfabe değişikliğine yönelik tartışmalar bir süre gündemden düşmüştür. 1926 yılında gerçekleştirilen Bakü Türkoloji Kurultayı’nda Sovyetler Birliği’ndeki Türk topluluklarının Latin alfabesine geçmesi yönünde karar alınmasıyla birlikte Türkiye’deki alfabe değişikliğine yönelik tartışmalar da yeniden ivme kazanmıştır.³

Alfabe değişikliğine yönelik tartışmalar devam ederken Türkiye’deki harf inkılabının siyasi mimarı Mustafa Kemal Atatürk’ün konuyla ilgili fikirlerini değişik zamanlarda farklı kişilerle paylaştığı anlaşılmaktadır. Buna göre Atatürk, 7-8 Temmuz 1919 gecesi Mazhar Müfit Kansu’ya⁴, 1922 yılında Garp Cephesi’nde bulunduğu sırada da ziyaretine gelen Dr. Adnan Adıvar’a Latin harflerinin kabul edileceğinden söz etmiştir.⁵ Bununla birlikte hemen harekete geçmeyerek değişiklik için uygun zamanı beklemiştir.

1926 yılıyla birlikte bu konuda ilk somut adımların atıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda aynı yıl kabul edilen “*Maarif Teşkilatına Dair Kanun*”un “*Türk dili ve buna müteallik bilcümle ilmi meseleler ile iştigal etmek üzere Maarif Vekâletinde bir Dil Heyeti teşkil edilmiştir*” şeklindeki birinci maddesi uyarınca bir heyet oluşturulmuştur.⁶ Heyetin teşekkülü üzerine Latin alfabesinin kabulüne yönelik hazırlıklara başlanmıştır. 1928 Mayıs’ında TBMM’nce “*Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun*”un⁷ kabul edilmesiyle birlikte Latin rakamlarının kullanılmaya başlanması da harf inkılabını hızlandıran bir gelişme olmuştur.

Rakamlarla ilgili değişikliğin olduğu günlerde Maarif Vekâleti, Başvekâlete sunduğu bir önerge ile Latin harflerinin uygulanması olanaklarını inceleyecek bir kurulun oluşturulmasını talep etmiştir. 23 Mayıs’ta Bakanlar Kurulu gündemine gelen talebin kabul edilmesi üzerine milletvekili, eğitimci ve uzmanlardan

² Ülkütaşır, **a.g.e.**, s.42-43.

³ Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, (Çev. Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayını, İstanbul 2000, s.274; Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2000, s.276; Bilal N. Şimşir, **Türk Yazı Devrimi**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1992, s.74; Ahmet Buran, “*Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı*”, **Turkish Studies**, C.4/3 (2009/Bahar), s.430-444; Ümit Özgür Demirci, “*Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze)*”, **Türk Yurdu**, S.287 (Temmuz 2011), s.225-229; **1926 Bakü Türkoloji Kurultayı**, (Çev. Kamil Nerimanoğlu-Mustafa Öner), Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 2000.

⁴ Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1997, s.131.

⁵ Halide Edip Adıvar, **Türkün Ateşle İmtihani**, İstanbul bty., s.223.

⁶ “Maarif Teşkilatına Dair Kanun”, **Resmî Gazete**, S.338 (3 Nisan 1926).

⁷ “Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun”, **Resmî Gazete**, S.900 (28 Mayıs 1928).

Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YESİL

müteşekkil dokuz kişilik bir komisyon oluşturulmuştur.⁸ 26 Haziran 1928 günü çalışmalarına başlayan komisyon daha sonra genişletilerek “*Dil Encümeni*” adını almıştır.⁹ Alfabe değişikliği hususunda olumlu görüş beyan eden encümen, “*Elifba Raporu*” başlıklı bir de rapor hazırlayarak Atatürk’e sunmuştur. Raporu inceleyen Atatürk, 9-10 Ağustos gecesi İstanbul Sarayburnu’nda düzenlenen bir eğlence sırasında harf inkılâbının başladığını bildiren bir konuşma yapmıştır.¹⁰ Atatürk konuşmasında;

“...Bizim ahenktar, zengin lisanımız yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafamızı demir çerçeve içinde bulundurarak, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak, bunu anlamak mecburiyetindedesiniz. Anladığınınızın asarına yakın zamanda bütün kâinat şahit olacaktır. Buna katiyetle eminim...

Şimdi sözden ziyade iş zamanıdır. Artık benim için, hepiniz için çok söz söylemeğe ihtiyaç kalmadı kanaatindeyim. Bundan sonra bizim için faaliyet, hareket ve yürümek lazımdır. Çok işler yapılmıştır, amma bugün yapmağa mecbur olduğumuz son değil, lakin çok lüzumlu bir iş daha vardır: Yeni Türk harflerini çabuk öğrenmelidir. Vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bunu vatanperverlik ve milliyetperverlik vazifesi biliniz. Bu vazifeyi yaparken düşününüz ki bir milletin, bir heyeti içtimaiyenin yüzde onu okuma yazma bilir, yüzde sekseni bilmez nevidendir. Bundan insan olarak utanmak lazımdır.

Bu millet utanmak için yaratılmış bir millet değildir; iftihar etmek için yaratılmış, tarihini iftiharla doldurulmuş bir millettir. Fakat milletin yüzde sekseni okuma yazma bilmiyorsa bu hata bizde değildir. Türkün seciyesini anlamayarak kafasını birtakım zincirlerle saranlardadır. Artık mazinin hatalarını kökünden temizlemek zamanındayız. Hataları tashih edeceğiz. Hataların tashih olunmasında bütün vatandaşların faaliyetini isterim. En nihayet bir sene, iki sene içinde bütün Türk heyeti içtimaiyesi yeni harfleri öğreneceklerdir. Milletimiz yazısı ile kafası ile bütün âlemi medeniyetin yanında olduğunu gösterecektir” demiştir.

Atatürk bu konuşmasıyla uzun süredir gündemde olan alfabe değişikliğiyle ilgili tartışmalara da son noktayı koymuştur. Bunun üzerine yeni alfabenin öğretilmesi için yurt genelinde seferberlik başlatılmış olup öncelikle milletvekilleri için Dolmabahçe Sarayı’nda bir kurs açılmıştır.¹¹ Bunun yanı sıra devlet

⁸ Cemal Avcı, **III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Yapısı ve Faaliyetleri (1927-1931)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000, s.60, 111.

⁹ Ahmet Cevat Emre, **İki Neslin Tarihi**, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1960, s.327-328. Komisyon ve çalışmaları için bkz. Elifba Komisyonu, **Elifba Raporu**, Ankara 1928.

¹⁰ **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, C.II (1906-1938), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1997, s.272-274; Ülkütaşır, **a.g.e.**, s.63-64.

¹¹ Avcı, **a.g.e.**, s.114.

**Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) /
Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL**

dairelerindeki yazışmaların 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren yeni harflerle yapılacak olmasından dolayı memurlar için de çeşitli kurslar düzenlenmiştir. Bu sırada Atatürk de yeni alfabe ile ilgili halkı bilgilendirmek ve alfabeyi öğrenmiş olan memurları imtihan etmek amacıyla Tekirdağ, Bursa, Çanakkale, Gelibolu, Sinop, Samsun, Amasya, Tokat, Sivas, Şarkışla ve Kayseri’yi kapsayan bir yurt gezisine çıkmıştır.¹² Bu süreçte gazeteler de sayfalarının bir bölümünü Latin harfleriyle yazılmış kısa yazılara ayırarak halkı yeni harflere alıştırmaya çalışmışlardır. Ancak bu çalışmalar, 1 Kasım 1928 gününden itibaren resmî bir mahiyet kazanmıştır. Bu bağlamda alfabe değişikliğiyle ilgili çalışmaların başlamasına karşın değişiklikle ilgili kanunun çıkarılması için tatilde olan Meclisin açılması beklenmiştir. 1 Kasım günü açılan Meclis’e değişiklikle ilgili verilen önerenin aynı gün kabul edilmesiyle birlikte Arap alfabesinden Latin alfabesine resmen geçilmiştir.¹³ Yeni alfabenin halka öğretilmesi için de yurt genelinde Millet Mektepleri adı verilen okullar açılmıştır.

Millet Mekteplerinin Açılması ve Faaliyetleri

Millet Mektepleri, yeni alfabenin halka öğretilmesi amacıyla açılan kurumların en önemlisidir. Bu mekteplerde okuma-yazma öğretiminin yanı sıra yazım kuralları, hesap ve ölçüler, sağlık bilgisi ve yurt bilgisi konularında da bilgi verilmiştir. Bu yönüyle mektepler, okuma-yazma öğretmekle kalmamış aynı zamanda cumhuriyet değerlerini benimsemiş, kendi kendine yetebilen bireyler yetiştirerek, vatandaşlık-yurttaşlık bilincini geliştirmeye çalışmıştır.

Cumhuriyet döneminin ilk yaygın halk eğitim projesi olan mekteplerin temeli İsmail Safa Beyin (Özler) Maarif Vekilliği dönemine dayanmaktadır. Buna göre Cumhuriyetin ilanıyla birlikte halkın yeni rejimin değerleri doğrultusunda yetiştirilmesi gerekmiştir. Bunun üzerine İlköğretim Genel Müdürlüğü’ne bağlı olarak “*Halk Terbiyesi Şubesi*” kurulmuştur.¹⁴ Halk eğitimi çalışmalarını yürütmekle görevlendirilen şubenin de katkılarıyla 1927 yılında “*Halk Dershane ve Konferansları Talimatnamesi*” hazırlanmıştır.¹⁵ Talimatnameye göre hiç okumamış veya okulu yarıda bırakmış olan vatandaşlara eğitim vermek üzere 1927 yılından itibaren yurdun çeşitli yerlerinde halk dershaneleri açılmıştır. Bu doğrultuda 1927-1928 yılları arasında 3.304 halk dershanesi açılmış ve bu dershanelerde 64.302 kişi

¹² Mücteba İlgürel, “*Millet Mektepleri*”, **Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan**, İstanbul 1981, s.27; Necati Çankaya, **Atatürk’ün Hayatı, Konuşmaları ve Yurt Gezileri**, İstanbul 1985, s.269-271.

¹³ “Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun”, **Resmî Gazete**, S.1030 (3 Kasım 1928).

¹⁴ Şevket Gedikoğlu, **Halk Eğitimi**, Ankara 1978, s.258; Cevat Geray, **Halk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını, Ankara 1978, s.100.

¹⁵ Mustafa Ergün, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara 1982, s.126.

**Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) /
Erdem CANAK-Ahmet YESİL**

okuma-yazma öğrenmiştir.¹⁶ Alfabe değişikliği tartışmalarının devam ettiği bir dönemde ortaya çıkan bu sonuç, Arap harfleri ile yaygın eğitim çalışmalarının başarılı olamayacağını da ortaya koymuştur. Bundan dolayı Arap alfabesine göre daha kolay öğrenildiği belirtilen Latin alfabesine geçilmesine karar verilmiştir.¹⁷ Bu karar üzerine Maarif Vekâleti 1928 Temmuz’unda yeni bir halk mektebi talimatnamesi hazırlamıştır. Bu talimatname ile birlikte daha önce kurulmuş olan halk dershaneleri, Latin alfabesini öğretmek üzere “*Millet Mektepleri*”ne dönüştürülmüştür.¹⁸

Millet Mekteplerinin kurulmasıyla birlikte mekteplerin işleyiş ve düzenini kapsayan bir de talimatname hazırlanmıştır. Maarif Vekili Mustafa Necati’nin kaleme aldığı talimatname, 11 Kasım 1928 tarihinde Bakanlar Kurulu tarafından onaylanmış, 24 Kasım 1928 tarihinde de Resmî Gazete’de yayınlanarak yürürlüğe girmiştir. 52 maddeden oluşan talimatnamede mekteplerin amacı, yapısı, heyetlerin görevi, kurslara devam şartları gibi hususlara yer verilmiştir. Mekteplerin amacı ise talimatnamenin birinci maddesinde şu şekilde açıklanmıştır:¹⁹

“TBMM tarafından Türk dilinin ferdi ve umumi, hususi ve resmi bilcümle muharreratta Türk harfleri ile tesbiti kanunen kabul edimli olmasından bu kanuna müsteniden tatbikatta vuzuh ve veçhe iraesî için yeni Türk harflerinin kısa bir zamanda ve kolay surette her ferde okuyup yazabilmek imkânını bahşeden mahiyetinden Türk Milletini azami surette istifade ettirmek ve büyük halk kütlelerini süratle okuryazar bir halk hale getirmek maksadıyla Millet Mektepleri teşkilatı yapılmıştır.”

Fakat talimatnamenin uygulamasında görülen eksik ve aksaklıklar üzerine 22 Eylül 1929 tarihinde ikinci bir talimatname hazırlanmıştır. 56 maddeden oluşan bu talimatnamede mektebin kuruluş amacı; “*Türkiye halkını okuyup yazmağa*

¹⁶ Ergün, **a.g.e.**, s.101.

¹⁷ **TBMMZC**, C.V, Devre: III, İçtima: II, s.11-12; İsmail Hakkı Tonguç, **İlköğretim Kavramı**, Primit Yayıncılık, Ankara 2004, s.258-263; Sami N. Özerdim, **Harf Devriminin Öyküsü**, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1962, s.36-37.

¹⁸ Mekteplerin adı 1936 yılından sonra “*Ulus Okulları*” olarak değiştirilmiştir. Ergün, **a.g.e.**, s.105, 130; Avcı, **a.g.e.**, s.121. Latin alfabesinin kabulü münasebetiyle TBMM’de bir konuşma yapan İsmet İnönü, bütün vatandaşların yeni Türk harflerini kapılarının önünde ve işlerinin başında öğrenebilmesi için bu sene içinde Millet Mektepleri teşkilatı yapacaklarını, bu teşkilatın bütün yurdu kaplayacağını, vatandaşların işlerinin, maiyetlerinin en müsait devirlerinde ve yanlarında ya iki aylık ya da dört aylık kurslar açılacağını, mekteplere gelmeye vakitleri müsait olmayan vatandaşlar için de seyyar muallim teşkilatı yapacaklarını, bu teşkilat ile bir sene içinde vatandaşın maiyet hayatındaki düzeni hiç sarsmadan birkaç yüz bin kişiye yeni harfleri öğreteceklerini açıklamıştır. **İsmet İnönü’nün Maarife Ait Direktifleri**, Maarif Matbaası, İstanbul 1939, s.9.

¹⁹ “Millet Mektebi Teşkilatı Talimatnamesi”, **Resmî Gazete**, S.1048 (24 Kasım 1928); **Millet Mektepleri Talimatnamesi**, Ankara 1940.

**Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) /
Erdem CANAK-Ahmet YESİL**

muktedir bir hale getirmek ve ona hayat ve maişetinin istilzam ettiği ana bilgileri kazandırmak maksadıyla millet mektepleri teşkilatı vücuda getirilmiştir” şeklinde açıklanmıştır. Talimatnamenin 8. ve 9. maddelerinde de bu hususa atıfta bulunularak kadın-erkek her Türk vatandaşının bu teşkilatın azası olduğu, mektebin başmualliminin ise reis-i cumhur Gazi Mustafa Kemal olduğu belirtilmiştir.²⁰

Talimatnamede mekteplerle ilgili bazı değişiklikler de gerçekleştirilmiştir. Buna göre 16-45 yaş arasındaki okuma yazma bilmeyenler ile eski harflerle okuma yazma bilen bütün vatandaşların mekteplerin A dersanelerine, A dersanelerinden mezun olmuş ve okuma yazmayı öğrenmiş kişilerin ise B dersanelerine gideceği²¹, 1 Kasım’da açılacak mekteplerin eğitim sürelerinin dört ay olacağı ve şubat sonunda biteceği, kurs bitiminde yapılacak sınavda başarılı olanlara ise mezuniyet belgesi verileceği ifade edilmiştir.²² Ayrıca B türü dersanelere devam eden bireylere gündelik yaşamlarında istifade edecekleri hesap ve ölçüler, sağlık ve yurt bilgisi gibi konularla alakalı da dersler verilmiştir.²³

1928 tarihli talimatname uyarınca sabit²⁴, seyyar²⁵ ve özel²⁶ olmak üzere üç farklı mektep açılmıştır. Ancak 1929 tarihli talimatnameyle bunlara ilave olarak köy

---

²⁰ **Millet Mektepleri Talimatnamesi**, Ankara 1940, s.5; Turhan Oğuzkan, **Türkiye Cumhuriyetinde Halk Eğitimi**, Maarif Vekâleti Yayını, Ankara 1956, s.73-81.

²¹ 1928 tarihli talimatnamede hiç okuma yazma bilmeyen vatandaşların 4 ay süreli A dersanelerine, okuma yazma bilenlerin ise 2 ay süreli B dersanelerine gitmesi öngörülmüştür. “*Millet Mektebi Teşkilatı Talimatnamesi*”, **Resmî Gazete**, S.1048 (24 Kânunusani 1928). Mekteplerin en önemli gelir kaynağını genel bütçeden eğitim için ayrılan ödenek, il özel bütçesinden ayrılan para, mekteplerin yönetim kurullarının yöre halkından topladığı bağışlar, Ziraat ve Ticaret Odaları, CHP, Türk Ocağı gibi kuruluşların yaptığı yardımlar, yöre belediyelerinin katkıları, devamsız öğrencilerden alınan paralar ile Gazi Hitabesi Plağı’ndan elde edilen gelirler oluşturmuştur. Mustafa Albayrak, “*Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları (1928-1935)*”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.X, S.29 (Temmuz 1994), s.474.

²² **Millet Mektepleri Talimatnamesi**, s.4-5; Oğuzkan, **a.g.e.**, s.78.

²³ B türü dersanelerde haftada 2 saat kıraat ve tahrir, 2 saat hesap ve ölçüler, 1 saat sağlık bilgisi, 1 saat de yurt bilgisi dersi işlenmiştir. Oğuzkan, **a.g.e.**, s.20.

²⁴ Genellikle okul olan yerlerde açılmıştır. 1929 yılındaki yönetmeliğe göre eğitim süresi 4 ay olarak belirlenmiştir. 1 Kasım’da açılmış olup şubat ayı sonunda kapanmıştır.

²⁵ Okulu olmayan köylerde açılmıştır. 1928 yılındaki yönetmelikte eğitim süresi en az bir buçuk ay olarak öngörülmüş, 1929 yılındaki yönetmelikte ise 4 aya çıkarılmıştır. Bu mekteplerde öğleden önce 12-16 arasındaki çocuklar, öğleden sonra ise 16-45 yaş arasındaki yetişkinler eğitim görmüştür. 1929 tarihli talimatnamenin 32-44. maddeleri bu mekteplerle ilgilidir. **Millet Mektepleri Talimatnamesi**, s.13-15.

²⁶ Özel ya da devlete ait kuruluşlar tarafından personeline okuma-yazma öğretmek amacıyla açılmıştır. Bu kapsamda 6 aydan fazla ceza almış olan mahkûmlara da okuma yazma öğretilmiştir. 1929 tarihli talimatnamenin 45-47. maddeleri bu mekteplerle ilgilidir. **Millet Mektepleri Talimatnamesi**, s.15-16.

Harf İnkılabı Sonrası Adana'da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL

yatı dershaneleri²⁷ ile halk okuma odalarının²⁸ da açılmasına karar verilmiştir. Ülke genelinde açılmış olan mekteplerin 1928-1935 yılları arasındaki faaliyetlerine ilişkin veriler ise şu şekilde olmuştur:²⁹

Millet Mekteplerine Devam Eden Öğrenci Sayısı

Yıllar	A		B		Toplam
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
1928-1929	536.568	379.602	89.736	39.594	1.045.500
1929-1930	284.866	161.378	63.680	34.610	544.534
1930-1931	204.426	84.480	45.695	18.301	352.902
1931-1932	125.561	45.211	27.030	7.547	205.349
1932-1933	102.755	32.199	18.727	3.955	157.636
1933-1934	50.537	13.169	12.084	1.882	77.672
1934-1935	71.361	13.779	16.037	2.075	103.252
Toplam	1.376.074	729.818	272.989	107.964	2.486.845

Tablodan A dershanesine devam etmiş kişi sayısının 1.376.074'ü erkek, 729.818'i kadın olmak üzere 2.105.892, B dershanelerine devam etmiş kişi sayısının ise 272.989'u erkek, 107.964'ü kadın olmak üzere 380.953 kişi olduğu

²⁷ Okul olmayan köylerde yaşayan 12-18 yaşları arasındaki köy çocuklarını okutmak amacıyla, il ve ilçe merkezlerinde açılmıştır. Bu okullara devam eden yoksul köy çocuklarından ücret alınmamış, buna karşın maddi durumu iyi olanlardan yıllık dört taksitte 100 lira alınmıştır. Bu okulların giderlerinin bir bölümü de Millet Mektepleri bütçesinden karşılanmıştır.

²⁸ Okuma-yazmayı öğrenmiş kişilerin yararlı bilgiler edinmesi ve pratik yapabilmesi amacıyla açılmıştır.

²⁹ BİUM, 1928-1935 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, İstanbul 1935, s.70-71.

Harf İnkılabı Sonrası Adana'da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL

görülmektedir. Buna göre kurslara 1.649.063 erkek ile 837.782 kadın olmak üzere 2.486.845 kişi katılmıştır. Bu veriden kurslara devam eden erkek sayısının kadın sayısının yaklaşık olarak iki katına yakın olduğu anlaşılmaktadır. Kurslara katılan kişi sayısına bakıldığında ise katılım en fazla 1.045.500 kişi ile 1928-1929 yılında, en az ise 77.672 ile 1933-1934 yılında gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda genel olarak ilk yıldan itibaren kurslara katılan kişi sayısında ciddi bir azalma olduğu dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Millet Mekteplerine giderek veya hususi tahsil görerek binlerce kişi yeni alfabeyi öğrenmiştir. Bunlara dair veriler ise şu şekilde olmuştur:

Yeni Alfabeyi Öğrenmiş Olanların Eğitim Şekli

Yıllar	Dershanelere Devam Eden				Hususi Tahsil Gören				Toplam
	A		B		A		B		
	E	K	E	K	E	K	E	K	
1928-29	275993	157479	64974	28435	40129	12031	16380	1589	597010
1929-30	132021	59323	36142	18177	10582	4315	1509	354	262423
1930-31	102935	30519	28526	10342	10783	2585	2202	419	188311
1931-32	62695	17052	15280	4464	6753	1545	392	289	108470
1932-33	54122	11921	12417	2099	7894	989	1360	133	90935
1933-34	23495	4174	7887	1003	3187	307	614	184	40851
1934-35	33300	5111	9876	1360	14303	616	1330	359	66255
Toplam	684561	285579	175102	65880	93631	22388	23787	3327	1354255

Yeni alfabeyi öğrenmiş olanların eğitim şekline ait olan tablodan ülke genelinde 1.354.255 kişinin yeni harflerle okuma-yazmayı öğrendiği anlaşılmaktadır. Bunların 1.211.122'sini Millet Mekteplerine devam edenler, 143.133'ünü ise hususi tahsil görmek suretiyle öğrenenler oluşturmuştur. Millet mekteplerinde yeni alfabeyi öğrenmiş olan 1.211.122 kişinin ise 859.663'ünü erkekler, 351.459'unu kadınlar, hususi tahsil görmüş olan 143.133 kişinin ise 117.418'ini erkekler, 25.715'ini kadınlar meydana getirmiştir. Bu bilgiler ışığında gerek Millet Mekteplerinde gerekse hususi tahsil almak suretiyle yeni alfabeyi öğrenmiş olanların cinsiyet olarak dağılımına bakıldığında erkeklerin kadınlara göre ciddi bir üstünlüğünün olduğu görülmektedir. Bu fark bilhassa hususi tahsil görenlerde dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır. Bu durum yeni alfabe ile okuma-

Harf İnkılabı Sonrası Adana'da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL

yazmayı öğrenmiş olanların durumunu gösterir aşağıdaki tablodan da anlaşılmaktadır:

Okuma-Yazmayı Öğrenmiş Olanların Cinsiyet Olarak Dağılımı

Yıllar	A		B		Toplam		Genel Toplam
	E	K	E	K	E	K	
1928-29	316.122	169.510	81.354	30.024	397.476	199.534	597.010
1929-30	142.603	63.638	37.651	18.531	180.254	82.169	262.423
1930-31	113.718	33.104	30.728	10.761	144.446	43.865	188.311
1931-32	69.448	18.597	15.672	4.753	85.120	23.350	108.470
1932-33	62.016	12.910	13.777	2.232	75.793	15.142	90.935
1933-34	26.682	4.481	8.501	1.187	35.183	5.668	40.851
1934-35	47.603	5.727	11.206	1.719	58.809	7.446	66.255
Toplam	778.192	307.967	198.889	69.207	977.081	377.174	1.354.255

Yeni alfabeği öğrenenlerin cinsiyet olarak dağılımını gösteren yukarıdaki tabloya göre ülke genelinde okuma-yazmayı öğrenmiş olanların 977.081'ini erkekler, 377.174'ünü kadınlar oluşturmuştur. Kurslara devam eden kadın-erkek sayısı ile okuma-yazma öğrenmiş olanların sayısı mukayese edildiğinde ise erkeklerin kadınlara göre hem sayıca hem de başarı anlamında daha üstün oldukları görülmektedir. Bununla birlikte asıl dikkat çekici husus kadınların yeni alfabeği öğrenmeye karşı göstermiş olduğu ilgidir. Bu durum şüphesiz cumhuriyet rejiminin kadınlara birey olarak vermiş olduğu değerden kaynaklanmıştır. Bu nedenle kadınlar, kendilerine verilmiş olan haklardan istifade edebilmek ve toplum içerisinde hak ettikleri konuma gelebilmek için yeni alfabeği öğrenmeye ehemmiyet vermişler ve ciddi gayret sarf etmişlerdir.

Mekteplere katılım konusunda kadınlar ile erkekler arasında görülen farkın benzeri ülkenin doğu ve batı vilayetleri arasında da görülmüştür. Buna göre batı vilayetlerinde katılımın yüksek olmasına karşın Cumhuriyet Halk Partisi'nin teşkilatının olmadığı Bayazıt (Ağrı), Van, Bitlis, Muş, Hakkâri, Siirt, Mardin, Diyarbakır, Urfa, Elaziz (Elazığ), Tunceli ve Bingöl gibi doğudaki vilayetlerde

Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YESİL

katılım ya hiç olmamış ya da çok düşük düzeyde kalmıştır.³⁰ Bu durum Cumhuriyet Halk Partisi’nin yeni alfabenin öğrenimi konusundaki gayretinin de önemli bir göstergesi olmuştur.

Tablolarda dikkat çeken bir diğer husus da ilk yıllarda mekteplere karşı yoğun bir ilgi söz konusu iken ilerleyen yıllarda bu ilginin azalmış olmasıdır. Bu azalma 1929 Dünya Ekonomik Buhranının yaratmış olduğu ekonomik sıkıntı, öğretmen temininde güçlük yaşanması ve halkevlerinin açılması gibi çeşitli nedenlerden kaynaklanmıştır. Bundan dolayı mekteplere olan ilgiyi artırmak için kurslara devam etmeyenlere para cezası verileceği, millet mektepleri mezuniyet vesikası bulunmayanlara 1931 Mayıs’ından itibaren resmî ve hususi müesseselerde iş verilmeyeceği ve bu kişilerin köy ve mahalle ihtiyar heyetlerine giremeyecekleri açıklanmış ve zaman zaman da bu yaptırımlar uygulanmıştır.³¹ Bütün bu uygulamaların etkisiyle yeni alfabeyi öğrenmek amacıyla 2.486.845 kişi yurt genelinde açılan Millet Mekteplerine gitmiş veya hususi tahsil görmüştür. Bunların ise 1.354.255’i mezuniyet imtihanlarında başarılı olarak mezuniyet belgesi almaya hak kazanmıştır.

Adana’da Millet Mekteplerinin Açılması ve Faaliyetleri

Mekteplerle ilgili kanuni düzenlemenin gerçekleştirilmesi üzerine Adana’da da mekteplerin açılmasına yönelik çalışmalara başlanmıştır. Nitekim mektepler, gerekli hazırlıkların tamamlanmasıyla birlikte 1 Ocak 1929 günü resmen faaliyete geçmişlerdir. Bu bağlamda şehirde ilk etapta 93 dershanenin açılacağı belirtilmiştir.³² Fakat Adanalılar mekteplere beklenenden daha fazla ilgi göstermiştir.³³ Bunda Maarif Müdürü Mehmet Muhlis Beyin tiyatro, gazino gibi yerleri dolaşarak mektepler hakkında halkı bilgilendirmesi³⁴ ile Belediye yönetiminin bir grup kızı askerî müzika bandosuyla şehrin muhtelif yerlerinde dolaştırarak propaganda yaptırması etkili olmuştur.³⁵ Bu propaganda faaliyetlerinin de etkisiyle mekteplere yoğun bir ilgi meydana gelmiştir. Açılması öngörülen dersane sayısının yetersiz kalması üzerine Maarif Müdürlüğü, bazı kıraathane,

³⁰ Emine Kısıklı, “Atatürk Döneminde Cumhuriyet Kültürünü Yerleştirme Çabaları Çerçevesinde Halkevleri ve Millet Mektepleri”, **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, C.1, S.1 (Ocak-Haziran 2012), s.336.

³¹ “Millet Mektepleri”, **Yeni Adana**, 5 Teşrinisani 1929; “Yeni Harfleri Öğrenmeyen İşten Çıkarılacak”, **Yeni Adana**, 4 Haziran 1931; “Okuma Bilmeyenlere Artık İş Verilmeyecek”, **Yeni Adana**, 6 Mayıs 1931.

³² “M. Mektepleri”, **Yeni Adana**, 30 Kânunuevvel 1928.

³³ “M. Mekteplerine Müracaat Tahminin Çok Fevkında”, **Türk Sözü**, 4 İkincikânun 1929.

³⁴ “M. Mektepleri”, **Yeni Adana**, 30 Kânunuevvel 1928.

³⁵ “M. Mektebi”, **Türk Sözü**, 1 İkincikânun 1929.

Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL

camii ve sinema salonlarının dersane olarak kullanılması için harekete geçmiş³⁶, bir taraftan da açılması öngörülen dershaneler için öğretmen arayışına girmiştir. Bu doğrultuda orta mektep muallimleri, Baro heyeti ve uygun olan memurların mekteplerde görevlendirilmesi için vilayete müracaat etmiştir.³⁷

Mekteplerin faaliyete geçtiği 1 Ocak günü öncelikle kadınlar dershanesinin açılışı gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle 5 Kânunusani mektebinde saat 14.00’de bir merasim yapılmıştır. Merasime dair dönemin yerel basınında şu bilgi yer almıştır:³⁸

“Merasim başlamadan iki üç saat önce bütün dershanelerin önü yüzlerce kadınla dolmuş taşmıştı. Mezkûr mektepte askeri bando terennümsaz oluyordu. Merasimde Valimiz Müştak Lütü Beyefendi ile CHF Vilayet Heyeti Reisi Avukat Fahri Bey ve diğer birçok zevatla gazeteciler hazır bulundular. Belediye tarafından propaganda mahiyetinde 10 otomobilden ibaret olarak tertip edilen reklam alayı Belediye Reis Vekili H. Sadık Beyin idaresi altında şehir dâhilinde bütün cadde ve sokakları dolaşarak merasimin başlayacağı an da 23 Nisan Mektebinin önüne gelmiştir. O esnada merasim başlamış ve Maarif Emni İsmail Habip Bey Namık Kemal mekteplerinin salon kapısından 23 Nisan mektebi avlusunda toplanan hanımlara hitaben çok veciz bir hitabe irad etmiştir. 5 Kânunusani mektebinde de merasimden sonra Vali Beyefendi dershaneleri gezerek talebenin derecelerini tetkik etmiştir. Bazılarını tahta başına kaldırarak imlâ yazdırmıştır.”

Millet mektepleri erkekler kısmının resmi açılışı ise akşam saat 18.30’da Namık Kemal Mektebi salonunda icra edilmiştir. Merasimde Vali Beyefendi ile Belediye Reis Vekili H. Sadık, Maarif Emni İsmail Habip, Maarif Müdürü Muhlis Bey, Polis Müdürü Yusuf Ziya, Jandarma erkânı ve birçok zevat hazır bulunmuştur. Burada gerçekleştirilen merasim ise dönemin yerel basınında şu şekilde yer almıştır:

“Mektebin tenvir edilen avlusunda ve civar sokaklarında binlerce halk toplanmıştı. Saat yedide Vali Beyefendi Mektebin balkonuna çıkarak halka hitaben davetkâr birkaç söz söyledikten sonra Maarif Eminimiz İsmail Habip Bey müteaddit defalar alkışlanan kuvvetli bir hitabe irad ettiler ve bundan sonra da merasime nihayet verildi.”

Maarif Müdürü Muhlis Bey de Adana’daki millet mekteplerinin açılışı ve mekteplere olan ilgiyle alakalı şu açıklamayı yapmıştır:³⁹

“Millet Mektepleri için ihzar edilen kadro iki gün içerisinde tamamen dolmuştur. Şimdi camileri, muhtelif müesseselerin salonlarını dersane yapmak teşebbüsüne giriştik. Bu işin yalnız muallim kadrosu ile başarılmasına imkân yoktur.

³⁶ “Millet Mektepleri”, **Türk Sözü**, 10 İkincikânun 1929.

³⁷ “M. Mekteplerine Müracaat Tahminin Çok Fevkında”, **Türk Sözü**, 4 İkincikânun 1929.

³⁸ “Millet Mektepleri Küşad Edildi”, **Türk Sözü**, 2 İkincikânun 1929.

³⁹ “Millet Mektepleri Küşad Edildi”, **Türk Sözü**, 2 İkincikânun 1929.

**Harf İnkılabı Sonrası Adana'da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) /
Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL**

Bunun için memleketin bütün münevverlerinden, memurlarımızdan muavenet beklemeliğimiz zaruridir. Daha iki gün evvel propagandaya başlamamıza rağmen köme köme kadın ve erkek büyük bir talebe tehacümü karşısında kaldık. Halkın okuma ve yazmaya karşı gösterdiği bu iştihak tarihte gördüğümüz milletlerin hiçbirisine nasip olmuş bir intibah değildir. Bu gidişle nihayet iki sene içinde bütün Türkiye’de okuyup yazmak bilmeyen kalmayacaktır ki bugün en medeni milletlerde bile bu bahtiyarlığa nail olmuş bir millet bilmiyorum. Büyük inkılâpçılarımızın Türk milletinin ruhunu bu kadar vuzuhla görüş ve sevişlerini bir minnet ve hürmetle yâd etmenin imkânı yoktur. Bir iki güne kadar müracaat edenlerin kadın erkek kati yekûnunu erkamla arz ederim.”

Millet Mekteplerinin açılışı münasebetiyle Mıntıka Maarif Emini İsmail Habip Bey tarafından Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ile Başbakan İsmet İnönü’ye birer telgraf çekilmiştir. Bunun üzerine hem Atatürk hem de İnönü cevabi mahiyette aşağıdaki telgrafları göndererek muvaffakiyetler dilemişlerdir.⁴⁰

Adana Maarif Emini Habip Beye;

“Açılan Millet Mekteplerine muhterem halkın gösterdiği alaka ve rağbet bu büyük mücadelede de muvaffakiyetimiz hakkındaki kati kanaatimizi takviye etmiştir. Cümlenize muvaffakiyetler temenni ederim.”

Reisicumhur Gazi M. Kemal

“Milleti zulmetten nura götüreceğ olan Millet Mekteplerinin açıldığı tebşiratınıza teşekkür eder mektep müdavimlerine ve kıymetli muallimlerine muvaffakiyetler dilerim efendim.”

Başbakan İsmet

Mekteplerin açılmasından kısa bir süre sonra özellikle devam konusunda sıkıntı yaşanmaya başlanmıştır. Bu nedenle Maarif Müdürlüğü, mekteplerin açılmasından iki hafta sonra bir tebliğ yayınlamıştır. Tebliğde kadın dershanelerine devamın azaldığı ve herkesin dershanelere devam mecburiyetinin olduğu belirtilerek devamsızlıkta ısrar edenlerin vesika alamayacakları ifade edilmiştir.⁴¹ Bununla birlikte genel itibariyle mekteplere olan ilgi devam etmiştir. Bundan ötürü Türk Ocağı Sineması ile hapishanede de birer dershane açılmıştır.⁴² Bunun sonucunda Şubat ayı sonu itibariyle şehirdeki 96 A türü dershaneye 5.495 kişinin, 17 B türü dershaneye 766 kişinin, erkeklere mahsus 173 A türü dershaneye 8.063 kişinin, 42 B türü dershaneye ise 1.237 kişinin devam ettiği açıklanmıştır. Buna göre şehirdeki 328 dershaneye 15.561 kişinin devam ettiği anlaşılmaktadır.⁴³ Ancak Mart ayı

⁴⁰ “Millet Mektepleri Münasebetiyle”, **Türk Sözü**, 8 İkincikânun 1929.

⁴¹ “Millet Mektebi”, **Türk Sözü**, 15 İkincikânun 1929.

⁴² “Millet Mektepleri”, **Türk Sözü**, 3 Şubat 1929.

⁴³ “Millet Mektepleri”, **Türk Sözü**, 13 Mart 1929.

Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YESİL

sonunda şehirdeki dersane sayısının 306, öğrenci sayısının 10.014⁴⁴, Nisan ayında ise dersane sayısının 268, öğrenci sayısının 14.047 olduğu belirtilmiştir.⁴⁵ Buna karşın Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği isimli eserde şehirdeki mektep sayısı 244, öğrenci sayısı 12.693 olarak yer almıştır.⁴⁶

İlk dönem Millet Mekteplerinin B dersanelerinin imtihanları Mart ayı başında gerçekleştirilmiştir. Kayıtlı bütün talebenin hazır bulunmasının istendiği imtihanda, hususi surette okumuş olanlara da ispatı ehliyet ettikleri takdirde şahadetname verileceği belirtilmiştir.⁴⁷ Buna göre imtihan, heyeti idare azaları, Maarif Emini, Maarif Müdürü, lise ve orta mektep müdür ve muallimleri ve tedrisatı iptidaiye müfettiş, müdür ve muallimlerinin huzurunda yapılmıştır.⁴⁸ Dönemin yerel basınında imtihana giren herkesin başarılı olduğu açıklanmış ise de herhangi bir sayı zikredilmemiştir.⁴⁹ 12 Mart tarihli bir haberde ise imtihan neticesinde 1.200 erkek ile 400 kadının şahadetname almaya hak kazandığı açıklanmıştır.⁵⁰ Mayıs ayı başında sona eren A grubu dersanelerin imtihanları da birkaç gün içerisinde yapılmıştır. İmtihan neticesinde başarılı olan kadın ve erkeklerin okullara göre dağılımı ise şu şekilde olmuştur:⁵¹

Mektep Adı	K	E	T	Mektep Adı	K	E	T
Cumhuriyet	67	70	137	İstiklâl	26	56	82
5 Kânunusani	110	26	136	Dumlupınar	35	15	50
29 Teşrinievvel	89	34	123	Seyhan	9	34	43
23 Nisan	120	----	120	Çınarlı	35	18	53
Yamaçlı ve Güneşli	120	----	120	İnkılâp	----	24	24

⁴⁴ “Millet Mektepleri”, **Türk Sözü**, 4 Nisan 1929.

⁴⁵ Türk Sözü gazetesinin 11 Nisan tarihli nüshasında yer alan bir haberde Adana’daki A ve B türü toplam 268 mektebin A türü dersanelerine 3.756 kadın ile 7.000 erkek, B türü dersanelerine ise 1.026 kadın ile 2.080 erkek olmak üzere 14.047 kişinin devam ettiği bilgisi yer almıştır. “Mıntıka Maarifi”, **Türk Sözü**, 11 Nisan 1929. Ancak sayılar toplandığı zaman kişi sayısı 13.862 çıkmaktadır.

⁴⁶ BİUM, **1928-1934 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği**, İstanbul 1934, s.7.

⁴⁷ “Millet Mekteplerinde”, **Türk Sözü**, 25 Şubat 1929.

⁴⁸ “Millet Mektepleri”, **Türk Sözü**, 1 Mart 1929.

⁴⁹ “Millet Mektebinde”, **Türk Sözü**, 3 Mart 1929.

⁵⁰ “Millet Mektebi”, **Türk Sözü**, 12 Mart 1929. Türk Sözü gazetesinin 20 Mart tarihli nüshasında yer alan bir haberde ise B devre imtihanlarında 547 kadın, 2.341 erkek olmak üzere 2.888 kişinin şahadetname aldığı belirtilmiştir. “B Kursu Müdavimleri”, **Türk Sözü**, 20 Mart 1929.

⁵¹ “Millet Mekteplerinde A Devresinin İmtihanları Dün Hitam Buldu”, **Türk Sözü**, 3 Mayıs 1929.

**Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) /
Erdem CANAK-Ahmet YESİL**

İnönü	95	18	113	Plevne	11	8	19
Sakarya	45	45	90	Toplam	762	348	1.110

Bunların yanı sıra kurslara devam etmiş olup da amele ve bağ zamanı olduğu için imtihana giremeyenler için tekrar sınav yapılacağı açıklanmıştır.⁵²

İmtiharlarda başarı olanların belgeleri ise düzenlenen merasimle verilmiştir. Bu şekilde mekteplere devam edenler ve başarılı olanlar onore edilerek mekteplere katılım teşvik edilmiştir. Bu doğrultuda Cumhuriyet Mektebinin A dershanesine devam edip başarılı olan hanımlar için tertip edilen törende belge almaya hak kazananların belgeleri Maarif Müdürü Muhlis ve ilk tedrisat müfettişi beyler ile bilumum maarif müntesibleri, matbuat mümessilleri ve birçok davetli huzurunda dağıtılmıştır.⁵³ Bunun yanı sıra mekteplerin dört aylık devresinde üstün başarı gösterdikleri için Adana 5 Kânunusani Mektebinden mezun Ağ Mehmet Mahallesinden Ali kızı Sultan, Misis Mektebinden mezun Ethem Hacı Mustafa kızı Ganime, Kadıköy Mektebinden mezun İsmail oğlu berber Ökkeş, Karaisalı kazasının Pozantı Mektebinden mezun Niğdeli Galip kızı Zehra, Çakallı Mektebinden mezun Osman oğlu çiftçi Ali, Kamışlı Mektebinden mezun Mehmet oğlu köşker Kazım, Kozan kazasının İnkılâp Mektebinden mezun Cemalizâde Mustafa Bey refikası Münevver, muhasebe-i hususiye memuru Rıfat Bey refikası Nazira, İdem Mektebinden mezun çiftçi Mustafa oğlu Mehmet, Kadirli kazasının İstiklal Mektebinden mezun çoban İsmail, Cumhuriyet Mektebinden mezun kahveci Salih, Azaplı Mektebinden mezun çiftçi Musa, Feke kazasının merkez mektebinden mezun bakkal Halit, telgraf müdürü İsmail Bey kerimesi Hatice, Tapan Mektebinden mezun Mustafa oğlu Mehmet, Saimbeyli kazasının merkez mektebinden mezun varidat kâtibi Zeki Bey’in refikası Kadriye, Doğanbeyli Mektebinden Kötünlü İsmail ve Höketçe Mektebinden mezun Bekir kızı Fatma Atatürk’ün imza ve fotoğrafının yer aldığı Teşkilatı Esasiye Kanunu (Anayasa) ile ödüllendirilmişlerdir.⁵⁴

Vilayet genelinde 4 aylık A dershanelerine devam edenlerin imtihanları neticesinde başarılı olanların kazalara göre dağılımı ise şu şekilde olmuştur.⁵⁵

⁵² “Millet Mekteplerinde”, **Türk Sözü**, 3 Mayıs 1929.

⁵³ Davetlilere imtihanda başarılı olan hanımlar tarafından hazırlanmış olan pasta, dondurma ve limonata ikram edilmiştir. “Millet Mektebi”, **Türk Sözü**, 7 Mayıs 1929.

⁵⁴ “Millet Mekteplerinden Muvaffakiyetle Çıkanlara Mükâfatlar”, **Türk Sözü**, 5 Eylül 1929.

⁵⁵ “Millet Mektebi”, **Türk Sözü**, 28 Mayıs 1929.

Harf İnkılabı Sonrası Adana'da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL

Kaza Adı	Kadın	Erkek	Toplam
Merkez Kaza	790	873	1.663
Saimbeyli	163	425	588
Kozan	149	262	411
Kadirli	38	366	404
Karaisalı	24	165	189
Feke	8	88	96
Toplam	1.172	2.179	3.351

Dönemin yerel basınında yer alan tabloya göre A dershanelerinde başarılı olan 3.351 kişi ile B dershanelerinde başarılı olan 2.898 kişi göz önüne alındığında 1929 yılında vilayet genelinde 6.244 kişinin yeni harflerle okuma-yazmayı öğrendiği anlaşılmaktadır.⁵⁶

İkinci dönem Millet Mektepleri ise 1 Kasımın Cuma gününe denk gelmesinden dolayı 2 Kasım günü açılmıştır. Bu maksatla Vali Vehbi Bey ile Maarif Emini İsmail Habip Bey 5 Kânunusani Mektebine giderek kadınlara ait ilk kursun resmi açılışını yapmışlardır. Bu sırada bir konuşma yapan vali, cumhuriyetten ve onun vücuda getirdiği eserlerden bahsederek sözü harf inkılabına getirmiş ve bu inkılâbın da cumhuriyetin büyük bir eseri olduğunu söylemiştir.⁵⁷

Halk bu dönem ki mekteplere de yoğun ilgi göstermiştir. Bunda bilhassa B dershanelerinde sağlık bilgisi, yurt bilgisi, hesap, kıraat ve tahrir derslerinin vatandaşların ilgisini çekmesi önemli bir etken olmuştur. Bu doğrultuda vilayet genelindeki mekteplere 1.920'si kadın, 4.281'i erkek olmak üzere 6.201 kişi gitmiş olup bunların 5.147'si A türü dershanelere, 1.054'ü ise B türü dershanelere devam etmiştir.⁵⁸ Ancak derslere devam konusundaki sıkıntı bu dönemde yaşanmıştır. Bu nedenle derslere devam etmeyenler hakkında takibat yapılarak para cezası

⁵⁶ Ancak Millet Mektepleri Faaliyet İstatistiği isimli eserde yeni harflerle okuma-yazmayı öğrenen kişi sayısı 5.941 olarak yer almıştır. **1928-1934 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği**, s.7.

⁵⁷ "Millet Mektepleri Açıldı", **Türk Sözü**, 3 Teşrinisani 1929.

⁵⁸ Bunların 3.013'ü Adana'daki, 1.305'i Kozan'daki, 646'sı Karaisalı'daki, 587'si Saimbeyli'deki, 406'sı Feke'deki ve 344'ü de Kadirli'deki dershanelere devam etmiştir. "Millet Mekteplerine Kaç Kişi Devam Ediyor", **Türk Sözü**, 10 Kânunuevvel 1929. Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği isimli eserde ise kurslara devam eden kişi sayısı 6.045 olarak yer almıştır. BİUM, **1928-1933 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği**, İstanbul 1934, s.2-3; **1928-1935 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği**, s.58-59.

Harf İnkılabı Sonrası Adana'da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL

uygulanacağı ilan olunmuştur.⁵⁹ Nitekim Aralık ayında Pilevne, Boynuyoğun ve Cumhuriyet Mekteplerine kayıtlı olup devam etmeyenler Millet Mektebi Talimatnamesi uyarınca 5'er lira nakdi para cezasına çarptırılmışlardır.⁶⁰ Ocak ayında derslere devam etmeyen 55 kişiden de 5'er lira ceza alınmasına karar verilmiş olup kararın Cumhuriyet Savcılığı tarafından tatbik edileceği, gitmeme konusunda direnenlerden ise bir daha ki sefere 25 lira ceza alınacağı açıklanmıştır.⁶¹

Mekteplere devam konusunu görüşmek üzere Vali Vehbi Bey başkanlığında CHF vilayet mutemedi Fahri, Belediye Başkanı Turhan Cemal Bey ile Maarif Müdürü bir araya gelerek uygulanacak yaptırımlar konusunda fikir alışverişinde bulunmuşlardır.⁶² Toplantıdan kısa bir süre sonra mekteplere devam etmeyenlerin isimleri tespit edilerek Cumhuriyet Savcılığına verilmiş ve haklarında takibat başlatılmıştır.⁶³ Ayrıca mıntuka dâhilinde bulunan ilk tedrisat müfettişleri de merkezden başlayarak köy ve kazalardaki bilumum ilk mektepler ile Millet Mekteplerini teftiş etmişlerdir.⁶⁴

Mekteplere devamı sağlamak üzere Maarif Vekâleti tarafından vilayete bildirilen tedbirlerden birisi de mekteplere kayıtlı olup da kurs süresinin üçte ikisi oranında derse devam etmeyenlere mezuniyet belgesi verilmemesi uygulaması olmuştur.⁶⁵ Bu doğrultuda vekâlet tarafından gönderilen 1930 yılı imtihanlarıyla ilgili tamimde şu hususlara yer verilmiştir:⁶⁶

- Millet Mektepleri A ve B dershanelerinin imtihanları Mart ayının 8'inde başlayarak 14'üne kadar devam edecek ve bu bir hafta zarfında ikmal edilmiş olacaktır.
- Bu imtihanlar ciddiyet ve itina ile yapılacak ve tedrisat müddetinin üçte ikisi oranında devam etmeyenler ile liyakat göstermeyenlere vesika verilmeyecektir.

⁵⁹ "Millet Mektepleri", **Türk Sözü**, 2 Kânunusani 1930.

⁶⁰ "Millet Mekteplerine Devam Etmeyenler", **Türk Sözü**, 16 Kânunuevvel 1929.

⁶¹ "Millet Mektepleri", **Yeni Adana**, 8 Kânunusani 1930; "Millet Mektepleri", **Türk Sözü**, 9 Kânunusani 1930. Devlet Şurası tarafından alınan kararlar mekteplere devam etmeyenlerden alınacak nakdi cezanın hazineye aktarılmasına karar vermiştir. "Millet Mekteplerine Devam Etmeyenler", **Yeni Adana**, 25 Mart 1931; "Para Cezası", **Yeni Adana**, 2 Nisan 1931.

⁶² Toplantıda halk okuma odalarının açılması hususu da görüşülmüştür. "Millet Mektepleri", **Türk Sözü**, 15 Kânunusani 1930.

⁶³ "Ceza Başladı", **Yeni Adana**, 20 Kânunusani 1930.

⁶⁴ "Millet Mekteplerini Teftiş", **Türk Sözü**, 24 Kânunusani 1930.

⁶⁵ "Millet Mekteplerine Sülûsan Müddet Devam Etmeyenler", **Türk Sözü**, 11 Şubat 1930.

⁶⁶ "Halk Mektepleri", **Yeni Adana**, 19 Şubat 1930; "Kabul Edilmeyecek", **Yeni Adana**, 21 Şubat 1930; "Millet Mekteplerine", **Türk Sözü**, 21 Şubat 1930; "Millet Mektepleri İmtihanları", **Türk Sözü**, 25 Şubat 1930.

Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YESİL

• A dersaneleri imtihanları tahriri ve B dersaneleri imtihanları da tahriri ve şifahi olacaktır. Her iki imtihanda asgari bir mümeyyiz bulunacaktır. Bu mümeyyizler, muallimler ve maarif memurları ile idare heyeti azasından intihap olunur.

• Faaliyete geç başlamış veya tedrisatın sekteye uğraması dolayısıyla imtihana vaktinde başlamayacak olan mıntıklar varsa bunlar vekâlete izahat verecektir.

• Talimatnamenin onbirinci maddesinin B fıkrası mucibince vilayetlerin 15 Marta kadar 14 nüsha olarak göndermekle mükellef oldukları raporlar araya bayram girmesi hasebiyle Nisan ayı iptidaisinde postaya verilecektir.

Vekâlet tarafından gönderilen tamim doğrultusunda mekteplerin A ve B dersanelerine devam edenlerin imtihanları 8 Mart günü başlamıştır. İmtiharlarda Vali Vehbi Bey, Maarif Emini İsmail Habip, Maarif Müdür Vekili Salim, İlk Tedrisat Müfettişleri Tevfik, Hicri ve Hilmi Beyler ile millet mektepleri idare heyeti hazır bulunmuştur.⁶⁷

1930-1931 döneminde de Adana’da Millet Mektepleri açılmıştır. Bu dönem açılan mekteplerin en önemli sorunu da devam hususu olmuştur. Mekteplerin başarı durumunu artırmak isteyen vekâlet ise mekteplere daha fazla ehemmiyet vereceğini, tedrisatın maarif müfettişleri tarafından daima teftiş edileceğini, başarılı olmayan öğretmenlerin derhal değiştirileceğini, tedrisatında muvaffak olan muallimlerin ise ödüllendirileceğini belirtmiştir.⁶⁸ Fakat bu dönem mekteplere olan ilgi önceki yıllara göre daha az olmuştur. Nitekim kadın, erkek ve muhtelit olmak üzere üç çeşit açılacağı belirtilen mekteplerin sayısı Kasım ayı ortasında ancak 46’ya ulaşmıştır. Hatta o ana kadar bazı dersanelere 40-50, bazı dersanelere ise 3-4 kişinin kaydolduğu⁶⁹, bu nedenle ay sonuna kadar öğrenci kaydedilmeğe devam edileceği açıklanmıştır. Kayıt işleminin sonucuna göre de bazı dersanelerin birleştirileceği veya sayılarının yetersiz kalması durumunda yenilerinin açılacağı dile getirilmiştir. Devam eden kayıtlarla birlikte öğrenci sayısı Aralık ayı başında 3.500’e⁷⁰, ortasında ise 4.000’e ulaşmıştır.⁷¹

Bu dönem açılan mekteplerden bilhassa hapishanede açılan iki dershanenin sayana dikkat talebeler yetiştirdiği ifade edilmiştir.⁷² Mezuniyet imtihanları ise

⁶⁷ “Millet Mekteplerinde Dünden İtibaren İmtihanlara Başlandı”, **Türk Sözü**, 9 Mart 1930.

⁶⁸ “Halk Dersaneleri”, **Türk Sözü**, 14 Ağustos 1930.

⁶⁹ “Millet Mektepleri Başladı”, **Türk Sözü**, 17 Teşrinisani 1930.

⁷⁰ “Millet Mektepleri Mevcudu”, **Türk Sözü**, 3 Kânunuevvel 1930.

⁷¹ Bunların 1.000’i Adana şehir merkezinde, 500’ü merkeze bağlı köylerde, 2.500’ü de kazalardadır. “Millet Mektepleri”, **Türk Sözü**, 14 Kânunuevvel 1930.

⁷² “Millet Mektepleri”, **Türk Sözü**, 30 Kânunusani 1931.

Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL

Maarif Vekâletinin emri doğrultusunda Mart ayının ilk haftasında yapılmıştır.⁷³ Ancak vekâlet tarafından verilen emirden dolayı bu imtihan döneminde üçte iki devam şartı aranmamıştır.⁷⁴ İmtihanlar ise Millet Mektepleri Meclisi idare azaları huzurunda ve Maarif Müdürü Enver Beyin ve maarif müfettişlerinin nezareti altında yapılmıştır.⁷⁵

1931-1932 döneminde açılan Millet Mektepleri’nin şehirlerde asgari 30, köylerde ise 15 kişiyle açılacağı belirtilmiştir. Adana’daki dershaneler de bu doğrultuda faaliyete geçmiştir.⁷⁶ Mekteplerin açılması üzerine şehirdeki ilk mektepler 5 Kasım günü toplu halde ve her mektep “*millet mektepleri açıldı*” levhası taşımak suretiyle şehirde büyük bir gezinti yapmışlar ve halkı millet mekteplerine devam etmeye davet etmişlerdir.⁷⁷ Bu dönem vilayet genelinde 13’ü kadınlara, 65’i erkeklerle mahsus 78 A dershanesi, 2’si kadınlara, 89’u erkeklerle mahsus 91 B dershanesi olmak üzere 169 dersane açılmıştır. 83 öğretmenin görev yaptığı bu dershanelere 2.500 kişi devam etmiştir.⁷⁸ Şubat sonunda biten kursların imtihanları ise Mart ayı içinde yapılmış ve başarılı olanlara şahadetname verilmiştir.⁷⁹

1932-1933 yılında da vilayetin muhtelif yerlerinde Millet Mektepleri açılmıştır.⁸⁰ 1 Teşrinisani 1932 günü açılan mekteplerde kadınların Cumartesi, Pazartesi ve Perşembe günleri ders göreceği ve derslerin 13.00’da başlayacağı, erkeklerin ise Cumartesi, Pazartesi ve Çarşamba günleri ders göreceği ve derslerin 18.15’de başlayacağı açıklanmıştır.⁸¹

Bu dönem mektepler için tahsis edilen paranın azalmasından dolayı şehirde 6 erkek, 2 kadın mektebi açılmıştır. Erkekler için Gazi Paşa, Seyhan, Namık Kemal, Cumhuriyet, İstiklal, Ziya Paşa, kadınlar için de 5 Kânunusani, İnönü okulları tahsis edilmiştir.⁸² Fakat müracaatın fazla olmasından dolayı adı geçen mekteplerde yeni

⁷³ “Millet Mektepleri”, **Yeni Adana**, 29 Şubat 1931.

⁷⁴ “Millet Mektepleri”, **Türk Sözü**, 1 Mart 1931.

⁷⁵ “Millet Mektepleri İmtihanları”, **Türk Sözü**, 5 Mart 1931.

⁷⁶ Ayrıca hapisanede de iki dersane açılmıştır. “Millet Mektepleri”, **Türk Sözü**, 3 Teşrinisani 1931.

⁷⁷ “Millet Mektepleri Açıldı”, **Yeni Adana**, 6 Teşrinisani 1931.

⁷⁸ Bunların 500’ü kadın, 2.000’i erkektir. “Millet Mektepleri”, **Türk Sözü**, 22 Kânunuevvel 1931. Bununla birlikte dönemin yerel basınında mekteplere yoğun bir ilgi olduğu açıklanmıştır. “Bugün Millet Mektepleri Açılıyor”, **Türk Sözü**, 1 Teşrinisani 1931.

⁷⁹ “Millet Mektepleri Kapanıyor”, **Yeni Adana**, 2 Mart 1932.

⁸⁰ “Millet Mektepleri”, **Yeni Adana**, 24 Teşrinievvil 1932.

⁸¹ “Millet Mektepleri”, **Türk Sözü**, 31 Teşrinievvil 1932.

⁸² “Millet Mektepleri”, **Türk Sözü**, 31 Teşrinievvil 1932. Birkaç gün sonra erkekler için açılacak okullar arasında Plevne’nin adı da yer almıştır. “Millet Mekteplerinde Bu Akşamdan İtibaren Derslere Başlanıyor”, **Türk Sözü**, 2 Teşrinisani 1932.

**Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) /
Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL**

şubeler açılmak zorunda kalmıştır.⁸³ Bu okullardan Gazi Paşa’nın B dershanesine 35, İstiklal Mektebi’nin A dershanesine 41, B dershanesine 20, Namık Kemal Mektebi’nin A dershanesine 55, B dershanesine 3, Seyhan Mektebi’nin A dershanesine 16, B dershanesine 20, Cumhuriyet Mektebi’nin A dershanesine 63, B dershanesine 32, kadınlar için açılan 5 Kânunusani Mektebi’nin A dershanesine 5, B dershanesine ise 11 kişi devam etmiştir.⁸⁴ Kurs süresinin bitiminde yapılan mezuniyet sınavında şehir merkezindeki millet mekteplerinin A dershanelerinden 279 erkek, 13 kadın, B dershanelerinden 45 erkek, 2 kadın, Karaisalı, Kozan ve Saimbeyli kazalarının A dershanelerinden 15 ve B dershanelerinden 23 erkek başarılı olmuştur.⁸⁵

1933-1934 döneminde de şehirde Millet Mektepleri açılmıştır. Fakat önceki dönemlere göre daha az ilgi görmüştür. Maarif Vekâleti tarafından verilen emirde mezuniyet imtihanlarının 1 Marttan başlayarak bir hafta süreceği ve imtihanlara Millet Mekteplerine müdevim olmayan ve hariçten girmek isteyen kimselerinde girebilecekleri, imtihanın ise imla, kıraat ve hesaptan yapılacağı bildirilmiştir.⁸⁶

1934-1935 döneminde ise verilen tahsisatın 800 lira civarında olmasından dolayı sadece 13 mektep açılacağı belirtilmiştir.⁸⁷ 1928-1935 yılları arasında Adana’da açılan Millet Mekteplerine dair istatistiki veriler ise şu şekilde olmuştur:⁸⁸

---

⁸³ “Millet Mekteplerinde”, **Türk Sözü**, 6 Teşrinisani 1932. Bu münasebetle Cumhuriyet mektebinde yeniden açılan B şubesine muallim Necmi Necip Bey tayin edilmiştir. “Millet Mekteplerinde”, **Türk Sözü**, 18 Teşrinisani 1932.

⁸⁴ “Millet Mekteplerinde”, **Türk Sözü**, 20 Teşrinisani 1932. Bunlardan Namık Kemal ve İstiklal Mekteplerinin B dershanelerine devam eden öğrenciler Gazi Paşa mektebine alınmıştır. “Millet Mekteplerinden”, **Türk Sözü**, 16 Mart 1933.

⁸⁵ “Millet Mekteplerinden”, **Türk Sözü**, 16 Mart 1933.

⁸⁶ “Millet Mektepleri”, **Yeni Adana**, 19 Şubat 1934.

⁸⁷ Bu mekteplerin 7’sinin kaza merkezlerinde açılacağı belirtilmiştir. “Millet Mektepleri Açılıyor”, **Yeni Adana**, 7 Teşrinisani 1934; “Millet Mektepleri”, **Türk Sözü**, 8 İkinciteşrin 1934.

⁸⁸ Tablodaki veriler şehir ve köylerdeki toplam rakamları içermektedir. **1928-1933 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği**, s.2-3; **1928-1935 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği**, s.58-59. Metin içerisinde verilen rakamlar genel olarak dönemin basımından alınmıştır. Tablodaki veriler ise Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği isimli eserlerden derlenmiş olup resmi rakamları içermektedir. Metin içerisindeki rakamlar ile tablodaki rakamların birbiriyle uyuşmaması da bundan kaynaklanmaktadır.

Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL

Adana’da Açılan Millet Mektepleri’nin Dershane, Muallim ve Müdavim Durumu

	Yıllar	Dershane Adedi				Muallim Adedi			Müdavim Adedi			
		A		B		E	K	T	A		B	
		E	K	E	K				E	K	E	K
Şehirlerde	1928-29	10 5	80	42	17	147	97	244	4723	4110	2888	972
	1929-30	78	27	32	9	106	22	128	3001	1836	756	452
	1930-31	20	15	15	3	37	16	53	852	380	290	30
	1931-32	16	1	10	--	24	1	25	445	30	272	----
	1932-33	10	--	5	1	15	1	16	650	17	146	4
	1933-34	16	1	5	--	19	1	20	588	58	91	----
	1934-35	14	--	2	--	16	---	---	630	----	22	----
Köylerde	1928-29	92	21	--	--	92	21	113	4594	672	----	----
	1929-30	70	3	4	--	71	---	71	1726	96	91	----
	1930-31	54	15	6	--	75	---	75	1165	215	94	----
	1931-32	40	--	16	--	43	---	43	886	5	276	8
	1932-33	---	--	--	--	--	---	---	----	----	----	----
	1933-34	---	--	--	---	--	---	---	----	----	----	----
	1934-35	20	--	1	--	20	---	1	550	----	21	----
Toplam	1928-29	19 7	10 1	42	17	239	11 8	357	9317	4782	2888	972
	1929-30	14 8	30	36	9	177	22	199	4727	1932	847	452
	1930-31	74	30	21	3	112	16	128	2017	595	384	30
	1931-32	56	1	26	--	67	1	68	1331	35	548	8
	1932-33	10	-	5	1	15	1	16	650	17	146	4
	1933-34	16	1	5	---	19	1	20	588	58	91	----
	1934-35	34	--	3	--	37	---	37	1180	----	43	----

Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL

Tablodan anlaşıldığı üzere mektepler açıldıkları ilk yıllarda gerek şehirlerde gerekse köylerde yoğun bir ilgi görmüştür. Ancak 1930-1931 dönemiyle birlikte azalmaya başlayan ilgiden dolayı öğrenci sayısında da ciddi düşüşler meydana gelmiştir. Buna bağlı olarak açılan dersane sayısı da azalmıştır. Bununla birlikte yeni alfabeyle öğrenme isteğinde olan kişiler gerek Millet Mekteplerine devam ederek gerekse hususi tahsil görerek yeni alfabeyle öğrenmeye çalışmışlardır. Bu bağlamda 1928-1935 yılları arasında vilayet genelinde 524’ü şehirlerde, 342’si köylerde, 673’ü erkeklere, 193’ü kadınlara mahsus, 698’i A türü, 168’i B türü olmak üzere 866 Millet Mektebi dershanesi açılmıştır. Bu dersanelere 24.757’si erkek, 8.885’i kadın olmak üzere 33.642 kişi gitmiş olup bunlardan 27.229 kişi A, 6.413 kişi ise B türü dersanelere devam etmiştir.⁸⁹ Bunların yanı sıra hususi tahsil görenlerin de iştirakiyle gerçekleştirilen mezuniyet imtihanları neticesinde 13.554 kişi mezuniyet belgesi almaya hak kazanmıştır. Bu kişilerin eğitim şekillerini gösterir tablo ise şu şekilde olmuştur:

Adana’da Latin Alfabeti ile Okuma-Yazmayı Öğrenmiş Olanların Eğitim Şekillerini Gösterir Tablo

	Yıllar	Millet Mekteplerine Devam Eden				Hususi Tahsil Gören			
		A		B		A		B	
		E	K	E	K	E	K	E	K
Şehirlerde	1928-29	1.308	1.074	2.351	539	378	5	282	4
	1929-30	1.148	525	220	79	19	8	3	-----
	1930-31	404	61	94	8	52	8	3	-----
	1931-32	206	-----	163	20	38	-----	1	1
	1932-33	309	-----	68	2	53	-----	1	-----
	1933-34	331	16	64	-----	42	-----	13	-----
	1934-35	323	-----	22	-----	-----	-----	-----	-----
Köylerde	1928-29	866	98	-----	-----	-----	-----	-----	-----
	1929-30	589	25	35	-----	-----	-----	-----	-----
	1930-31	750	40	29	-----	-----	-----	-----	-----
	1931-32	417	3	138	6	-----	-----	-----	-----
	1932-33	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
	1933-34	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----

⁸⁹ Bunların 23.243’ü şehirlerde, 10.399’u ise köylerde açılan mekteplere devam etmiştir.

Harf İnkılabı Sonrası Adana'da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL

	1934-35	294	-----	18	-----	-----	-----	-----	-----
Toplam	1928-29	2.174	1.172	2.351	539	378	5	282	4
	1929-30	1.737	550	255	79	19	8	3	-----
	1930-31	1.154	101	123	8	52	8	3	-----
	1931-32	623	3	301	26	38	-----	1	1
	1932-33	309	-----	68	2	53	-----	1	-----
	1933-34	331	16	64	-----	42	-----	13	-----
	1934-35	617	-----	40	-----	-----	-----	-----	-----

Tablodan Adana'da yeni harfleri öğrenmiş 13.544 kişinin 12.643'ünün Millet Mekteplerine devam ettiği, 911 kişinin hususi tahsil gördüğü, 9.390 kişinin A, 4.164 kişinin B dershanesi mezuniyet belgesi almaya hak kazandığı ve belge alanların 10.246'sının şehirden, 3.308'inin ise köyden sınava iştirak ettiği görülmektedir. Buna göre belge alanların ekseriyetini erkekler ile Millet Mekteplerine devam edenler oluşturmuştur. Buna karşın ilk yıl istisna tutulursa çok az bir kitlenin hususi tahsil görerek yeni alfabeyi öğrendiği ve hatta köylerde hususi tahsil almak suretiyle alfabeyi öğrenen hiç kimsenin olmadığı anlaşılmaktadır. Köylerin iktisadi ve sosyal şartları dikkate alındığında bu durum normal bir sonuç olarak gözükmektedir. Genel olarak bakıldığında ise öğrenci sayısının azalmasına bağlı olarak 1930-1931 döneminden itibaren imtihanda başarılı olan öğrenci sayısında da ciddi düşüşler meydana gelmiştir.

Tabloda dikkat çeken bir diğer hususta bilhassa hususi tahsil görerek yeni alfabeyi öğrenmiş olan kadın sayısının azlığıdır. Ancak Millet Mekteplerine devam edenler içerisinde yeni alfabeyi öğrenen kadın sayısının azlığı da göz önüne alınırsa Adanalı kadınların yeni alfabeyi öğrenme konusunda çok istekli davranmadıkları söylenebilir. Bu durum aşağıdaki tabloda da açıkça görülmektedir:

Adana'da Latin Alfabesi ile Okuma-Yazmayı Öğrenmiş Olanlara Dair Genel Tablo

	Yıllar	Toplam				Genel Toplam		
		A		B		E	K	
		E	K	E	K			
Şehirte rde	1928-29	1.686	1.079	2.633	543	4.319	1.622	5.941
	1929-30	1.167	533	223	79	1.390	612	2.002

Harf İnkılabı Sonrası Adana'da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL

	1930-31	456	69	97	8	553	77	630
	1931-32	244	-----	164	21	408	21	429
	1932-33	362	-----	69	2	431	2	433
	1933-34	373	16	77	-----	450	16	466
	1934-35	323	-----	22	-----	-----	-----	657
Köylerde	1928-29	866	98	-----	-----	866	98	964
	1929-30	589	25	35	-----	624	25	649
	1930-31	750	40	29	-----	779	40	819
	1931-32	417	3	138	6	555	9	564
	1932-33	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
	1933-34	-----	-----	-----	-----	-----	-----	-----
	1934-35	294	-----	18	-----	-----	-----	-----
Toplam	1928-29	2.552	1.177	2.633	543	5.185	1.720	6.905
	1929-30	1.756	558	258	79	2.014	637	2.651
	1930-31	1.206	109	126	8	1.332	117	1.449
	1931-32	661	3	302	27	963	30	993
	1932-33	362	-----	69	2	431	2	433
	1933-34	373	16	77	-----	450	16	466
	1934-35	617	-----	40	-----	-----	-----	657
Genel Toplam	7.527	1.863	3.505	659	11.032	2.522	13.554	

Tablodaki verilere göre yeni alfabeyi öğrenen 13.554 kişinin 11.032'sini erkekler, 2.522'sini ise kadınlar oluşturmuştur. Ayrıca şehirdeki mekteplerin köydekilerden daha fazla ilgi gördüğü, gerek şehirlerde gerekse köylerde başarı belgesi almaya hak kazanmış erkek sayısının kadın sayısına oranla bir hayli fazla olduğu görülmektedir. Bununla birlikte ilk yıldan itibaren yeni alfabeyi öğrenen kişi sayısında dikkat çekici bir düşüş meydana gelmiştir. Bu yönüyle Adana'daki mektepler, Türkiye genelindeki mekteplerle paralellik göstermiştir. Bu süreçte ise 1929 Dünya Ekonomik Buhranı, çok partili hayata geçiş denemesi, devam eden inkılaplardan dolayı önceliğin değişmesi, halkevlerinin açılması ve yeni alfabeyi öğrenmeye istekli kitlenin ilk etapta okuma-yazmayı öğrenmesi gibi birçok etken rol oynamıştır.

**Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) /
Erdem CANAK-Ahmet YESİL**

SONUÇ

Uzun süren bir bağımsızlık mücadelesinden sonra Türkiye Cumhuriyeti’ni kuran Atatürk, ülkenin muasır medeniyetler seviyesine çıkması için bir dizi inkılaplar gerçekleştirmiştir. Bu inkılaplardan birisi de Tanzimat döneminden itibaren yoğun bir şekilde tartışılan alfabe hususunda olmuştur. Bu doğrultuda 1928 yılından itibaren Arap alfabesi bırakılarak Latin alfabesine geçilmiştir. Bu alfabe değişikliği, Arap alfabesinin Türkçe kelimeleri karşılamada yetersiz kaldığı ve öğreniminin zor olduğu gibi gerekçelere dayandırılmıştır. Bununla birlikte çağdaş değerleri benimsemiş modern ve laik yeni Türk devletinde Arap alfabesinin eski dönemi hatırlatması ve dini çağrışım yapması gibi hususlar da değişiklikte etkili olmuştur.

Değişikle birlikte yeni alfabenin bütün vatandaşlara öğretilmesi gerekmiştir. Bunun üzerine cumhuriyet döneminin ilk yaygın halk eğitim projesi olan Millet Mektepleri açılmıştır. Farklı türlerde ve kademedede açılan mektepler sayesinde yüz binlerce kişi yeni alfabe ile okuma-yazmayı öğrenmiştir. Bunun yanı sıra verilen farklı derslerle de bireyler daha nitelikli ve bilinçli yurttaşlar haline getirilmeye çalışılmıştır.

Mekteplere 16-45 yaş arasındaki bütün vatandaşların devamı zorunlu tutulmuş olmakla birlikte bilhassa devam konusunda ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Bu nedenle kursa başlayanların devamını sağlamak üzere para cezası da dâhil olmak üzere çeşitli yaptırımlar uygulanmıştır. Fakat bunlar da çözüm olmamış ve mektepler ilk günlerdeki canlılıklarını kısa sürede kaybetmişlerdir. Bununla birlikte mektepler sayesinde yaklaşık olarak 1.211.000 kişi yeni alfabeyi öğrenmiştir. Mekteplerden bilhassa kadınların istifade etmiş olması ise ülkenin ve toplumun geleceğinin inşası bakımından bir hayli faydalı olmuştur.

Ülkenin dört bir köşesinde açılan mekteplerden Adana’da da açılmıştır. Bu mekteplere devam eden veya özel ders almak suretiyle mezuniyet imtihanlarına girenlerden 13.554 kişi yeni alfabeyi öğrendiğine dair belge almaya hak kazanmıştır. Ancak tüm Türkiye’de olduğu gibi Adana’da da ilk yıllardaki heyecan kaybolmuştur. Bundan dolayı yoğun katılımın görüldüğü ve ek dershanelerin açıldığı ilk yılları takip eden yıllarda katılım çok düşük kalmıştır. Buna rağmen Millet Mektepleri, binlerce kişinin yeni alfabe ile okuma-yazmayı öğrenmesine ve çeşitli konularla ilgili eğitilmesine imkân sağlamış olması bakımından cumhuriyetin ilk yıllarındaki imkânsızlıklar içerisinde gerçekleştirilmiş önemli bir proje olarak dikkat çekmiştir.

Harf İnkılabı Sonrası Adana'da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) / Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

BİGD, Seyhan Vilâyeti 20 İlkteşrin 1935 Genel Nüfus Sayımı, İstanbul 1937.

BİUM, 1928-1933 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, İstanbul 1934.

BİUM, 1928-1934 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, İstanbul 1934.

BİUM, 1928-1935 Millet Mektepleri Faaliyeti İstatistiği, İstanbul 1935.

Millet Mektepleri Talimatnamesi, Ankara 1940.

Resmî Gazete

TBMMZC, C.V, Devre: III, İçtima: II

Sürelî Yayınlar

Türk Sözü

Yeni Adana

Kitaplar Ve Makaleler

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, (Çev. Kamil Nerimanoğlu-Mustafa Öner) Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 2000.

ADIVAR, Halide Edip, **Türkün Ateşle İmtihanı**, İstanbul bty.

ALBAYRAK, Mustafa, "*Millet Mekteplerinin Yapısı ve Çalışmaları (1928-1935)*", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.X, S.29 (Temmuz 1994), s.471-483.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II (1906-1938), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 1997.

AVCI, Cemal, **III. Dönem Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Yapısı ve Faaliyetleri (1927-1931)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara 2000.

BURAN, Ahmet, "*Sovyet Türkolojisi ve Birinci Türkoloji Kurultayı*", **Turkish Studies**, C.4/3 (2009/Bahar), s.430-444.

ÇANKAYA, Necati, **Atatürk'ün Hayatı, Konuşmaları ve Yurt Gezileri**, İstanbul 1985.

Elifba Komisyonu, **Elifba Raporu**, Ankara 1928.

DEMİRCİ, Ümit Özgür, "*Türk Dünyasında Latin Alfabesine Geçiş Süreci (Geçmişten Günümüze)*", **Türk Yurdu**, S.287 (Temmuz 2011), S.225-229.

EMRE, Ahmet Cevat, **İki Neslin Tarihi**, Hilmi Kitabevi, İstanbul 1960.

**Harf İnkılabı Sonrası Adana’da Açılan Millet Mektepleri ve Faaliyetleri (1928-1935) /
Erdem CANAK-Ahmet YEŞİL**

- ERGÜN, Mustafa, **Atatürk Devri Türk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi Yayını, Ankara 1982.
- GERAY, Cevat, **Halk Eğitimi**, Ankara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayını, Ankara 1978.
- GEDİKOĞLU, Şevket, **Halk Eğitimi**, Ankara 1978.
- İLGÜREL, Mücteba, “*Millet Mektepleri*”, **Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan**, İstanbul 1981, s.25-35.
- İsmet İnönü’nün Maarife Ait Direktifleri**, Maarif Matbaası, İstanbul 1939.
- KANSU, Mazhar Müfit, **Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber**, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1997.
- KISIKLI, Emine, “*Atatürk Döneminde Cumhuriyet Kültürünü Yerleştirme Çabaları Çerçevesinde Halkevleri ve Millet Mektepleri*”, **Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi**, C.1, S.1 (Ocak-Haziran 2012), s.331-340.
- LEWIS, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, (Çev. Metin Kıratlı), Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2000.
- OĞUZKAN, Turhan, **Türkiye Cumhuriyetinde Halk Eğitimi**, Maarif Vekâleti Yayını, Ankara 1956.
- ÖZERDİM, Sami N., **Harf Devriminin Öyküsü**, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 1962.
- ŞİMŞİR, Bilal N., **Türk Yazı Devrimi**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1992.
- TONGUÇ, İsmail Hakkı, **İlköğretim Kavramı**, Primit Yayıncılık, Ankara 2004.
- ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir, **Atatürk ve Harf Devrimi**, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara 2000.
- ZÜRCHER, Eric Jan, **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, (Çev. Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayını, İstanbul 2000.

Cilt: 3 Sayı: 6 Temmuz 2015 / Volume:3 Issue:6 July 2015

**KUŞADALI MUSTAFA BİN HAMZA'NIN “NETÂİCÜ'L-EFKÂR FÎ
ŞERHİ'L-İZHÂR” ADLI ESERİNİN METODOLOJİK OLARAK
DEĞERLENDİRİLMESİ***

**Methodological Analysis Of Kuşadalı Mustafa Bin Hamza's “Netâicu'l-Efkâr
Fî Şerhi'l-İzhâr”**

Mustafa İsmail DÖNMEZ**

ÖZ

XVI. asır Osmanlı âlimlerinden olan İmam Birgivî'nin (ö.981/1573) nahive ilmüne dair telif ettiği İzhâru'l-esrâr bu sahada önemli bir yer edinmiş, uzun yıllar Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve büyük bir kabul görmüştür. Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın (ö.1085/1674'den sonra) Netâicü'l-efkâr adlı İzhâr şerhi bu alanda yazılan şerhlerin meşhuru olup, en çok rağbet göreni olmuştur. Uzun yıllar Osmanlı medreselerinde İzhâru'l-esrâr ile birlikte ders kitabı olarak okutulmuştur.

Bu çalışmamızda İzhâr ile beraber yıllarca medreselerde okutulmuş olan Netâicü'l-efkâr'ın metodolojisini, müellifin yararlandığı kaynakları, metne sağladığı katkıları, değerlendirme ve tenkitlerini, eserinde yer verdiği nahiv usulü esaslarını ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar kelimeler: Nahiv, Birgivî, Kuşadalı Mustafa, İzhâru'l-esrâr, Netâicü'l-efkâr,

ABSTRACT

Izhâru'l-esrâr by Imam Birgivî (d. 981/1573), who was one of the leading figures of the Ottoman scholars, had widely been valued and taught in the Ottoman madrasas. Kuşadalı Mustafa b. Hamza's Netâicü'l-efkâr has been the most famous and mostly regarded of all the commentaries of İzhâr. The book had been read for several decades in the Ottoman madrasas together with İzhâru'l-esrâr.

In this essay, we have examined Netâicü'l-efkâr which is read in the Ottoman madrasas together with İzhâru'l-esrâr in case of its methodology, sources

* Bu çalışma yazarın “Kuşadalı Mustafa bin Hamza ve 'Netâicü'l-Efkâr fî Şerhi'l-İzhâr' adlı eseri (İnceleme ve tahkik)” isimli basılmamış doktora tezinden yararlanılarak oluşturulmuştur

** Yrd. Doç. Dr. Kilis 7 Aralık Üniv. İlahiyat Fak. Öğretim üyesi, mismaildonmez@gmail.com

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

that writer benefited, contribution that provided to main text, nahv methodology and criticism towards it.

Key words: Grammar, Birgivî, Kuşadalı Mustafa, Izhâru'l-esrâr, Netâicü'l-efkâr

Giriş

XVI. asır Osmanlı âlimlerinden olan İmam Birgivî'nin (ö.981/1573) nahiv ilmine dair telif ettiği *İzhâru'l-esrâr* bu sahada önemli bir yer edinmiş, uzun yıllar Osmanlı medreselerinde okutulmuş ve büyük bir kabul görmüştür. Bu rağbetin bir neticesi olarak eser üzerine birçok şerh çalışması yapılmıştır. *İzhâru'l-esrâr* günümüzde dahi güncelliğini korumaktadır. Başta klasik usulle Arapça eğitimi veren kurumlar olmak üzere, Arap dili grameri öğretiminde okutulmakta, üzerine tercüme ve şerh çalışmaları yapılmaktadır. Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın telif etmiş olduğu *Netâicü'l-efkâr* adlı *İzhâr* şerhi de uzun yıllar Osmanlı medreselerinde *İzhâru'l-esrâr* ile birlikte ders kitabı olarak okutulmuştur.

Biz de bu çalışmamızda *İzhâr*'ın en meşhur şerhi olup onunla ile beraber yıllarca okutulmuş olan bu eserde müellifin metodolojisini, şerh-haşiye metodunun ürünü olan bir şerh olarak metne sağladığı katkıları ortaya koyduk.

Netâicu'l-Efkâr Şerhu İzhâri'l-Esrar

Kaynaklarda *Netâicu'l-efkâr fî serhi'l-İzhâr* adlı eserin Kuşadalı Mustafa b. Hamza'ya¹ ait olduğu konusunda herhangi bir şüphe yoktur. Kuşadalı Mustafa kitabının ismini ve kendisine aidiyetini meçhul bırakmamıştır. Bilakis mukaddime kısmında kendi ismini eş-Şeyh Mustafa b. Hamza olarak zikretmiş, kitabını *Netâicu'l-efkâr* olarak isimlendirdiğini de açıkça beyan etmiştir.² Ayrıca ferağ

¹ Hayatı için bkz. Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, Matabaa-i Âmire, İstanbul: 1333, I, s. 213; Bursalı, **Aydın vilâyetine mensub meşâyih, ulemâ, şuarâ, müverrihîn ve etubbânın terâcim-i ahvâli**, İzmir: 1324, s. 79. Serkis, Yusuf b. İlyân, **Mu'cemu'l-Matbûâtî'l-Arabiyye ve'l-Mu'arreb**, Kâhire: 1928, c.II, s.1750-1751; Brockelmann, **GAL**, Leiden, 1943, c.II, s.585; **Supplementband**, c.I, s.742, c.II, s.656; Şemseddin Sâmî, **Kâmûsu'l-A'lâm**, Mihrân matbaası, İstanbul: 1306, I, s.223; Türk Ansiklopedisi, **"Adalı Mustafa"** Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul: 1966, c.I, s.112; İsmail Durmuş, "Adalı Şeyh Mustafa" **DİA**, I, s.347.Ömer Rıdâ Kehhâle, **Mu'cemu'l-müellifin terâcümü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye**, Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, c.XII, s.249.Müstakimzâde Süleyman Sadeddin, **Mecelletü'n-nisâb fî'n-nisebi ve'l-künâ ve'l-elkâb**, Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi böl. Nu. 628.vr. 10b, 107a.;Bağdâdî, İsmâil Paşa. **Hediyetü'l-'ârifin esmâü'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin**. İstanbul: Vekâletü'l-Maarif Matbaası, 1951.c.VI, s.441

² Kuşadalı Mustafa, **Netâicu'l-efkâr**, s.16. Bu eser için sayfa numaraları olarak bkz. **Mustafa İsmail Dönmez, Kuşadalı Mustafa bin Hamza ve Netâicu'l-efkâr fî serhi**

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Şerhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

kaydında kitabın tamamlandığı tarih olan 27 Ramazan 1085 (25 Aralık 1674) tarihi ile beraber eserin eş-Şeyh Mustafa tarafından yazıldığı da belirtilmiştir.³

Netâicü'l-efkâr, müellifine nisbetle Adalı diye meşhur olmuştur. Ayrıca eser yazma nüshalarının bulunduğu kütüphanedeki kataloglarda *Netâicü'l-efkâr Şerhu'l-İzhâr*⁴, *Netâicü'l-efkâr fî Şerhi'l-İzhâr*⁵ *Netâicü'l-efkâr Şerhu İzhâr'i-l Esrâr*⁶ olarak da kaydedilmiştir.

Netâicü'l-efkâr 1219,⁷ 1233, 1238, 1251, 1255, 1266, 1268, 1270, 1274, 1275, 1278, 1281,⁸ 1283, 1284,⁹ 1285,¹⁰ 1288, 1300, 1303, 1305, 1309, 1310 yıllarında İstanbul'da ve 1266 yılında Bulak'ta basılmıştır.¹¹

Şarih Kuşadalı *Netâicü'l-efkâr fî şerhi'l-İzhâr* adlı eserine bir mukaddime ile başlamıştır. Orada Allah'a hamd, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ve âline salât u selâm ettikten sonra kendi adını zikretmiş ve bu kitabı telif ediş nedenini beyan etmiştir. Mukaddimede şöyle demiştir:

"Bazı arkadaşlarım ve yakın dostlarım benden İzhâr'ın muğlak lafızlarını, anlaşılması güç olan yerlerini açıklayan, İzhâr'ın lehine ve aleyhine olabilecek sorulara cevaplar veren ve onun latif nüktelerini ortaya koyan, İzhâr'ın öğrenilmesini bıkmadan temin eden ve ezberlenmesini kolaylaştıran, kısa ama anlaşılmaz olmayan bir şerh yazmamı istediler.

Onlara cevap olarak, artık yaşlandığımı, gücümün kalmadığımı, sıhhatimin yerinde olmadığını, ölümümün yaklaştığını söyledim. Ancak Allah Teâla bana bir erkek çocuk bahşederse bu şerhi yazacağıma dair söz verdim. Bir müddet sonra bir erkek çocuğum olunca ona Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Muhammed ismini verdim. Yine aynı teklifle bana geldiler. Onlara yardımcı olmaktan başka bir çıkış yolu olmadığını görünce sahip olduğum bilgilere baktım ve onun gayet az olduğunu fark ettim. Zaruretler mahzurları mubah kılar düsturunca şerhi yazmaya başladım. Daha sonra Abdullah adını verdiğim ikinci bir erkek çocuğum doğunca, yazacağım bu şerhle çocuklarım ve diğer talebelerin istifade etmeleri ve kıyamet gününde de bizim için bir azık olması temennisiyle onu tamamladım ve adına "Netâicü'l-efkâr" dedim. Daha sonra iki oğlum hikmet-i ilahi dâr-ı bekâya irtihal ettiler. İhlâslı din

---

İzhârî'l-esrâr adlı şerhi, İnceleme ve Tahkik, Marmara Üniv. SBE. 2013, İstanbul, Yayınlanmamış doktora tezi.

³ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.356.

⁴ Konya Bölge Yazma Eserler Ktp. Nu. 07 EI 2892.

⁵ Nuruosmaniye Ktp. Nu. 34 nk 4550.

⁶ Ankara Milli Ktp., Nu. 06 Mil. Yz. A 201.

⁷ İstanbul: Matbaa-i Amire, Bkz. Süleymaniye Ktp. Çelebi Abdullah böl. Nu.0350.

⁸ İstanbul: Matbaa-i Amire, Bkz. Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi böl. Nu. 1883.

⁹ İstanbul: Bosnalı Hacı Muharrem Matbaası, Bkz. Süleymaniye Ktp. Dügümlü Baba böl. Nu.0583

¹⁰ İstanbul: Rıza Efendi Matbaası, Bkz. Süleymaniye Ktp. Celal Ökten böl. Nu.0486.

¹¹ Brocelmann, **Suppl.**, c.II, s.656; Serkis, **age.**, c.II, s.1750, 1751.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

kardeşlerimden umudum odur ki çocuklarımı dualarından esirgemesinler. Zira o ikisi bu kitabın yazılmasına vesile oldular. Umulur ki dua edene icabet edeceğini vaat eden Allah duaları kabul eder.”¹²

1. Kitabında İzlediği Metod

1.1. Üslubu ve İlmi Konuları Ortaya Koyuş Tarzı

Kitabın ilmi meseleleri ortaya koyuş tarzı şu şekildedir:

- Şarih Kuşadalı *Netâicu'l-efkâr* adlı kitabına Hz. Peygamber'e (s.a.v.) ve âline salât u selam ile başladıktan sonra mukaddime kısmında adını ve nesebini zikretmiştir. Daha sonra metnin sahibi olan İmam Birgivi'yi zikredip ona meth u senada bulunarak dua etmiş, eserinin telif nedenini ve ismini beyan etmiştir.
- Kitabının konu tertibinde Birgivi'nin tertibine uymuş ve kitabın hiçbir yerinde bu tertibin dışına çıkmamıştır. Şerhinde Birgivi'nin metnine bağlı kalarak, ilgili metin çerçevesinde açıklamalar, tarifler, ta'liller ve iraba yer vermiştir.
- Şerh esnasında *İzhâr* metnini şerhin bir parçası gibi kullanmıştır. Bu durum siyâk-ı kelâma göre olmakla beraber metin ve şerh parantez vs. gibi bir takım işaretlerle ayırt edilmese kitabın birçok yerinde metin-şerh ayrımını yapmak güçleşecektir.
- Üslubunda mantık, vaz' ve usul ilminden etkilenmesi sebebiyle zorluklar bulunmaktadır. Şerhte mantıkî ve felsefî yorumlara yer vermiştir.
- Musannıf Birgivi'nin *İzhâr* metninde yer vermediği bazı terimleri tarif etmiştir. Örneğin, Lafız, vaz'-ı mutlak, vaz'-ı şahsî, vaz'-ı nev'î, tekid'in tariflerini vermiştir.¹³ Musannıfın metinde yer vermediği tarifler ve konular için onun adına açıklama yaparak neden zikretmediğine temas etmiştir. Örneğin Ef'âl-i medih ve zemm'in tariflerini zikretmeyişine dair açıklamalar yapmıştır.¹⁴
- Birgivi'nin metnini şerh esnasında metinde geçen kayd-ı ihtirâzilere işaret edip, nelerden ihtiraz için olduklarını örnekendirerek açıklamıştır.¹⁵
- Bazı cümleleri veya kelimeleri "وقوله" ibaresiyle tekrar etmiştir. Bunu yaparken ilgili bölümü daha fazla açıklamak, irabını beyan etmek veya konuları bir biriyle ilişkilendirmek gibi gayeler gütmüştür.
- Şerhte metnin irab yönüne dikkat çekmiştir. Şerh esnasında kelimelerin, cümlelerin irabını yapmıştır.¹⁶ Bazı yerlerde metinde geçen kelimelerin muhtemel irablarına, irabı açıkça zikretmeden şerhte kurduğu cümlelerle dikkat çekmeye çalışmıştır. Örneğin metinde geçen *خاصة* kelimesinden önce *وقد خص* ifadesini

¹² Kuşadalı Mustafa, *Netâicu'l-efkâr*, s.15, 16.

¹³ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.27-29, 286.

¹⁴ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.304.

¹⁵ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.103, 151, 190-191, 238, 280, 281, 297, 299, 312, 334, 355.

¹⁶ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.94, 269, 350-351.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

koyarak bunun mef'ûlü mutlak olabileceğine; hemen akabinde أو حال كونه diyerek de hal olabileceğine işaret etmiştir.¹⁷

Keza, İzhâr metninde geçen {لهذه الحروف} ibaresinde لا {ولابد} أي لا فراق حاصل {لهذه الحروف} ibaresinde لا {ولابد} أي لا فراق حاصل 'den sonra 'nin haberi olup zarf-ı mustakar olduğuna işaret etmiştir.¹⁸

• Şerhte "أي"، "يعني"، "أعني"، "بمعنى"، "لذا"، "لكونه"، "لهذا"، "لئلا"، "أي" "ifadelerini sıklıkla kullanmıştır. Zira şerhte ta'liller ve açıklamalar çok fazla yer almaktadır.¹⁹

• Metinde geçen kelimelerin lugavî anlamlarını vermeye önem vermiş, bunları kaynak göstererek zikretmiştir.²⁰

• Şerhte fiillerin sarf ilmindeki bablarına çok fazla işaret etmemiştir. Ancak gerektiğinde karışıklığa sebebiyet vermemesi açısından *İzhâr* metninde geçen fiillerin aslının ne olduğunu açıklamıştır. Örneğin Ef'âl-i nâkısayı açıklarken مازال fiilinin زال- زال den geldiğini بزلو kalıbında olan fiilden gelmediğini, zira bu babdan gelen fiilin tam fiil olduğu için konunun dışında kaldığını ifade etmiştir.²¹

• Genellikle Birgivi'nin *İmtihânu'l-ezkiyâ*'sından, İsâmuddîn'in *Kafiye* şerhinden, Radî'nin *Kafiye* şerhinden, İbn-i Malik'in *Teshil*'inden, Demâminî'ni *Teshil* şerhinden, İbn-i Hişam'ın *Muğni'l-lebib*'inden nakiller yapmıştır. Zaman zaman aynen iktibaslar yaparken, bazen basit tasarruflarla iktibaslarda bulunmuştur. Câmî'nin görüşlerine genelde قیل formunda yer vermiştir. Bu konuyu ileriki başlıklarda daha detaylı olarak ele alacağız.

• Şahit olarak ayet-i kerimelere ve kıraatlara çok yer vermiştir. Bazı hadis-i şerifleri, darb-ı meselleri ve Arapların sözlerini şahit olarak zikretmiştir. Fasih Arap şiirini şahit olarak çok zikretmiştir. Şahit olan beyti bazen tam olarak zikretmiş, bazen sadece ilgili şatır zikretmiş bazen de şatırın sadece ilgili bölümüne yer vermiştir.

• Şerhte kullandığı nahiv ıstılahlarında Basra ekolüne tabi olmuştur.

• Belâgat ilmine dair ıstılahlar kullanmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Hakikat, mecaz, kinaye, istiâre, hasr, istinaf, müsned, müsnedün ileyh, îcâz, mecâz-ı mürsel alakalarından kevn, dâlliyyet, medlûliyyet, külliyyet; bedî' ilmi terimlerinden akis, istitrat, istihdam, müşakele, tenasüp.²²

¹⁷ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.106.

¹⁸ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.62.

¹⁹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.13, 36, 37, 59, 60, 78, 128-129, 320, 321, 330, 333, 351.

²⁰ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.26, 69-70, 80, 109, 132, 285.

²¹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.131.

²² Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.34, 47, 55-56, 57, 65, 85, 114, 115, 132, 160-161, 224, 238, 319, 321, 335.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- Mantık ve Vaz' ilmine dair istılahlar kullanmıştır. Örneğin: Vaz'-ı lafzi-yi mutlak, Vaz'-ı lafzi-yi şahsî, Vaz'-ı lafzi-yi nev'î, kazıyye-i külliye, suğrâ, kübrâ, mevdû, edât-ı sûr, delâlet, delâlet-i vaz'ıyye, delâlet-i iltizâmiyye, hâssa-i mantikiyye, haml, delil-i burhânî, delil-i iknâî.²³
- Bazı kelimelerin ve edatların yazılış şekilleri ve bunun gerekçeleri ile ilgili bilgiler vermiştir. Örneğin²⁴: الله، أو لاء، إذن، اللذين، كاین
- Şerhte kıssalara, rivayetlere pek yer vermemiş, mantikî ve felsefî yorumlar dışında konuyu dağıtmamıştır.
- Nahvî görüşlerde katılmadığı hususlarda، لا يجوز، لا يصح، ضعيف، بعيد، لا يجوز، لا يصح، فمنظور فيه، وفيه أنه، وفيه بحث، ليس بصواب، ليس بوجه وجيه، لم يُصِبْ، kullanmıştır.²⁵
- Muvafakat ettiği nahvî görüşlerde ise şu ibareleri kullanmıştır²⁶: قوي، جاز، يصح، جائز،
- Tariflerin efrâdını câmî ağyârını mani olması için hangi kayıtlarla hangi unsurların tarifin dışında kaldığını belirtmiştir.²⁷
- Metinde geçen lâm-ı tariflerin ve tâ-i merbûta'nın hangi anlamlarda olduğunu şerhte belirtmiştir.²⁸ Metindeki itirâziyye vavlarına şerhte işaret etmiştir.²⁹
- Daha önce zikrettiği bir bilgi veya irabını yaptığı bir cümle veya benzer yapılar, metin içerisinde tekrar geldiğinde "تذكر ما ذكر في..." diyerek daha önce zikrettiği bölüm adını vererek oraya müracaat edilmesini istemiştir.³⁰
- *İzhâr* metninde geçen bazı konuların ileride hangi bölümde işleneceğine... كما يشير³¹ سيجيء في... gibi lafızlarla işaret etmiştir.³²
- Özellikle tanımlarda olmak üzere devri lazım gelip gelmeyen durumlara işaret etmiştir.³⁴
- Zaman zaman dua cümleleri kurmuştur. Örneğin okuyucunun musannıfın *İmtihânu'l-ezkiyâ* adlı eserine bakması için بِمُطالعتِهِ الله وفاقاً demiştir.³⁵

²³ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.27-29, 110, 111, 119, 120.

²⁴ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.18, 103-104, 270, 276, 339.

²⁵ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.31, 39, 59, 64, 84, 94, 187, 235, 237, 316. 89, 102.

²⁶ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.64, 79, 114, 282.

²⁷ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.27-28

²⁸ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.26, 27, 28.

²⁹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.27-28.

³⁰ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.37.

³¹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.41.

³² Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.58, 59.

³³ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.60.

³⁴ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.44, 45-49, 50, 199-200, 259-260, 273-274.

³⁵ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.44-45.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- Metinde geçen nahiv terimlerine neden o isimlerin verildiğine dair açıklamalar yapmıştır. Örneğin Ef'âl-i nâkısanın merfûuna neden isim denilip mensûbuna haber denildiğini şerhte açıklamıştır.³⁶ Keza İzafet-i lafziyye ve maneviyye konusunda buna dair açıklamalar yapmıştır.³⁷ MeF'ulü Mutlak'a,³⁸ Hâl'e.³⁹ Damme, fetha ve kesre'ye neden bu isimlerin verildiğini açıklamıştır.⁴⁰
- *İzhâr*'ın nüsha farklılıklarına işaret edip hangisini doğru bulduğunu açıklamıştır.⁴¹ *İzhâr* metnini *Kafiye* nüshalarıyla karşılaştırmış,⁴² nüsha farklılıkları ile ilgili yorum yaparken *Kafiye* şerhi *Molla Cami* metni ile uyum sağlayan nüshaya da işaret etmiştir.⁴³
- Musannıf'ın *İzhâr* metninde isim vermeden zikrettiği kişilerin kim olduğuna şerhte işaret etmiştir. Örneğin, musannıf'ın *İzhâr* metnindeki قال بعضهم ibaresini وهو المازني diyerek açıklamıştır.⁴⁴
- Metinde geçen darb-ı mesellerin hangi anlamda olduğunu şerhte belirtmiştir.⁴⁵
- Dikkat çekmek istediği hususlara ، لا تكن من الغافلين، فافهم، تدبر، tabirleriyle işaret etmiştir.⁴⁶
- Bazı kelimelerin iştikaklarına, asıllarının ne olduğuna dair açıklama getirmiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: اسم، كلام، كلمة⁴⁷
- Musannıfın *İzhâr*'daki uygulamalarından çıkarımlarda bulunarak genel tasarruflarına dair değerlendirmelerde bulunmuştur.⁴⁸
- Birgivi'nin metnindeki ifadelerinden hareketle hangi görüşe tabi olduğuna işaret etmiştir. Örneğin إنما'nın zaman için olduğu ifadesinden hareketle bu konuda Müberred'e tabi olduğunu söylemiştir.⁴⁹
- İdgam ve kalb yapılan yerlere dair açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin, zamirler konusunda fiillerin sonundaki zamirlerin asıllarının ne olduğuna, yapılan idgam ve kalblere dair açıklamalar getirmiştir.⁵⁰

³⁶ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.128-129, 130.

³⁷ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.151.

³⁸ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.217.

³⁹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.227-228.

⁴⁰ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.296-297.

⁴¹ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.160-161, 252.

⁴² Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.288-289.

⁴³ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.160-161, 166..

⁴⁴ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.173-174.

⁴⁵ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.179-180.

⁴⁶ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.317-318.

⁴⁷ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.27-28, 33-34.

⁴⁸ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.107.

⁴⁹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.108.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- İzhâr metninde peşpeşe zikredilen iki duruma ait iki örneğin mürettep leff ü neşr olduğuna *الاول للاول و الثاني للثاني* diyerek işaret etmiştir.⁵¹
- Karışıklığı önlemek için *İzhâr* metninde ve şerhte geçen bazı fiillerin meçhul olduğuna değinmiştir.⁵²
- Bazen uzun iktibaslar yaptığı kişiye ait kelam sona erdiğinde *انتهى، انتهى، كلامه* ifadesini kullanmıştır.⁵³ Ancak bunu her yerde uygulamamış, dolayısıyla alıntı yaptığı ifadelerde yer yer karışıklıklar meydana gelmiştir. İktibas yaptığı yerlerdeki bu karışıklığı önlemek için tahkik kısmında bu bölümleri çift parantez içerisinde verdik.
- *İzhârû'l-esrâr*'da konuların ele alınış sırasını diğer nahiv kitaplarındakilerle karşılaştırmıştır. Örneğin musannıfın âmil-i semâ'i'yi âmil-i kıyâsi'den önce ele aldığını, *el-Misbâh*'ta ise durumun tam tersi olduğunu zikretmiş ve musannıfın takdim gerekçesini açıklamıştır.⁵⁴
- Atıflarda musannıfın mâtûf ve mâtufu aleyh arasında yaptığı takdimlerin gerekçesini dile getirmiştir.⁵⁵
- İzhâr metninde tesâmuh⁵⁶ olan yerlere işaret etmiştir. Metinde ne yapılırsa tesâmuh lazım gelmeyeceğini beyan etmiştir.⁵⁷

1.2. Ulemanın Görüşleri İle İlgili Metodu

Şarih Kuşadalı, şerhinde âlimlerin görüşlerine ve sözlerine çok yer vermiştir. Ulemanın görüşlerine yer veriş şekli ile takip ettiği usulü maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz.

1. Ulemanın görüşlerini naklederken üç farklı yöntem izlemiştir. Bunlar:
  - a) Metni kâiline nispet ederek nakleder.
  - b) Bir görüşü kâiline nispet ederek anlamca nakleder.
  - c) Bir görüşü kime ait olduğuna ve kaynağına işaret etmeden nakleder.

⁵⁰ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.191-192, 193.

⁵¹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.66-67, 71, 205, 210-211..Müretteb Leff-ü neşr: Önce zikredilen kelimelere uygun ve tamamlayıcı olan lafızların sırasıyla zikredilmesidir. Tâhirü'l-Mevlevî, **Edebiyat Lüğati**, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1973, s.90-92; Ahmed Cevdet Paşa, **Belâgat-ı Osmâniyye**, Ankara: Akçağ Yayınları, 2000, s.106.

⁵² Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.99-100, 126-17.

⁵³ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.23-24, 122-123, 336-337, 345-346.

⁵⁴ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.50.

⁵⁵ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.49.

⁵⁶ Tesâmuh, bir kelimenin asıl yerinin haricinde kullanılması demektir. Ebu'l-Bekâ Eyyûb b. Musa, **el-Külliyât**, Müessesetü'r-risâle, Dimaşk: 2011, s.245.

⁵⁷ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.65, 253-254, 335-336.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

Görüşün kime ait olduğuna ve kaynağına atıfta bulunmadan yaptığı nakiller içerisinde en çok Birgivi'nin *İmtihânu'l-ezkiyâ*'sından iktibaslar yapmıştır.⁵⁸ Yoğunluk açısından ikinci olarak İsmâuddîn'nin *Kafiye* şerhinden iktibaslar yapmış ama buna işaret etmemiştir.⁵⁹ Radi'nin *Kafiye* şerhi⁶⁰ ile *Muğni'l-lebib*'den de iktibaslar yapmış ancak bunlara atıfta bulunmamıştır.⁶¹

2. Bazen görüşleri kaillerine nispet etmiş, bazen de her hangi bir nispette bulunmadan âlimlerin görüşlerini talil etmekle yetinmiştir.

3. Ulemanın görüşlerini aynen iktibas ediyorsa genellikle kitabının adını da zikretmiştir. Ancak metni aynen iktibas etmeyip anlamca nakiller yapıyorsa kitap adını genelde zikretmemiştir.

4. Bazı âlimlerin görüşlerine büyük önem vermiştir. Bunlardan bazıları şunlardır: es-Sîbeveyhi, el-Müberred, el-Ferrâ, ez-Zemahşerî, el-Beyzâvî, İbnü'l-Hâcib, İbn Mâlik, İbn Hişâm el-Ensârî, Taftâzânî, Seyyid Şerîf Cürçânî, er-Radî, ed-Demâminî, musannıf Birgivi, İsmâuddîn İsferyânî.⁶²

5. Nahiv âlimlerinin dışında lugat, belâgat, usul, mantık, tefsir âlimlerinin de görüşlerine yer vermiştir.⁶³

6. Nahiv ekollerinden her hangi birine taassup içerisinde bağlı kalmamış, Basra ve Kûfe ekolü arasındaki ihtilaflara işaret etmiş, yeri geldikçe Kufe ekolünün şahit olarak zikrettiği delillere ve örneklere de yer vermiştir.⁶⁴ Ayrıca Bağdad, Endülüs ve Mısır ekollerinin temsilcilerinin de görüşlerine yer vermiştir.

1.3. Tercihleri ve Ta'lilleri

Şarihin tercihlerinde izlediği birkaç yol vardır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Bir görüşü zikredip, ardından onu teyit etmiş veya reddetmiştir. Teyit veya reddettikten sonra açıklamalarda ve ta'lillerde bulunmuştur. Örneğin: Musannıfa göre fiil-i muzari ism-i faile, cumhura göre ise ism-i cinse benzemektedir. Burada cumhurun görüşünü tenkit ederek gerekçesini açıklamış, musannıfın görüşünün daha dakik ve tercihe şayan olduğunu beyan etmiştir.⁶⁵

2. Farklı görüşlere yer verdikten sonra أقول diyerek kendi görüşünü ortaya koymuştur.⁶⁶

⁵⁸ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.30, 138, 148-149, 185-186, 242-243, 248-249, 270.

⁵⁹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.257, 276, 306-307.

⁶⁰ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.260, 340-341.

⁶¹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.341-342.

⁶² Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.36-37, 15-16, 39-40, 60, 67, 88, 90, 137, 232, 347.

⁶³ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.24, 110, 182-183.

⁶⁴ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.142-143, 162-163, 173, 231-232, 282-283, 286.

⁶⁵ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.50.

⁶⁶ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.122, 219-220, 232, 271-272, 288.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

3. Bir konuda farklı âlimlerin görüşlerine tartışma tarzında yer vermiştir. Örneğin, Câmî, İsâmuddîn ve Radî'nin neler söylediklerine işaret ederek konuyu üçü arasında itiraz-cevap tarzında ele almıştır.⁶⁷

4. Basra ekolünün görüşlerini tercih etmiştir. Örneğin: اسم kelimesinin aslının سمو olduğunu belirterek Basra ekolünün görüşünü tercih etmiştir.⁶⁸ Bazı konularda Basra ve Kûfe ekolünün müşterek ve farklı görüşlerini şerhte zikretmiştir. Örneğin harf-i cerrinin her iki ekole göre de mekânda iptidâ için olduğunu ancak Kûfe ekolüne göre zamanda iptidâ için de kullanıldığını ifade etmiş ve Kûfelilerin delil gösterdikleri şahidi zikretmiştir.⁶⁹

- ويجوز إلغائها "إِنْ"nin hafileyip "إِنْ" kalması konusunda musannfın, إلغائها kelimesini mahall-i karîbi olan دخولها ibaresindeki دخولها kelimesini mahall-i baîdi olan الحام üzerine atf yapmadığını ve bunun gerekçelerini açıklamıştır. Şarih Kuşadalı دخولها kelimesini müptedâ, akabindeki على فعل câr mecrûrunu da haberi yapmıştır. إلغائها üzerine atfetmemesinin gerekçesini şöyle açıklamıştır: "إلغائها" üzerine atfetmedik çünkü öyle yapsaydık bu konuda Kûfelilerin görüşlerini tercih ettiğimizi hatıra getirebilirdi. Oysa onların görüşü zayıftır."⁷⁰

Kasapzâde İbrâhim Efendi el-Ezhâr isimli İzhâr şerhindebahsi geçen دخولها kelimesini إلغائها üzerine atfetmiştir.⁷¹ Zeynizâde de şarih Kuşadalı gibi müptedâ olduğunu söylemiş, atf yapılmasını zayıf bir görüş olarak zikretmiştir.⁷²

5. Genellikle sadece tercih yapmakla iktifa etmemiş, tercihinin dair ta'liller yapmış, tercihinin delillendirmiştir.⁷³

6. Bir konuda birkaç farklı görüş zikrettikten sonra ... والمختار diyerek tercih edilen görüşü gerekçeleriyle birlikte açıklamıştır.⁷⁴

7. Şarih bir görüşü üstün tutup onu tercih ettiği zaman bunu şu lafızlarla ortaya koymuştur:

وهو أولى وأظهر، بل الحق، وهو الحق، والحق أنه، هو الصحيح، هو الرأي الصحيح، فإن الصحيح أنه، والصواب هو، هذا هو الصواب، والأصوب أن، الأولى ...، هو الظاهر، والظاهر أن، والمختار ...، هو الأرجح، فيرجح، أدق وبالقبول أحق⁷⁵

⁶⁷ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.91.

⁶⁸ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.34; Ebu'l-berekât ibnü'l-enbârî, **el-İnsâf fi mesâili'l-hulâf**, Mektübü'l-hancı, Kahire: 2002, s.4.

⁶⁹ Kuşadalı Mustafa, **Netâicu'l-efkâr**, s.52.

⁷⁰ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.94.

⁷¹ Kaya, Erdal. **Kasapzâde İbrahim Efendi ve "el-Ezhâr fi Serhi'l-İzhâr" Adlı Eseri.** Yayınlanmamış Doktora Tezi. Marmara Ün. SBE, 2007. vr.30b.

⁷² Zeynizâde, Hüseyin bin Ahmed, **Hallü esrâri'l-ahyâr alâ İzhâri'l-Esrâr.** Matbaa-i Osmâniyye, 1309, , s.61.

⁷³ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.89-90, 91, 308, 226.

⁷⁴ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.89-90.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

7. Musannıfın tercih ettiği görüşün kime ait olduğunu beyan etmiştir.⁷⁶ Örneğin: masdar,⁷⁷ teaddüdü hâl,⁷⁸ mebni⁷⁹ ve hikâye edilmeyen seslerin mebni oluş sebebi hakkında musannıfın kimin görüşünü tercih ettiğini beyan etmiştir.⁸⁰

8. Bir görüşün zayıflığını ortaya koymak için Radî'nin o konudaki aksi tercihini delil göstermiştir. Örneğin: masdar konusunda bir takım görüşlere yer verdikten sonra لكن المرضي عند الرضي إلخ diyerek söz konusu görüşlerin zayıflığını ortaya koymuştur.⁸¹

9. Bazı konularda *İzhâr* metnini desteklemek üzere Sîbeveyhi'nin eserinde de aynı şekilde yazılmış olduğunu söylemiştir.⁸²

10. Musannıfın cumhurun görüşlerine uyduğu yerlere işaret etmiştir.⁸³ Keza musannıfın cumhurdan farklı tercihlerine de işaret etmiş ve bunun gerekçelerine dair açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin: âmilin tarifindeki واسطة kelimesinin cumhurun tarifinde bulunmadığını ve bunun lüzumunu açıklamıştır.⁸⁴ Keza fiil-i muzârî'nin ism-i fâile benzerliğini anlatırken musannıfın cumhurdan farklı olarak عموم kelimesi yerine شيوع kelimesini kullandığına işaret etmiş ve musannıfın tercihini doğru bulduğunu gerekçeleriyle ifade etmiştir.⁸⁵ Musannıfın murab ve mebniyi cumhurdan farklı bir şekilde tarif etmesini de yine gerekçeleriyle açıklamıştır.⁸⁶

10. Metinde ilk bakışta çelişkili gibi görünen hususlara açıklama getirmiştir. Örneğin: musannıfın aynı cümle içerisinde hem يجب fiili kullanmasını ve atif harfi olarak da ehadu'l-emreyin için olan أو harf-i atfını kullanmasında çelişki olmadığını ortaya koymuştur.⁸⁷

⁷⁵ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.80-81, s.89-90, 91, 114-115, 158-159, 214, 226, 290-291, 299, 308, 353.

⁷⁶ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.114-115, 175.

⁷⁷ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.147.

⁷⁸ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.235.

⁷⁹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.326.

⁸⁰ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.332.

⁸¹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.146.

⁸² Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.71.

⁸³ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.336.

⁸⁴ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.43-44.

⁸⁵ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.47-48.

⁸⁶ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.326-327.

⁸⁷ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.203.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

2. Yararlandığı Kaynaklar

Kuşadalı'nın kaynaklarının başında Kur'an-ı Kerim ayetleri ve kıraatleri, hadis-i şerifler, nesir ve nazım olarak Arap kelamı gelmektedir. Referans olarak kullandığı kaynakları üç başlık altında zikredebiliriz.

2.1. Açıkça İsmi Zikrettiği Kitaplar

Kuşadalı Mustafa bazen sadece kaynak kitapların adını zikrederken, bazen müelliflerinin de ismini vermiştir. Farklı alanlarda yazılmış eserleri kaynak olarak kullanmıştır. Bunların en önemlileri arasında nahiv, belâgat, lügat ve tefsir kitapları gelmektedir. İstifade ettiği kaynaklar atıflarda yer veriş yoğunluğuna göre şu şekildedir:

- Birgivî (ö.981/1573-74), *İmtihânu'l-ezkiyâ*
- İsmâuddîn el-İsferâyînî (ö.945/1538), *Şerhu'l-kâfiye li'bni'l-Hâcib*
- Radiyyüddîn el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra), *Şerhu'l-kâfiye li'bni'l-Hâcib*
- İbn Mâlik (ö.672/1274), *et-Teshîl*
- ed-Demâminî (ö.827/1424), *Şerhu't-teshîl li'bni Mâlik*
- İbnü'l-Hâcib (ö.646/1248)
  1. *el-Kâfiye*
  2. *el-İdâh fî Serhi'l-Mufassal*
- Seyyid Abdullah Nakrekâr⁸⁸ (ö.776/1370), *Şerhu'lübbi'l-elbâb*
- Beyzâvî (ö.691/1291-92), *Lübbü'l-elbâb fî ilmi'l-i'râb*. İbnü'l-Hâcib'in *Kâfiye*'sinin muhtasarıdır.
- Birgivî (ö.981/1573-74), *İm'ânu'l-enzâr, Ta'likât (Haşiye)*
- İsmâuddîn el-İsferâyînî (ö.945/1538)
  1. *Hâşiyetü envâri't-tenzîl li'l-Beyzâvî*
  2. *Şerhu't-telhîs(el-Atvâl)*. Hatib el-Kazvînî (ö.739/1338) Yusuf es-Sekkâkî (ö.626/1229) tarafından telif edilen *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserin üçüncü bölümünü *Telhîsü'l-miftâh* adıyla ihtisar etmiştir. *el-Atvâl, Telhîsü'l-miftâh*'in şerhidir.
  3. *Şerhu'l-ferâid (Şerhu risaleti'l-isti'âre)* Ebü'l-Kâsım el-Leysî es-Semerkandî'nin *Risâletü'l-isti'âre*'sinin (*er-Risâletü's-semerkandiyye*) şerhidir.⁸⁹
- er-Razî (ö.666/1267'den sonra), *Muhtâru's-sihâh*
- Fîrûzâbâdî (ö. 817/1415), *el-Kâmûsu'l-muhît*

⁸⁸ Bağdatlı, **age.**, c.I, s.467.

⁸⁹ Durmuş, "İsferâyînî, İsmâuddîn", **DİA**, c.II, s.516, 517.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Şerhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- El-Cevherî (ö.393/1003, *es-Sihâh (Tâcü'l-luğa ve sıhâhu'l-'arabiyye)*)
- es-Seyyid el-Şerif el-Cürçânî (ö.816/1413)

1. *Şerhu'l-miftâh*. Sekkâkî'nin (ö.626/1229) *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eserinin belâgatla ilgili üçüncü kısmına El-Cürçânî'nin *el-Misbâh fî şerhi'l-Miftâh* ismiyle yazmış olduğu şerhtir.⁹⁰

2. *Haşiye 'ale'l-Keşşâf*. Zemahşerî'ye ait *el-Keşşâf*'ın Fatıha ve Bakara suresinin ilk yirmi beş ayetine yapılmış bir haşiyedir.⁹¹

- et-Teftâzânî (792/1389)

1. *Şerhu muhtasari 'izziddîn*. İzzeddîn ez-Zencânî'nin *'İzzi* ismiyle meşhur olan sarf kitabının şerhidir.

2. *Şerhu'l-keşşâf (Haşiye ale'l-Keşşâf)*. Tîbî'nin *el-Keşşâf*'a yazdığı haşiyenin muhtasarıdır.⁹²

3. *el-Mutavvel*. Yusuf es-Sekkâkî'nin (ö.626/1229) telif ettiği *Miftâhu'l-ulûm* adlı eserin üçüncü bölümünü ihtisar eden Hatib el-Kazvîni'nin (ö.739/1338) *Telhîsü'l-miftâh* adlı eserinin şerhidir.

- 4. *Şerhu Miftâhi'l-ulûm*. Sekkâkî'ye ait olan eserin üçüncü kısmının şerhidir.

5. *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-tenkîh*. Sadrüşşerîa'nın *Tenkîhu'l-usûl* adlı metnine ve buna yazdığı *et-Tavzih fî halli gavâmizi't-Tenkîh* adlı eseri için yazdığı haşiyedir.⁹³

- İbn Hişâm (ö.761/1360).

1. *et-Tavdîh*. İbn Mâlik'in *el-Elfîyye* adlı eserinin şerhidir. *Evdahü'l-mesâlik ilâ elfîyyeti İbn Mâlik* olarak da bilinir.

- 2. *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'arib*. Nahve dair kıymetli eserlerdendir.

- el-Mutarriżî (ö.610/1213), *El-Misbâh fî'n-nahv*.

- Nureddin Hamza b. Turgud el-Aydîni⁹⁴ (ö.979/1579). *El-Hevâdî fî şerhi'l-mesâlik*. Müellif, Hatib el-Kazvîni'nin *Telhîsü'l-Miftâh* adlı eserini *el-Mesâlik* adıyla ihtisar etmiştir. Daha sonra bu eserine gösterilen ilgi üzerine onu *el-Hevâdî* adıyla şerhetmiştir.

⁹⁰ Bu eser Yüksel Çelik tarafından "Es-Seyyid eş-Şerif el-Cürçânî'nin "el-Misbâh fî Şerh el-Miftâh" adlı eserinin tahkik ve tahlili edisyon kritik" adıyla tahkik edilmiştir. **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Marmara Üniv. SBE, 2009, (dnş. Ahmet Turan Arslan).

⁹¹ Sadreddin Gümüş, "Cürçânî, Seyyid Şerîf", **DİA**, c.VIII, s.134-16.

⁹² Şükrü Özen, "Teftâzânî", **DİA**, c.XL, s.299-308.

⁹³ Özen, **ag.mad.**, s.305.

⁹⁴ Bağdatlı, **age.**, c.I, s.338.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

2.2. Görüşlerine Yer Verdiği Âlimler

Müellifin şerhinde isimlerini zikrettiği nahiv âlimlerinden bazıları şunlardır:

Halil bin Ahmed el-Ferâhîdî (ö.175/791), Sibeveyhi (ö.180/796), el-Kisâî (ö.189/805), el-Ferrâ (ö.207/822), el-Cürmî (ö.225/840), el-Mâzinî (ö.249/863), el-Müberred (ö.286/900), İbnü'l-Enbârî (ö.328/940), Ebû Ali el-Fârisî (ö.377/987), er-Rummânî (ö.384/994-5), Ebu'l-feth el-Bağdâdî (ö.392/1002), İbn Cinnî (ö.392/1001), Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79), ez-Zemahşerî (ö.538/1144), el-Cüzûlî (ö.607/1210-11), İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249), er-Radî (ö.666/1267'den sonra), İbn Mâlik (ö.672/1274), Beyzâvî (ö.691/1291-92), İbn Hişâm (ö.761/1360), et-Teftâzânî (792/1389), es-Seyyid el-Şerif el-Cürcânî (ö.816/1413), ed-Demâminî (ö.827/1424), el-Hindî (ö.849/1445-46), Abdurrahman Câmî (ö.898/1492), Abdülgafûr el-Lârî (ö.912/1507), İsamuddîn İsferyânî, (ö.945/1538).

2.3. Belli Bir Kimseye Nispet Etmeden Yer Verdiği Görüşler

Müellif kimseye nispet etmeden yer verdiği bazı görüşlerin zayıflığını ortaya koymak için kaillerini meçhul bırakmıştır⁹⁵. Bu şekilde yer verdiği görüşlerde kullandığı tabirlerden bazıları şunlardır:

"قبل"، "قال البعض"، " رأي البعض"، "ظنَّ البعض"، "زعم البعض"، " عند البعض"، "نقل عن البعض"، "ارتكبه البعض"، " كما ذهب إليه البعض"، " كما اعتبر البعض"، " قال المحققون"، " شرط المحققون"، " اختاره المتأخرون"

Tespit ettiğimiz kadarıyla müellifin ظنَّ، زعم، قبل gibi temrîz formunda yer verdiği görüşler çoğunlukla şu âlimlere aittir:

-*el-Fevâidü'd-diyâiyye (Molla Câmî)* müellifi Abdurrahman Câmî, *el-Ezhâr şerhu İzhârî'l-Esrar* müellifi Kasabzâde İbrahim Efendi, *İmtihânu'l-ezkiyâ* muhaşşisi Abdülaziz et-Tirevî ve İsâ et-Tirevî.⁹⁶ Tespit ettiğimiz bu kişilerin görüşlerine ve eserlerine tahkik kısmında dipnotlarda işaret ettik.

⁹⁵ Mütעהhirîn ulemanın mütekaddimîn hakkında bu şekilde kinayeli ifadeler kullanması adaptandır. Bkz. Kara, İsmail. **İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not**. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013. s.52-57.

⁹⁶ Kaynaklarda bu zat hakkında bilgi bulamadık. İsmi Kuşadalı'nın İmtihan haşiyesinin kenar kayıtlarında ve Adsalı-i Cedîd kayıtlarında tespit ettik. İsmi, Aysî et-Tirevî olarak okunması da mümkündür. Ancak Tire'li Aysî Mehmed Efendi'nin (1016/1607) İzhâr ve İmtihan ve nahivle alakalı bir eserini tespit edemedik. Bkz. M. Vecih Uzunoğlu, "**Aysî Mehmed Efendi: Hayatı ve Eserleri**"Nüsha, S.6, 2002, ss.135-142.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

3. Musannıf Birgivî ve Diğer Âlimler İle İlgili Değerlendirmeleri ve Tenkitleri

3.1. Musannıf Birgivî

Kuşadalı Mustafa b. Hamza, *Netâicu'l-efkâr* adlı eserinde musannıf Birgivî'nin *İmtihânu'l-ezkiyâ*, *İm'ânu'l-enzâr* ve *Talikât*'ından başka herhangi bir eserine sarahaten veya işaret yoluyla atıfta bulunmamıştır.

Şerhte başvurduğu en önemli kaynak *İmtihânu'l-ezkiyâ*'dır. Şarih adeta musannıf Birgivî'nin görüşlerini *İzhâru'l-esrâr* ve *İmtihânu'l-ezkiyâ* arasında karşılaştırma yaparak daha net bir şekilde ortaya koymaya çalışmıştır. *İzhâru'l-esrâr*'ın ikinci şarihi Kasabzâde İbrahim Efendi'yi musannıfın *İmtihânu'l-ezkiyâ*'daki görüşlerini göz önünde bulundurmadığı için tenkit etmiştir. *İmtihânu'l-ezkiyâ* üzerine yazmış olduğu haşiyeyi yazmaya *Netâicu'l-efkâr*'dan önce başlamış olmasının yansımaları şerhinde bariz bir şekilde gözlenmektedir.

İmtihânu'l-ezkiyâ'yı çoğunlukla açıkça zikrederek kaynak göstermiş, zaman zaman da bu eserin adından hiç söz etmeden aynen veya basit tasarruflarla iktibaslar yapmıştır. Tahkik kısmında musannıfın eserlerinden isim vererek alıntı yaptığı yerleri dipnotlarda gösterdik. Ayrıca tespit ettiğimiz kadarıyla isim vermeden alıntı yaptığı yerlere de işaret ettik.

Şarih Kuşadalı, musannıf Birgivî'ye karşı bir eleştirmen olarak yaklaşmıştır. Yeri geldikçe tartışmalara girmiş, görüşlerine itiraz etmiştir. Bazı durumlarda Birgivî'nin tercihlerini eleştirmiş, daha uygun gördüklerini ortaya koymuştur. Öte yandan Birgivî'nin destelenmeye layık gördüğü görüşlerini teyit etmiştir. Güzel bulduğu ibarelerini ve görüşlerini belirtmiştir. Cumhurla birlikte hareket ettiği ve onlara muhalefet ettiği yerlere işaret etmiştir. Musannıfın tercihlerini önemsemiş ve bunları açıklamıştır. Eserleri arasındaki çelişkileri ortaya koymuştur. Bazı durumlarda bu çelişkileri bertaraf etmek istercesine orta yol bulma gayretine girmiştir. Bazen de eserleri arasındaki bariz çelişkileri zikretmekle yetinmiştir.

Bütün bunlar, Şarih Kuşadalı'nın ilminin derinliğine, nahiv ilmine dair meselelerdeki vukufiyetine, ulemanın görüşleri arasında değerlendirme yapıp tercihte bulunabildiğine ve bu hususlarda ikna edici deliller ortaya koyabildiğine işaret etmektedir.

Şarihin musannıf Birgivî ile ilgili değerlendirmelerini iki başlık altında ele alacağız:

A. İzhâru'l-Esrâr ve İmtihânu'l-Ezkiyâ

1. Musannıfa Muvafakat Ettiği Yerler

Şarih'in *İzhâr* metnini şerh ederken musannıf Birgivî'ye muvafakat ettiği yerlerden bazıları şöyledir:

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- İsmi hâssalarını sayarken musannıfın diğer âlimlerin dediği gibi اللام değil de لام التعريف demesini daha uygun bulduğunu هذا أظهر diyerek ifade etmiştir. Ayrıca musannıfın bu ifadesinden hareketle onun harf-i tarif'in tam olarak ne olduğu konusunda Sibeveyhi'nin görüşünü tercih ettiğini, Halil ve Müberred'den yana olmadığını ortaya koymuştur.⁹⁷

- Musannıf fiil-i muzârînin ismi faile, cumhur ise ism-i cins'e benzediği görüşündedir. Kuşadalı, musannıfın görüşünün daha dakik ve kabule şayan olduğunu belirterek cumhuru eleştirmiştir.⁹⁸

- Ef'âl-i medih ve zemm konusunda musannıfın İbnü'l-Hâcib'in *Kafîye*'deki الفاعل مطابقا ibaresi yerine مطابقا للفاعل demesini güzel bulmuş ve böylelikle İbnü'l-Hâcib'i tenkit etmiştir.⁹⁹

- Hâl'in amili üzerine takdimi konusunda musannıfın ibaresinde İbnü'l-Hâcib'in *Kafîye*'deki ibaresinden fazla olarak ولا ذي الحال ifadesini kullanmasını güzel bulmuştur.¹⁰⁰

- harf-i cerrinin mekân-ı müphem zarflarından kıyasen hazfedilişini anlatırken جهة و جانب gibi kelimeleri istisnâ ettiği için musannıfın isabet ettiğini söylemiştir.¹⁰¹

2. Musannıfı Tenkit Ettiği Yerler

- Fiilin hâssalarını sayarken musannıfın ومن خواصه دخول قد ifadesini eleştirmiştir. Bunun yerine, îcâza riayet ederek sadece "قد" demesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir.¹⁰²

- Musannıfın fiil için yaptığı tarifini açıklarken, بل الأظهر والظاهر المناسب، يقول diyerek farklı öneriler getirmiştir. Musannıfın tanımı mevcut şekliyle zikretmesinin, ulemanın genelde fiilin tanımında ihmal ettikleri bir hususu tashih amacıyla yapmış olabileceğine dikkat çekmiştir. Nitekim Câmî de İbnü'l-Hâcib'in *Kafîye*'deki tarifini düzeltmiştir.¹⁰³ Böylelikle şarih bir taraftan musannıfın tarifi için daha uygun olacağını düşündüğü formlar önerirken diğer taraftan da musannıfın bunu bir amaç doğrultusunda yapmış olabileceğini ifade etmektedir.

- İki cârın bir fiile taalluku konusunda musannıfın ibaresini eleştirmiştir. Burada بلا تبعية demesinin daha kapsamlı ve uygun olacağını beyan etmiştir.¹⁰⁴

⁹⁷ Kuşadalı Mustafa, *Netâicu'l-efkâr*, s.24.

⁹⁸ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.50.

⁹⁹ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.114-115.

¹⁰⁰ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.205-206; İbnü'l-Hâcib, *age.*, s.15.

¹⁰¹ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.68-69.

¹⁰² Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.35.

¹⁰³ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.36-37.

¹⁰⁴ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.75.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- Fiile benzeyen harfler konusunda musannıfın ilk olarak أحرف olarak cem-i killet sığası kullanmasını güzel bulmuş ancak hemen akabinde حروف şeklinde cem-i kesret sığası kullanınca "daha güzel ve uygun olan أحرف demesiydi" diyerek onu tenkit etmiştir. Fakat bir taraftan da musannıfın bu şekilde kullanmasının bir konuya dikkat çekmek için olabileceğine dair açıklamalar yapmıştır.¹⁰⁵

- Musannıfın وجوب الكسر في موضع الجمل والفتح في موضع المفرد ibaresini eleştirmiştir. Matufu alehy'de الجمل şeklinde cemi sığası, matuf da ise المفرد şeklinde müfred sığası kullanmasının uyumsuz olduğunu belirtmiştir. Her ikisini de müfred veya her ikisini de cemi olarak kullanmasının uygun olacağını söylemiştir.¹⁰⁶

- لو den sonra gelen elif-nun maddesinin hemzesinin fetha okunması konusunu işlerken musannıfın örnek olarak zikrettiği "لو أنك قائم لكان كذا" ibaresini eleştirmiş "قمت" diyerek kendince doğru olanı gerekçeleriyle birlikte açıklamıştır.¹⁰⁷

- Ef'âl-i kulübü tanımlarken musannıfın İzhâr metnindeki kullanmış olduğu ibare yerine İmtihânu'l-ezkiyâ'daki ibaresini kullansa tanımın daha açık olacağına dikkat çekmiş ve İzhâr'daki ibaresini tenkit etmiştir.¹⁰⁸

- İsm-i mef'ûl konusunu işlerken musannıfın ibaresini tenkit etmiş, takdim-tehir yapsa daha uygun olacağını ifade etmiştir.¹⁰⁹

- Haberin teaddüdü konusunda musannıfın İmtihan'da zikrettiği زيد قائم örneğinin İzhâr'da verdiği زيد قائم قاعد örneğinden daha açık olduğunu beyan ederek onu tenkit etmiştir.¹¹⁰

- İzâfet konusunda musannıfın إن كان بمعنى اللام في غيره ibaresini tenkit etmiş إن كان demesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir.¹¹¹

- Musannıfın Esmâ-i Ef'âl'i tarif ederken kullandığı ما كان ifadesini tenkit etmiş ما صار demesinin daha uygun olacağını söylemiştir.¹¹²

- Musannıfın âmil-i manevî konusunda ve mübtedanın tarifinde kullandığı عن العامل اللفظي tabirini eleştirmiş Beyzâvî'nin Lüb'te yer verdiği gibi عن العامل اللفظية ifadesini kullanmasının daha açık ve daha kısa olacağını beyan etmiştir.¹¹³

- Cem-i mükesserin tarifinde ولو تقديرا kaydını zikretmediği için musannıfı tenkit etmiştir. Bu kayıt İzhâr kitabının her hangi bir yerinde zikredilmediği için

¹⁰⁵ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.77.

¹⁰⁶ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.85-86.

¹⁰⁷ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.89-90.

¹⁰⁸ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.119-120.

¹⁰⁹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.141.

¹¹⁰ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.209-210.

¹¹¹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.152.

¹¹² Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.158-159.

¹¹³ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.167, 205.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

ihmal edilmemesi gerektiğini belirtmiş, *Lüb ve İmtihânu'l-ezkiyâ* ile kıyaslamalar yapmıştır.¹¹⁴

- Cem-i müzekker mükesser âkilin zamire isnadı konusunda musannfın sadece cem-i müzekker sâlime örnek vermesini tenkit etmiş; cem-i mükessere de örnek vermesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir.¹¹⁵

- Âmilin cemi zamirlerine isnadı konusunda musannfın *أو جمعا مؤنثاً* ibaresini tenkit ederek *صفة إذا كان* demesinin daha doğru ve kapsamlı olacağını ifade etmiştir.¹¹⁶

- İkinci kısım mübedâ konusunda musannfın *بعد كلمة الاستفهام أو النفي* ibaresinde *كلمة* lafzı olmasa daha kısa bir ifade olurdu diyerek musannfı tenkit etmiştir.¹¹⁷

- İrab'ın tanımını yaparken kullandığı *آخر المعرب* tabir nedeniyle musannfı eleştirmiş, bunun yerine *آخر الكلمة* demesinin daha doğru, daha açık ve devre sebebiyet vermeyeceği için daha sağlıklı olacağını ifade etmiştir.¹¹⁸

- Musannf'ın İrab bahsindeki *الحرف* ibaresine *ولا الثاني صوتاً ولا متضمناً لمعنى الحرف* tenkitler getirmiş, problemlerin ortadan kalkması için değişik seçenekler önermiştir.¹¹⁹

- İrab bölümünde *في آخره* ibaresinden *في* harf-i cerrinin kaldırılmasının daha uygun olacağını söyleyerek musannfı eleştirmiştir.¹²⁰

- Musannfın sesleri tanımlarken kullandığı ibareyi eleştirmiş onun yerine *أو demesinin daha kapsamlı olacağını ifade etmiştir.*¹²¹

- Mürekkebin isimlerin tanımında musannfın ibaresini tenkit etmiş ve *"كل اسمين ليس بينهما نسبة"* demesinin daha doğru olacağını ifade etmiştir.¹²²

- Musannfın *والآن وحسب الآن* ibaresini tenkit etmiştir. *الآن* kelimesi, kendisinden önce gelen *حسب* ve diğer kelimeler üzerine matuf olmayıp, daha önce geçen *ما* üzerine atıf olduğu için takdim edilmesinin daha uygun olacağını ve karışıklığa neden olmayacağını belirtmiştir.¹²³

¹¹⁴ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.199-200.

¹¹⁵ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.204.

¹¹⁶ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.204-205

¹¹⁷ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.206-207.

¹¹⁸ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.294.

¹¹⁹ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.312.

¹²⁰ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.321.

¹²¹ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.333-334.

¹²² Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.333-334.

¹²³ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.345.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- Müennes için yaptığı tanımdan dolayı musannıfı tenkit etmiştir. Tanımı şu şekilde yapmasının daha uygun olacağını söylemiştir¹²⁴: ما فيه التاء الموقوف عليها هاء لفظاً: أو تقديراً أو الألف المقصورة أو الممدودة

- Mef'ûlü fih'in tanımında musannıfı tenkit etmiş, kendince uygun ibare seçenekleri önermiştir.¹²⁵

- Atıf bahsinde musannıfın ibaresini eleştirmiş, Beyzâvî gibi "وإذا عطف على" demiş olsa daha kısa, daha uygun ve faydalı olacağını söylemiştir.¹²⁶

- Musannıfın bu ibaresini eleştirmiş أحدهما yerine الأول veya الآخر demesinin daha güzel olacağını söylemiştir¹²⁷

3. İzhârü'l-Esrâr ve İmtihânu'l-Ezkiya Arasındaki Değerlendirmeleri

Kuşadalı, musannıfın İmtihan ile İzhâr arasında çelişkili görüşlerinin olduğunu belirtmiş ancak çoğunlukla bunu bir çelişki olarak değerlendirmeyip musannıfın bir amaç doğrultusunda bu şekilde ifadeler kullandığını söylemiştir.¹²⁸ Bazı yerlerde ise musannıfın iki kitabı arasında açıkça çelişki olduğunu ifade etmiştir.¹²⁹

- Evvelinde ما olan Ef'âl-i nâkisa'nın haberlerinin kendileri üzerine takdim olmasının caiz olmaması konusunda musannıfın *بن النافية* ibaresine tenkitte bulunmuştur. Musannıfın bu görüşünün *İmtihânu'l-ezkiya*'daki İzmâr alâ şerîtati't-tefsîr konusundaki açıklamalarıyla uyduğunu¹³⁰ ancak aynı kitaptaki Ef'âl-i nâkisa bahsindeki açıklamalarına ters düştüğünü ifade etmiştir. Zira *İmtihan*'da esah olan görüşe göre 'in nefy için de olsa cümle başında gelmesin zorunlu olmadığı belirtilmiştir.¹³¹ Dolayısıyla musannıf *İzhâr* kitabında esah olan görüşün dışında hareket etmiştir.¹³²

- Musannıfın *İzhâr*'da İsm-i muzâf bahsinde tesniye ve cemi nunu için kullandığı "*tenvinin nâibi*" ifadesi *İmtihan*'daki ibaresiyle çelişmektedir. Zira orada bunların tenvin yerinde kullanılan nâipler olmayıp, tenvine benzediklerini belirtmiştir. Fakat Kuşadalı, bu çelişkiyi ortadan kaldırmak isteyerek musannıfın bunu bir gerekçe ile yapmış olabileceğine değinmiştir.¹³³

¹²⁴ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.196-197.

¹²⁵ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.222-223.

¹²⁶ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.282; Birgivî, *İmtihan*, s.95.

¹²⁷ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.323-324.

¹²⁸ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.178-179.

¹²⁹ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.212-213, 248-249.

¹³⁰ Birgivî, *age.*, s.60.

¹³¹ Birgivî, *age.*, s.146-147.

¹³² Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.134.

¹³³ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.150; Birgivî, *İmtihan*, s.125.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- Musannıfın *İmtihan*'daki izâfet-i maneviyyenin tahsis ifade etmesine dair değerlendirmelerini tenkit etmiş, وأقول diyerek kendi görüşünü ortaya koymuştur. Kendi değerlendirmelerinden sonra musannıfın bu tarz anlaşılması zor, girift ifadeleri zeki talebeleri sınamak, kimin daha önce cevabı bulacağını denemek için kullandığına dikkat çekmiştir.¹³⁴

- Musannıfın *İzhâr*'da temas etmeyip *İmtihan*'da değindiği konuları belirtmiştir. Örneğin: عسى nin tam ve nakıs fiil olarak kullanımı hakkında verdiği bilgilere dair *İzhâr* ve *İmtihan* arasında karşılaştırmalar yapmıştır.¹³⁵

- Musannıfın *İmtihânu'l-ezkiyâ*'da Beyzâvî'yi tenkit ettiği hususları *İzhâr*'da da kendisinin uygulamayışına işaret etmiştir. Bunları *İzhâr*'da uygulamamış olmasının muhtemel gerekçelerini, musannıfın *İmtihânu'l-ezkiyâ*'da farklı yerlerdeki uygulamalarından hareketle açıklamıştır. Örneğin: âmilin tarifinde bu türden bir bilgi vermiştir.¹³⁶

- Musannıfın *İzhâr* metninde bazı konulara ve tariflere neden yer vermediğinin gerekçelerini açıklamıştır. Örneğin İsm-i Fâil'in tarifini neden yapmadığını ve İsm-i Fâil sığasına dair açıklamalara neden yer vermediğini açıklamıştır.¹³⁷ Keza İzafet-i maneviyyenin kısımlarından biri olan "في" manasındaki izafete neden metinde yer vermediğini açıklamıştır.¹³⁸

4. İzhârü'l-Esrâr İle Diğer Nahiv Kitapları Arasındaki Değerlendirmeleri

- Musannıfın *İzhâr*'daki ibaresini İbnü'l-Hâcib'in *Kafiye*'si ve Beyzâvî'nin *Lüb*'deki ibareleriyle karşılaştırmıştır. Örneğin İzafet bahsinde bu türden bir karşılaştırma yapmıştır.¹³⁹ Keza Cem-i müzekker sâlim'i tanımlarken musannıfın İbnü'l-Hâcib'in *Kafiye*'deki ibaresinden farklı bir tanıma yer verdiğini ifade etmiş ve *Kafiye*'nin ibaresindeki problemlere işaret etmiştir.¹⁴⁰ Sıfat bahsinde *Kafiye*'nin ibaresiyle karşılaştırma yapmıştır.¹⁴¹

- Musannıf ile Abdülkâhir Cürcânî'nin tercihleri arasında karşılaştırmalar yapmıştır. Örneğin âmil bölümünün sonunda Musannıfın zikretmeyip Cürcânî'nin zikrettiği âmillerin neler olduğunu; Cürcânî'nin zikretmeyip musannıfın yer verdiği âmilleri ayrıntılı bir biçimde olarak ortaya koymuştur.¹⁴²

¹³⁴ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.154-155.

¹³⁵ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.136-137.

¹³⁶ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.44-45.

¹³⁷ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.138-139.

¹³⁸ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.152.

¹³⁹ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.151.

¹⁴⁰ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.199-200.

¹⁴¹ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.264-265; İbnü'l-Hâcib, **age.**, s.47.

¹⁴² Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.168-169.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- Ef'âl-i nâkısâ konusunda da Musannıf ve İbnü'l-Hâcib'in tercihlerine temas etmiştir.¹⁴³

- Ef'âl-i mukârebe konusunda musannıf ile İbnü'l-Hâcib'in uygulamalarına işaret etmiştir.¹⁴⁴

- Failin tanımında musannıf ve İbnü'l-Hâcib'in tercihlerine temas etmiştir.¹⁴⁵

-Gereçlerini musannıfın *İmtihanu'l-ezkiyâ*'daki açıklamalarına dayandırarak *İzhâr*'daki tercihleri ile Beyzâvî'nin *el-Lüb*'teki tercihleri arasında karşılaştırmalara yapıp değerlendirmelerde bulunmuştur. Örneğin ismin hâssalarını sayarken musannıfın sadece mutlak olarak tenvinin isme dâhil olmasını zikrettiğini, Beyzâvî'nin tenvîn-i terennüm ve tenvîn-i gâli'yi istisna ettiğini beyan etmiştir.¹⁴⁶

- Musannıfın *İzhâru'l-esrâr*'da konuları ele alış sırasını diğer nahiv kitaplarıyla karşılaştırmıştır. Örneğin musannıfın âmil-i semâi'yi âmil-i kıyâsi'den önce ele aldığını, *el-Misbâh*'ta ise durumun tam tersi olduğunu zikretmiş ve musannıfın takdim gerekçesini açıklamıştır.¹⁴⁷

- Keza musannıfın *Kafiye*'dekinin aksine fiil-i muzâriyi nasb edenlerden اذن كي den önce zikrettiğine işaret etmiş ve gerekçesine temas etmiştir.¹⁴⁸

- Mef'ûlü fih'in sıralama olarak *Kafiye* ve *el-Lüb*'de nasıl olduğunu gerekçeleriyle beyan etmiştir.¹⁴⁹

- Musannıfın irab bahsinde cemi'yi *Kafiye* ve *el-Lübb*'ün aksine müsennâ'dan önce ele aldığına dikkat çekmiştir.¹⁵⁰ İrab-ı takdîri konusunda musannıf ile Beyzâvî arasında karşılaştırmalar yapmıştır.¹⁵¹ İrab-ı mahki'yi Beyzâvî'nin *el-Lüb*'deki uygulamasının aksine öne alarak üçüncü sırada zikrettiğini beyan etmiştir.¹⁵²

B. İm'ânu'l-Enzâr ve Ta'likât

1. İm'ânu'l-Enzâr

Şârih Kuşadalı, şerhinde özellikle de hamdele ve salvele bölümünde Musannıfın bazı hususlardaki görüşlerini ve tercihlerini Ebû Hanife'ye nisbet edilen ve sarf ilmine dair Maksûdadlı esere şerh olarak telif etmiş olduğu *İm'ânu'l-enzâr*'ı

¹⁴³ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.130.

¹⁴⁴ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.135-136.

¹⁴⁵ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.184-185.

¹⁴⁶ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.37-38.

¹⁴⁷ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.50.

¹⁴⁸ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.103-104.

¹⁴⁹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.221-222.

¹⁵⁰ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.299.

¹⁵¹ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.317-318.

¹⁵² Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.320.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

referans göstererek belirmiştir. Şarihin *İm'ân*'a atıfta bulunduğu konular çok fazla olmadığı için şu şekilde zikredebiliriz:

- "Hamd" ve "Şükür" kelimelerinin lugavî ve örfî anlamlarını, iki sözcük arasındaki umum-husus ilişkisini للمقصود - رحمه الله - المصنف - رحمة الله - للمقصود diyerek açıklamıştır.¹⁵³

- Musannıfın "الحمد" deki lâm-ı ta'r'if'in istiğrak için olduğu görüşünde olduğunu *İm'ân*'a dayandırarak şöyle ifade etmiştir: والمصنف - رحمه الله - اختار الثاني في الإمعان¹⁵⁴

- "الله"deki lam'ın musannıfa göre ihtisas için olduğunu *İm'ân*'a dayandırarak ifade etmiş ve şöyle demiştir: وهو المختار عند المصنف - رحمه الله - حيث قال في الإمعان: إن اللام للاختصاص¹⁵⁵

- "الله" lafzının aslını ve iştikakını *İm'ân*'dan alarak zikretmiştir.¹⁵⁶

2. Ta'likât

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Musannıf Birgivî tarafından hem *İzhâru'l-esrâr*'a hem de *İmtihânu'l-ezkiyâ*'ya ta'likât yazılmıştır. Kuşadalı Şeyh Mustafa şerhinde musannıfın *İzhâr* üzerine yaptığı ta'likâta atıfta bulunmuştur.¹⁵⁷ Vakfikebirli Ali Rıza Efendi *Adalı-i cedîd* adlı çalışmasının kenar kayıtlarında İmam Birgivî'nin *İzhâr* üzerine yazmış olduğu ta'likâttan iktibaslar yapmıştır.¹⁵⁸

Kuşadalı Şeyh Mustafa eserinde musannıfın *İmtihânu'l-ezkiyâ* üzerine yazdığı ta'likâta da atıfta bulunmuştur. Yeri geldikçe bu ta'likâttan uzun iktibaslar da yapmıştır.¹⁵⁹

3.2. Diğer Ulema İle İlgili Değerlendirmeleri Ve Tenkitleri

Kuşadalı Mustafa şerhini daha çok musannıf Birgivî, İsâmuddîn İsfereyînî ve Radî el-Esterâbâdî'den oluşan bir merkez çerçevesinde oluşturmuştur. Bu âlimlerin eserleri onun en çok başvurduğu kaynaklar arasındadır. Ancak zaman zaman da bu âlimlerin görüşlerini tenkit etmiştir. Ulemânın görüşleri ile tenkitlerini zikrederken kronolojiyi değil müellifin metinde daha çok yer vermesini esas alacağız.

¹⁵³ Kuşadalı Mustafa, **age.**, vr.4a; Hamd, şükür, medih ve senâ terimleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Galip Yavuz, "el-Furûku'd-delâliyye beyne'l-elfâzi'l-müfesserati ve'l-müfessira 'Numûzec kelîmeti'l-hamd min sûreti'l-Fâtiha'", **C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, X/2, 2006, ss.357-374.

¹⁵⁴ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.17-18.

¹⁵⁵ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.18-19.

¹⁵⁶ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.18-19.

¹⁵⁷ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.126-127, 157, 162.

¹⁵⁸ Ali Rıza b. Yakub. **Adalı-i cedîd**. İstanbul: Rıza efendi matbaası, ts., s.88, 89.

¹⁵⁹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.30, 43-44, 157, 163-164. 178-179, 218-219, 324-325.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

1. Radî: Necmüleimme Radyüddîn Muhammed b. el-Hasen el-Esterâbâdî el-Garavî es-Semnâkî (es-Semnâî) (ö. 688/1289'dan sonra).¹⁶⁰

Şarih, Radî'nin İbnü'l-Hâcib'in *Kâfiye* şerhinden oldukça istifade etmiştir. Meseleleri ortaya koyarken Radî'nin tercihlerini önemsemiş, onun konuyla ilgili görüşlerine mümkün oldukça yer vermiştir.

- Mana fiil konusunda Radî'nin görüşünü zikrettikten sonra "*Bana göre bu kati değıldir*" diyerek Radî'yi dolaylı olarak eleştirmiştir.¹⁶¹

- Münâda'yı nasb eden âmilin hafzedilmesine ilişkin Radî'nin yaptığı ta'lili قیل formunda vererek onu tenkit etmiştir.¹⁶²

- Mebniyi ârız-ı gayr-ı lâzımın kısımlarından cins-i nefy için olan "Lâ" konusunda Radî'nin iki sözü arasında tespit ettiği farklılıklara işaret etmiş, buna dair açıklamalar yapmıştır.¹⁶³

2. İsâmuddîn İsferyâîni: Ebû İshâk İsâmuddîn İbrahim b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferyâîni (ö.945/1538)¹⁶⁴

Şarih Kuşadalı Mustafa, İsâmuddîn İsferyâîni'den birçok iktibasda bulunmuştur. Çoğunlukla İsâmuddîn'in İbnü'l-Hâcib'in *Kâfiye* isimli eserine yazmış olduğu şerhten alıntılar yapmıştır. Bunun yanısıra *Kâfiye* şerhi kadar çok olmamakla birlikte Abdurrahmân Câmî'nin *el-Fevâidu'd-diyâiyye* isimli eserine yazmış olduğu haşiyeden de iktibaslar yapmıştır. Ancak bu iki eserden yaptığı iktibaslarda çoğunlukla kitap isimlerini zikretmemiş, قال الفاضل العصام diyerek ifade etmiştir. Tahkik kısmında atıfta bulunduğu yerleri tespit ederek belirttik. Bu iki eserden sonra İsâmuddîn'in Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzil* adlı eserine yazmış olduğu haşiyeden, Kazvîni'nin *Telhîsu'l-miftâh* adlı eserini şerh ettiği *el-Atvâl*'den, Ebu'l-Leys Semerkandî'nin eserine şerh olarak yazdığı *Risâle-i istiâresi*'nden, kitapların isimlerini zikrederek iktibaslar yapmıştır.

Zaman zaman İsâmuddîn'in bir konu hakkındaki görüşünü belirttikten sonra onun farklı eserlerine de başvurarak konuyu ele alış şeklini ortaya koymuştur. Örneğin Tazmîn konusunu açıklarken İsâmuddîn'in meseleye yaklaşımını verdikten sonra *el-Atvâl*'den ve *Ferâid Şerhi*'nden (*risâle-i istiâre*) konu hakkındaki görüşlerine yer vermiştir.¹⁶⁵

Çok fazla olmamakla birlikte İsâmuddîn'i eleştirdiği yerler de vardır. Mesela:

¹⁶⁰ Sadrettin Gümüş, "Radî el-Esterâbâdî", *DİA*, c.XXXIV, s.387-388.

¹⁶¹ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.165.

¹⁶² Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.349-350.

¹⁶³ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.352.

¹⁶⁴ İsmail Durmuş, "İsferyâîni İsâmuddîn", *DİA*, c.XXXII, s.518, 519.

¹⁶⁵ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.23-24.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- İn'nin cümle başında gelmesi meselesinde İsamuddîn'in görüşünü فمنظور فيه diyerek eleştirmiştir.¹⁶⁶

- Nâib-i fâil için "musannıfın haricindekilere göre fâil ıstılahında, musannıfa göre ise mef'ûl ıstılahında dâhildir."¹⁶⁷sözünden dolayı İsamuddîn'i زعم fiilini kullanarak tenkit etmiştir.¹⁶⁸

- Tam fiillerin "صار" manasını tazmin etmesi hakkında İsamuddîn'in görüşünü الفاعل العاصم إلخ diyerek eleştirmiştir.¹⁶⁹

- Zamirlerin mebni oluşu hakkındaki talilinden dolayı görüşüne قيل formunda yer vererek İsamuddîn'i tenkit etmiştir.¹⁷⁰

3. İbnü'l-Hâcib: Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr (ö. 646/1249)¹⁷¹

- Musannıfın tercihleri ile Kâfiye müellifi İbnü'l-Hâcib'in tercihleri arasında karşılaştırmalar yapmıştır. في harf-i cerrinin mekân-ı müphem zarfından kıyasen hazfedilişini anlatırken جانب و جهة gibi kelimeleri istisnâ ettiği için musannıfın isabet ettiğini söylemiş, aynı şeyi yapmayan İbnü'l-Hâcib'i tenkit etmiştir.¹⁷²

- Musannıfın İsm-i Tafdil'i Masdar'dan önce zikrettiğini, İbnü'l-Hâcib'in tertibinin ise tam tersi olduğunu ifade etmiş; musannıfın tertibini meramı ifade etmeye daha uygun bularak İbnü'l-Hâcib'i dolaylı olarak tenkit etmiştir.¹⁷³

- İkinci kısım mübtedâ konusunda musannıfın النفي أو النفي بعد كلمة الاستفهام أو النفي ibaresinin İbnü'l-Hâcib'in ألف الاستفهام و ألف حرف النفي و ألف النفي ibaresinden daha üstün olduğunu söyleyerek İbnü'l-Hâcib'i tenkit etmiştir.¹⁷⁴

- Hâl'in âmili üzerine takdim edilmesi konusunda İbnü'l-Hâcib'i ibaresinden dolayı tenkit etmiştir.¹⁷⁵

- Mamülü mensub bahsinde musannıfın خير باب كان ibaresini İbnü'l-Hâcib'in ibaresinden daha güzel ve daha kısa bulduğunu belirterek onu tenkit etmiştir. Aynı yerde musannıfın دون غيره ibaresini daha güzel ve açık olarak nitelendirerek İbnü'l-Hâcib'i tenkit etmiştir.¹⁷⁶

¹⁶⁶ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.84..

¹⁶⁷ İsamuddîn, **Hâşiye ale'l-câmî**, s.304.

¹⁶⁸ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.87-88.

¹⁶⁹ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.133-134.

¹⁷⁰ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.329.

¹⁷¹ Hulûsi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib", **DİA**, XXI, 55-58.

¹⁷² Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.68-69.

¹⁷³ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.143-144; İbnü'l-Hâcib, **age.**, s.73.

¹⁷⁴ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.205-206; İbnü'l-Hâcib, **age.**, s.15.

¹⁷⁵ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.230-231; İbnü'l-Hâcib, **age.**, s.33.

¹⁷⁶ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.230; İbnü'l-Hâcib, **age.**, s.35.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- İbnü'l-Hâcib'in Mamulu bi't-tebeyye için yaptığı tanımı tenkit etmiştir.¹⁷⁷
- İbnü'l-Hâcib'in atıf tanımını eleştirmiştir.¹⁷⁸
- Atıf harflerine ilgili bölümde yer vermeyip harf bahsinde zikrettiği için İbnü'l-Hâcib'i eleştirmiştir. Bunun okuyucu için zorluk olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁹
- İrab bahsinde ucme illeti ile gayr-ı munsarîf olanlar konusunu işlerken *Kâfiye* metnin problemli olduğunu söyleyerek İbnü'l-Hâcib'i tenkit etmiştir.¹⁸⁰
- İbnü'l-Hâcib'in mebnî tanımını eleştirmiştir.¹⁸¹
- Münadâ tanımı efrâdını câmî olmadığı için İbnü'l-Hâcib'i eleştirmiştir.¹⁸²

4. Abdurrahman Câmî: Nûrüddîn Abdurrahmân b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed el-Câmî (ö.898/1492)¹⁸³

Şarih Kuşadalı eserinde çoğunlukla İsamuddîn ve Radî'nin görüşlerini benimsemiş, Câmî'nin görüşlerine katılmayarak onu tenkit etmiştir. Onu tenkit ederken ekseriyetle isim vermeden قیل formunu kullanmıştır. Şerhte Câmî'nin görüşlerini bu şekilde tenkit ettiği yerler şöyledir:

- İ harf-i cerrinin ibtidâ anlamında olmasının alâmeti olarak الى veya onun anlamında bir lafzın من yerinde getirilebilmesini zikretmesini eleştirerek görüşünü قیل formunda vermiştir.¹⁸⁴
- Câmî, Leyse'ye benzeyen Mâ ve Lâ'nın amel etme şartları arasında sayılan "إن" ile arasının fasl edilmemesi şartına gerek yoktur. Zira ona göre Araplar إن harf-i zâidini لا ile birlikte kullanmazlar. Şarih, Câmî'nin bu görüşünü فليس بوجهه diyerek eleştirmiştir.¹⁸⁵
- *İzhâr*'ın metninde geçen ibarenin bir benzeri hakkında Câmî'nin yaptığı irabı, قیل formunda zikrederek eleştirmiştir.¹⁸⁶
- *Netâicu'l-efkâr*'ın genelinde hâkim olan Câmî'ye karşı eleştirel yaklaşımını, musannıfın *İmtihânu'l-ezkiyâ*'da ki eleştirileriyle desteklemiştir.¹⁸⁷

¹⁷⁷ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.259; İbnü'l-Hâcib, *age.*, s.46.

¹⁷⁸ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.278-279; İbnü'l-Hâcib, *age.*, s.48.

¹⁷⁹ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.279-280; İbnü'l-Hâcib, *age.*, s.101.

¹⁸⁰ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.308-309; İbnü'l-Hâcib, *age.*, s.8.

¹⁸¹ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.326-327.

¹⁸² Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.347-348; İbnü'l-Hâcib, *Kâfiye*, s.23.

¹⁸³ Ömer Okumuş, "Câmî, Abdurrahman", *DİA*, c.VII, s.94-99.

¹⁸⁴ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.52-53.

¹⁸⁵ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.100, 101, 102.

¹⁸⁶ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.113-114.

¹⁸⁷ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.123.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- كاد'nin haberi genellikle أن bulunmayan fiil-i muzâridir. Musannıfın bu konuda Câmi'nin yaptığı ta'lili *İmtihan*'da¹⁸⁸ reddettiğine temas etmiş, dolaylı olarak Câmi'yi tenkit etmiştir.¹⁸⁹
- Masdarın ameli konusunda iki yerde Câmi'nin görüşünü قیل formunda zikrederek eleştirmiştir. Musannıfın Câmi'nin bu görüşlerini *İmtihan*'da¹⁹⁰ reddettiğine dikkat çekmiştir.¹⁹¹
- İzafet konusunda tahsisi, "taklîl-i şürekâ" olarak değerlendirdiği için Câmi'yi tenkit etmiş ve görüşünü قیل formunda zikretmiştir. Ayrıca musannıfın *İmtihan*'da Câmi'nin bu görüşünü reddettiğini beyan etmiştir.¹⁹²
- Fail ve Nâib-i Fail'in âmilleri üzerine takdim edilmemesi konusunda Câmi'nin görüşünü قیل formunda zikrederek onu tenkit etmiştir.¹⁹³
- Mefulü mutlak bahsinde bazı manaları farketmediğini ve söylediklerinin açık olmayıp, aded ve nevi kısımlarında geçerli olmadığını söyleyerek Câmi'yi eleştirmiştir.¹⁹⁴
- Yukarıdaki tenkitlerinin yanısıra, معه المفعول معه ibaresindeki معه kelimesinin nâib-i fail olduğuna dair görüşünü;¹⁹⁵
- Hâl'in nekre olan zi'l-hâl üzerine takdiminin vücubu hakkındaki ta'lilini;¹⁹⁶
- Bedel'in tarifindeki ihtiraz kayıtlarını;¹⁹⁷
- Elif-nun zâide'ye bu ismin verilmesi konusunda ki görüşünü;¹⁹⁸
- Temimoğulları kabilesine göre فعال vezninde olup sonunda "râ" harfi olanların mebni oluş nedenine dair yaptığı ta'ili;¹⁹⁹
- Hikâye edilmeyen seslerin mebni oluş sebebine dair zikrettiği görüşü onun ismini vermeden tenkit etmiştir.²⁰⁰
- Sesler bahsinde Câmi'nin yaptığı tahsisin bir vehimden ibaret olduğunu beyan etmiştir.²⁰¹

¹⁸⁸ Birgivî, *İmtihan*, s.303-304.

¹⁸⁹ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.137-138.

¹⁹⁰ Birgivî, *age.*, s.129.

¹⁹¹ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.148-149.

¹⁹² Kuşadalı Mustafa, *age.*, vr. S.153-153.

¹⁹³ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.187-188.

¹⁹⁴ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.217.

¹⁹⁵ Kuşadalı Mustafa, *age.* s.224; Câmi, *age.*, s.87.

¹⁹⁶ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.232-233; Câmi, *age.*, s.91.

¹⁹⁷ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.290.

¹⁹⁸ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.312-313.

¹⁹⁹ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.330-331; Câmi, *age.*, s.166.

²⁰⁰ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.333; Câmi, *age.*, s.167.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

5. Abdülkâhir el-Cürcânî: eş-Şeyh el-İmâm Ebû Bekr Abdülkâhir b. Abdirrahmân el-Cürcânî en-Nahvî (ö. 471/1078-79?)²⁰²

- Ef'âl-i Kulûb'ü âmil-i semâiden sayarak, sayılarını belli bir sayı ile sınırlı tuttuğu için Cürcânî'yi dolaylı olarak tenkit etmiştir.²⁰³
- İsm-i Tafdîl'i âmil-i kıyâsîden saymadığı için Cürcânî'yi isim vererek tenkit etmiştir.²⁰⁴
- Aded-i mürekkep کم كآين ve كذا'yı âmil-i semâî'den saydığı için Cürcânî'yi isim vererek tenkit etmiştir.²⁰⁵
- Mana fiili âmil-i kıyâsî'den saymayıp âmil-i semâî'den saydığı için isabetli davranmadığını ifade ederek Cürcânî'yi isim vererek açıkça tenkit etmiştir.²⁰⁶
- Birgivî'nin *Ta'likât*'ında Esmâ-i ef'âl'i âmil-i semâî'den sayanları eleştirdiğini ifade ederek dolaylı olarak Cürcânî'yi eleştirmiştir.²⁰⁷

6. Beyzâvî: Kâdî Nâsiruddîn Ebû Saîd (Ebû Muhammed) Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286)²⁰⁸

- İkinci kısım mübtedâ konusunda musannıfın بعد كلمة الاستفهام أو النفي ibaresinin Beyzâvî'nin بعد حرف النفي ibaresinden daha üstün olduğunu söyleyerek Beyzâvî'yi tenkit etmiştir.²⁰⁹

7. İbnü'l-Enbârî: Ebû Bekr Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed el-Enbârî (ö.328/940)²¹⁰

- İbnü'l-enbârî'yi لعلّ nin كى manasına olabileceğini ifade ettiği için "zu'm etti" diyerek eleştirmiştir.²¹¹

8. Cürmî, Sâlih b. İshâk Ebû Ömer el-Cürmî el-Basrî (ö.225/840)

- نزل، سكن fiillerinden sonra في harf-i cerri hafzedildiği için bu fiillerin mef'ullerini mef'ûlü bih olarak değerlendiren Cürmî'yi eleştirmiş, bunun doğru olmadığını belirterek gerekçelerini zikretmiştir.²¹²

9. el-Lârî, Abdülgafûr b. Salâh (ö.912/1507)

²⁰¹ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.332; Câmî, *age.*, s.167.

²⁰² Nasrullah Hacımüftüoğlu, "Abdülkâhir el-Cürcânî", *DİA*, c.I, 247-248.

²⁰³ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.126; Cürcânî, *Avâmil*, s.22.

²⁰⁴ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.157.

²⁰⁵ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.157.

²⁰⁶ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.159-160.

²⁰⁷ Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.162-163.

²⁰⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "Beyzâvî", *DİA*, c.VI, s.100-103.

²⁰⁹ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.205; Birgivî, *age.*, s.51.

²¹⁰ Emin Işık, "İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekir", *DİA*, c.XXI, s.24-26.

²¹¹ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.59-60.

²¹² Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.70-71.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

El-Fevâidü'd-Dıyâiyye (Molla Câmî) muhaşşîsi Lârî'yi görüşlerine قیل formunda yer vererek eleştirmiştir.

- Lârî'nin Mef'ûlü leh konusunda te'dîb ve darb'ın aynı olduğu görüşünü eleştirmiştir.²¹³

10. Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö.175/791),²¹⁴ Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd (ö.207/822)²¹⁵

- Fiil-i muzâriyi nasb eden edatlardan لَنْ 'in aslı hakkında Ferrâ, Halil ve Sîbeveyhi'nin görüşlerini zikrettikten sonra, "başlı başına harf olması daha açıktır" diyerek Sîbeveyhi'nin görüşünü tercih etmiştir.²¹⁶

11. Kisâî, Ali b. Hamza (ö.189/805), Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd (ö.207/822)

- لَوْلَا'dan sonra gelenin fail olduğu görüşünde oldukları için ikisini eleştirmiş ve görüşlerini فَعَلَ fiili ile vermiştir.²¹⁷

12. Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Abdilgaffâr el-Fârisî (ö.377/987),²¹⁸ Ebu'l-feth Osmân b. Cinnî el-Mevsîfî el-Bağdâdî (ö.392/1002)²¹⁹

- اِنْ hafileyip اِنْ olarak kalınca haberine gelen lamın lam-ı ibtidâ olmayıp tefrik için getirildiği şeklindeki görüşlerini قیل formunda zikrederek ikisini de eleştirmiştir.²²⁰

13. Mutarrizî: Ebû'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyid b. Alî el-Mutarrizî (ö.610/1213)²²¹

- Aded-i mürekkep, كَذَا، كَأَنَّ، كَمْ، 'yı âmil-i semâî'den sayarak Cürçânî'ye tabi olduğu için Mutarazzi'yı isim vermeden dolaylı olarak tenkit etmiştir.²²²

14. Müberred, Ebu'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Ezdî es-Sümâlî(ö.286/900)²²³, Mâzinî, Ebû Osman Bekr b. Muhammed b. Habîb (ö.249/863)²²⁴

- Temyizin âmili üzerine takdimini caiz gördükleri için her ikisinin de görüşünü tenkit etmiştir.²²⁵

²¹³ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.73.

²¹⁴ Tefvik Rüştü Topuzoğlu, "Halil b. Ahmed", *DİA*, c.XV, s.309-312.

²¹⁵ Zülfikar Tüccar, "Ferrâ, Yahyâ b. Ziyâd", *DİA*, c.XII, s.406-408.

²¹⁶ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.102-103.

²¹⁷ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.89.

²¹⁸ Mehmed Reşit Özbalkıç, "Ebû Ali el-Fârisî", *DİA*, c.X, s.88-90.

²¹⁹ Mehmed Yavuz, "İbn Cinnî", *DİA*, c.XIX, s.397-400.

²²⁰ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.90-91.

²²¹ M. Sadi Çöğenli, "Mutarrizî", *DİA*, c.XXXI, s.375-377.

²²² Kuşadalı Mustafa, *age.*, s.157.

²²³ İsmail Durmuş, "Müberred", *DİA*, c.XXXI, s.432-434.

²²⁴ Hüseyin Elmali, "Ebû Osman el-Mâzinî", *DİA*, c.X, s.209, 210.

²²⁵ Kuşadalı Mustafa, *age.*,s.237.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

4. Nahiv İlmi Haricinde Kullandığı Terminoloji

4.1. Belâgat

Şerhte zaman zaman belâgat konularına, belâgatte kullanılan terimler kullanarak temasta bulunmuştur. Bedî' ilminden istitrâd, müşâkele, istihdâm, akis ve mukabele'ye, beyan ilminden istiâre, ta'riz ve mecâz-ı mürsellere işaret etmiştir. Müsned, müsnedün ileyh, isnâd, tahsis, muktezây-ı zâhir, muktezây-ı hâl gibi meâni ilmi konularına da temas etmiştir.

- Lam harf-i cerrinin ihtisas için olduğunu anlatırken hasr manasının ihtisas için olan lamda değil marife olan müsnedün ileyh'den anlaşıldığını ifade etmiştir.²²⁶

- *İzhâr* metninde kelimenin tarifinde ... هي الكلمة وهي اللفظ şeklinde geçen هي zamirinde Bedî' ilminde anlama güzellik katan sanatlardan olan ve "İki anlamı olan kelimenin kendisiyle bir anlamının, zamiriyle de başka bir anlamının kastedilmesi veya kelimenin iki zamirinden her biriyle bir başka anlamının anlatılması" şeklinde tanımlanan İstihdâm sanatı olduğunu belirtmiştir.²²⁷ İstihdamın nasıl olduğunu şöyle açıklamıştır: الكلمة deki lam-ı tarif cins içindir. Ancak burada taksim murad edildiğinden fertler içindir. Kelimeye raci olan هي zamiri ise mahiyet içindir. Böylelikle kelimenin kendisiyle fertler kastedilmiş, ancak ona raci olan zamirle mahiyet murad edilmiş olur.²²⁸

- Bedî' ilminden akis sanatının olduğu yerlere temas etmiştir.²²⁹ Amilin tarifinde akis sanatı bulunduğu için devr lazım gelmeyeceğini açıklamış ve الْقِصَاصُ الْقَوْمِ وَالْقَوْمُ الْقِصَاصُ cümlesini örnek göstermiştir.²³⁰

- *İzhâr* metninde, asıl konudan olmayarak yeri gelmişken söylenen ve bedî' ilminde İstitrât²³¹ olarak ifade edilen yerlere işaret etmiştir.²³² Örneğin, harf-i cerler

²²⁶ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.55-56.

²²⁷ Hatip el-Kazvîni istihdâmı, "İki anlamı olan kelimenin kendisiyle bir anlamının, zamiriyle de başka bir anlamının kastedilmesi veya kelimenin iki zamirinden her biriyle bir başka anlamının anlatılması" şeklinde tanımlamıştır. Bedîyyât sahipleriyle belâgat âlimlerinin çoğu Kazvîni'nin görüşünü benimsemiştir, Durmuş, "İstihdam", **DİA**, c.XXIII, s.355-356; Cürçânî, **age.**, s.28.

²²⁸ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.26; Niğdevî, **age.**, s.24.

²²⁹ Akis: Bir cümle veya mısradaki kelime yahut kelime gruplarının yer değiştirilmesiyle yapılan edebi sanatın adı. Kazım Yetiş, , "Akis", **DİA**, II, 265; Ebu'l-bekâ, **age.**, s.533; Bedî', İmil Yakub, **Mevsûatu'l-ulûmi'l-lugati'l-arabiyye**, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut: 2006, c.6, s.442.

²³⁰ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.44-45; Ayrıca Bkz. s.50-51.

²³¹ İstitrât kelimesi "konu değiştirmek, asıl konudan uzaklaşmak, bir düşünceden başka düşünceye geçmek" gibi terim anlamıyla da örtüşen manalar ifade eder, Durmuş, "İstitrât" **DİA**, c.XXII, s.401-402; Seyyid Şerîf Cürçânî, Ali b. Muhammed eş-Şerîf el-Hüseynî, **et-Ta'rîfât**, Beyrut: 2003, s.77; Ebu'l-bekâ, **age.**, 90.

²³² Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.44-45, 59-60, s.294-295.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

bahsinde musannıfın منذ و منذ den bahsederken kullandığı وقد يكونان اسمين ifadesinin istitrat olduğunu açıklamıştır.²³³

- *İzhâr* metninde geçen nakıs fiillerden ظل، أمسى، أصبح، أضحى arasında musannıfın mukabele sanatına²³⁴ riayet etmek için yaptığı takdim ve tehirlere işaret etmiştir.²³⁵

- Mübalağa olan yerlere dikkat çekmiştir. Örneğin: ربه رجلا ifadesinde mübalağa olduğunu ve veçhini açıklamıştır.²³⁶

- Musannıfın, emir ve mâzi manasına olan isim fiili semai amillerden sayanların isabet etmediğine dair yaptığı ta'rize²³⁷ dikkat çekmiştir.²³⁸

- Şerhte şahit olarak zikrettiği bir ayette istiâre olduğunu açıklamış, vech-i şebihin ne olduğunu beyan etmiştir.²³⁹

- Musannıfın câr ve mecrûr için kullandığı مرفوع المحل terkinde zikru'l-küll irâdetü'l-cüz' alakasıyla mecaz-ı mürsel olduğunu beyan etmiştir.²⁴⁰

- Musannıfın metinde müşâkele ve mukâbele'yi sağlamak için yaptığı kelime tercihlerine dikkat çekmiştir. Örneğin müfred yerine cemi sığasıyla getirdiği kelimelere şerhte işaret etmiş ve buna dair açıklamalar yapmıştır.²⁴¹

- Elif-nun maddesinin ibtidâ-i kelimada yer almasını belâgatta işlenen "istînâf" konusuyla açıklamıştır.²⁴²

- Ef'âl-i medih ve zemmin failinden sonra mahsusun bi'l-medh veya bi'z-zem zikredilir. Bu fiillerin faillerindeki lam ahd-i zihni içindir ki nekre gibi bilinmeyene işaret içindir. Bilinmeyen failden sonra mahsus zikredildiğinde bu kapalılık ortadan kalkarak muayyen hale gelmektedir. Bu uygulamanın nüktesini kelimada icmâlden sonra tafsilin muhatabın zihninde daha iyi yer edecek olması olarak açıklamış ve belâğatın nüktelerinden birine işaret etmiştir.²⁴³

²³³ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.59-60.

²³⁴ Mukabele bedî' ilminde anlamı güzelleştiren söz sanatlarından olup tekabül adıyla da geçer. Mukabelede güzelliğin kaynağı karşıt veya uyuşan anlamlar arasındaki dizim armonisidir. Durmuş, "Mukabele" **DİA**, c.XXXI, s.101-102.

²³⁵ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.130-131.

²³⁶ Bedî' ilminin anlama güzellik katan sanatları içerisinde yer alan mübalağa için farklı tanımlar yapılmıştır. Bkz. İsmail Durmuş, "Mübalağa" **DİA**, XXXI, s.425-426.

²³⁷ Ta'rız: Orta yerde söylenen sözün bir ucunun söz sahibinin kastettiği kişiye dokundurulması ve onun iğnelenmesi anlamında bir kinaye türü. Durmuş, "Ta'rız", **DİA**, c.XL, s.108; Durmuş, "Kinaye", **DİA**, c.XXVI, s.34-36.

²³⁸ Kuşadalı Mustafa, **Netâicu'l-efkâr**, s.162-163.

²³⁹ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.57-58.

²⁴⁰ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.65.

²⁴¹ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.46, 47.

²⁴² Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.85-86; Hafîb el-Kazvîni, **Telhîsu'l-miftâh**, 1312, s.82.

²⁴³ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.115-116.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- Musannıfın muktezây-ı zâhirin dışına çıkararak tasarrufta bulunduğu yerlere, ilgili nüktelerle temas ederek açıklık getirmiştir. Örneğin:

Musannıfın metinde zamir getirmesi gerektiği yerlerde muktezây-ı zâhirin dışına çıkararak ism-i muzhar getirmesinin gerekçelerini şerhte açıklamıştır.²⁴⁴

- Muktezây-ı zâhir, musannıfın ibarede بعده şeklinde zamir getirmesi iken بعد ذلك şeklinde muktezây-ı zâhirin dışına çıkararak zamir yerinde muzhar ismi, ism-i işaret olarak getirmesinin nüktesini açıklamıştır.²⁴⁵

- Ef'âl-i medih ve zemm konusunda metinde geçen للفاعل kelimesinden sonra musannıfın ism-i zâhir yerinde لذلك diyerek neden ism-i işaret getirmediğini gerekçesiyle birlikte açıklamıştır.²⁴⁶

- Musannıfın يعمل عمل مسماه ibaresinde zikru'l-medlûl irâdetü'd-dâl kabilinden mecâz-ı mürsel olduğuna işaret etmiştir.²⁴⁷

- Musannıfın metinde kullandığı ترك kelimesinden sonra, neden حذف kelimesini tercih etmediğini ve "hazî" ile "terk" terimleri arasındaki farka dair açıklama yapmıştır.²⁴⁸

- Müstesnâ bahsinde zamir getirilmesi gereken yerde musannıfın muktezây-ı zâhirin dışına çıkararak ism-i muzhar getirmesine işaret etmiştir.²⁴⁹

- آخره إعراب محكيّ ibaresinde hareke ve harfin irab olarak isimlendirilmesinin Kevn alakası ile mecaz-ı mürsel olduğuna değinmiştir.²⁵⁰

- بناء محكيّ ibaresinde "bina" ile isimlendirmenin Kevn alakası ile mecaz-ı mürsel olduğunu belirtmiştir.²⁵¹

- وأعرّب الثاني غير منصرف ifadesinde zikru'l-kül irâdetü'l-cüz' kabilinden mecâz-ı mürsel olduğunu ifade etmiştir.²⁵²

- في الابتداء cümlesinin emir cümlesi mevkiinde getirilmiş bir haber cümlesi olduğunu, bunun emir sıgasından daha belîğ bir ifade olduğunu ifade etmiştir. Ancak haber cümlesinin neden daha belîğ olduğunu açıklamamış, konunun ilgili yerlerde ele alındığına işaret etmiştir.²⁵³

- Mâtûf ile Mâtûfun aley arasındaki câmi'in ne olduğuna dikkat çekmiştir.²⁵⁴

²⁴⁴ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.43-44, 48, 49-50, 54, 55-56, 58-61, 87-89, 114.

²⁴⁵ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.114.

²⁴⁶ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.115-116.

²⁴⁷ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.160-161.

²⁴⁸ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.223.

²⁴⁹ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.237-238.

²⁵⁰ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.319.

²⁵¹ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.321.

²⁵² Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.335-336.

²⁵³ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.85-86.

²⁵⁴ Kuşadalı Mustafa, **age.**,s.21-22.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- *İzhâr* metninden hareketle usul ve nahiv âlimlerinin bir lafızda hakikat ve mecazin bir arada olmasının mümkün olmadığına dair görüşlerine yer vermiştir.²⁵⁵ Tazmin konusunda belâgat âlimleri ve usul âlimlerinin konuyu nasıl ele aldıklarını, itiraz-cevap formunda ortaya koymuş ve bu konudaki kaynaklara atıfta bulunmuştur.²⁵⁶

4.2. Mantık

- Mantık âlimlerinin 'مهما' gibi zannederek kazıyye-i külliyyenin edât-ı sûru yaptıklarına yer vermiştir.²⁵⁷

- Kazıyye-i külliyye, suğrâ, kübrâ, mevzû, delil-i burhânî, delil-i iknâî gibi mantık literatürüne ait terimlerle açıklama yapmıştır.²⁵⁸

- Ef'âl-i kulûb konusunda İlm'in Keyf, İzâfet ve İnfîâl'den biri olduğunu ifade etmiş bu terimlerin tariflerini yapmadan zikretmiştir.²⁵⁹

- Bir konu hakkında farklı görüşlere yer verdikten sonra bazı görüşler hakkında "*Bana göre bu mükâberedir*" diyerek tespitler yapmıştır.²⁶⁰ Mükâbere, ilmî bir konuda doğruları ortaya koymak için değil de, hasmı susturmak amacıyla tartışmaya girmektir.²⁶¹

4.3. Kelam

- Fiil-i muzâriyi nasb eden لَنْ kelimesinin nefy-i müekked için olduğunu söylemiştir. Bunun nefy-i müebbed için olduğunu söyleyen Mutezile'yi görüşlerine عم زعم fiili ile yer vererek eleştirmiştir. Ayrıca görüşlerini çürütmek için şahit olarak bir ayet zikredip, ayette bulunan حتى'nin intihâ için olduğunu ve bunun te'bîd ile çeliştiğini ifade etmiştir.²⁶²

Âlemin lügavi ve ıstılâhî tanımını yapmış, "cevher" ve "araz" gibi kelam ilmi kavramlarını kullanmıştır.²⁶³

²⁵⁵ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.25-26.

²⁵⁶ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.24.

²⁵⁷ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.110-111; Kutbeddîn b. Muhammed b. Muhammed er-Râzî, **Tahrîru'l-kavâidi'l-mantıkiyye fî serhi risâleti's-şemsiyye**, Menşûrât Bîdâr, 1382., s.236.

²⁵⁸ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.111, 351-352; Bu terimler için Bkz. Kutbeddîn er-Râzî, **age.**, s.220; Ebu'l-Bekâ, **a.g.e.**, s.599, 366.

²⁵⁹ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.119-120.

²⁶⁰ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.52, 63.

²⁶¹ Seyyidî Şerîf Cürçânî, **age.**, s.315.

²⁶² Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.102-103.

²⁶³ Kuşadalı Mustafa, **age.**, s.19; Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer et-Teftâzânî, **Şerhu'l-akâid**, İstanbul: 1326, s.46.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicü'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

SONUÇ

Birgivi'nin (ö.981/1573) yazmış olduğu *İzhâru'l-esrâr* nahiv ilmine dair yazılmış önemli metinlerden biri olup, konuları ele alış üslubu açısından farklı bir yere sahip olmuştur. Telif edildiği tarihten itibaren Osmanlı medreselerinde okutulmuş, eğitim müfredatındaki yerini kaybetmemiştir. Eser günümüzde de güncelliğini korumakta, başta klasik tarzda Arapça eğitimi veren kurumlar olmak üzere gramer eğitiminde okutulmakta, üzerine tercüme ve şerh çalışmaları yapılmaya devam etmektedir.

Kuşadalı Mustafa b. Hamza'nın 1085/1674'te telif etmiş olduğu *Netâicü'l-efkâr*, Birgivi'nin (ö.981/1573-74) *İzhâru'l-esrâr*'üzerine yazılan üçüncü şerhtir. *İzhâru'l-esrâr*'ın birçok şerhi olmasına rağmen bunlar arasında en çok rağbet göreni *Netâicü'l-efkâr* olmuştur. Telif edildiği tarihten sonra kısa bir süre içerisinde tedristeki yerini almış ve *İzhâru'l-esrâr* ile birlikte Osmanlı medreselerinde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. Öyleki *İzhâr* metni ile birlikte hatıra gelen ve adı geçen şerh *Netâicü'l-efkâr* olmuştur. Üzerine yapılan haşiye ve çalışmaların çokluğu, *Netâicü'l-efkâr*'ın sahip olduğu bu şöhretin bir göstergesidir.

Bu çalışmada müellifin kitabı telifteki metodunu, yararlandığı kaynakları, musannıf Birgivi ve diğer âlimlerin görüşleri ilgili değerlendirmelerini ve tenkitlerini, nahiv ilmi dışında kullandığı terminolojiyi ortaya koyarak eserin metodolojik yapısını analiz ettik. İzlediği nahiv usulü esaslarını başka bir çalışmaya bıraktık.

Müellif, önce Birgivi'nin *İmtihânu'l-ezkiyâ*'sına haşiye yazmaya başlamış, ancak haşiyeyi tamamlamadan *Netâicü'l-efkâr*'ı telif etmiştir. *İzhâr*'ın şerhini tamamladıktan sonra haşiyeyi tamamlamıştır. Önce *İmtihânu'l-ezkiyâ*'ya haşiye yazmaya başlamasının etkileri şerhte açık bir şekilde görülmektedir. Zira şerh, bir nevi Birgivi'nin *İmtihânu'l-ezkiyâ*'daki görüşleri ve uygulamaları ile *İzhâru'l-esrâr*'daki görüş ve uygulamalarının karşılaştırmasından ibarettir. Eserde ayrıca *İzhâr* ile İbnü'l-Hâcib'in *Kâfiye*'si, Beyzavî'nin *el-Lübb*'ü, Cürcânî'ni *Avâmil*'i, Abdülaziz et-Tirevî'nin *İmtihânu'l-ezkiyâ* üzerine yazmış olduğu haşiyesi ve diğer ulemanın görüşleri arasında da karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu durum şerhin nahvin esaslarını ortaya koymaya çalışmaktan öte bir tür karşılaştırma çalışması çerçevesinde kalmasına neden olmuştur. Şerh bu yönü ile bazı muhaşşiler tarafından tenkit edilmiştir.

Müellif, eserinde daha çok musannıf Birgivi, İshâmuddîn İsferyâîni ve Radî Esterâbâdî'nin görüşlerini tercih etmiştir. Abdurrahman Câmî ve İbnü'l-Hâcib'i tenkit etmiştir. Kendisinden önce *İzhâr*'a *el-Ezhâr* adıyla bir şerh yazan Kasabzâde İbrahim Efendi'yi tenkit etmiştir. Keza Birgivi'nin *İmtihânu'l-ezkiyâ*'sına haşiye yazan *Abdülaziz et-Tirevî*'yi de tenkit etmiştir.

Kuşadalı, şerhinde ta'lillere oldukça fazla yer vermiştir. Birçok illet türünü kullanmıştır. Nahiv usulü esaslarından kıyas, semâ ve icma'ya başvurmuştur. Kur'an

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicü'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

ayetleri ve kıraatleri ile fasih Arap şiirini şahit olarak çokça kullanmıştır. Bunun yanısıra az da olsa, hadis-i şeriflere ve Arap kelamına da yer vermiştir. İstikrâ delilini de oldukça sık kullanmıştır.

Müellif, şerhinde ilm-i mantık ve vaz'dan etkilenmiştir. Eserde felsefî ve mantıkî yorumların çokluğu anlaşılmasını güçleştirmiştir. Ayrıca cümle tertipleri ve iktibaslardaki problemler nedeniyle metinde muğlaklık bulunmaktadır. Ayrıca Kuşadalı Mustafa, müteahhirîn ulemânın adabından olduğu üzere tenkit sadedinde yer verdiği görüşlerde *kîle*, *zanne*, *ze'ame*, *ba'zu'l-kümmel*, *ba'zu'l-fuzalâ*, *ba'zu'l-efâzil* gibi kinayeli lafızlara fazla yer vermiştir. Yine şahit olarak zikrettiği şiirlerin ve Kur'an kıraatlerinin kime ait olduğunu çoğunlukla belirtmemiştir. Bu durum şerhi farklı bir yönden kapalı hale getirmiştir. Fakat şerh, belki de üslubundaki bu zorluklar nedeniyle çok rağbet görmüştür. Tedris ile meşgul olanlar *İzhâr* ile birlikte *Netâicü'l-efkâr*'ı mütalaadan müstağni kalamamışlar ve eseri anlaşılır hale getirmek için üzerine birçok haşiye ve talikat yazmışlardır.

Netâicü'l-efkâr uzun yıllar *İzhâru'l-esrâr* ile birlikte medreselerde okutulmuştur. 1290/1873 yılında medreselerdeki eğitim müfredatı reformları çerçevesinde oluşturulan heyet, medreselerde ders kitabı olarak okutulan *İzhâr*'ın *Netâicü'l-efkâr* olmadan okutulmasını karara bağlamıştır.

İçerdiği felsefî ve mantıkî yorumlar, mantık ve vaz' ilmine dair bilgiler nedeniyle *Netâicü'l-efkâr*'ın nahiv ilmine yeni başlayan öğrencilere okutulması pedagojik değildir. Ancak tedris ile meşgul olanların mütalaasından müstağni kalmadığı bir eser olmuştur. Günümüzde de başta medrese usulü Arapça eğitimi veren kurumlar olmak üzere *İzhâru'l-esrâr*'ın tedrisi ile meşgul olanlar bu eseri yardımcı kitap olarak kullanmaktadırlar. Son yıllarda *Netâicü'l-efkâr* üzerine yapılan çalışmalar da onun hâlâ ilim hayatındaki yerini kaybetmediğinin bir göstergesidir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, c.4, s.263, İstanbul: Çağrı Yay. 1992.
- Ahmet Cevdet Paşa, **Belâgat-ı Osmâniyye**. Ankara: Akçağ Yayınları, 2000.
- Ali Rıza b. Yakub. **Adalı-i cedîd**. İstanbul: Rıza efendi matbaası, ts.
- Bağdâdî, İsmâil Paşa. **Hediyetü'l-'ârifîn esmâü'l-müellifin ve âsâru'l-musannifin**. İstanbul: Vekâletü'l-Maarif Matbaası, 1951.
- Bedî', İmil Yakub. **Mevsûatu'l-ulûmi'l-lugati'l-arabiyye**. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-ilmiiyye, 2006.
- Benli, Ali. Ebû İshâk eş-Şâtibi'de Nahiv Usûlü. **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Marmara Üniv., SBE., 2013.
- Birgivi, Muhammed Pir Ali. **İzhâru'l-esrâr**. (Mecmûatu'n-nahiv içerisinde) ts..

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- _____, **İmtihânu'l-ezkiyâ**. Sahâfiye-i Osmâniye matbaası, 1309.
- Brockelmann, Carl, (GAL) **Geschichte der Arabischen Literatur**. I-II. Leiden: 1943-49.
- _____, Supplementband, I-II. Leiden: 1937-42.
- Buhârî, Ebû Abdillâh. **el-Câmiu's-sahîh**, İstanbul: Çağrı Yay., 1992.
- Bursalı Mehmed Tahir. **Osmanlı Müellifleri**. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- _____, **Aydın vilâyetine mensub meşâyih, ulemâ, şuarâ, müverrihîn ve etibbânın terâcim-i ahvâli**. İzmir: Kişiyân matbaası, 1324.
- Câmî, Abdurrahman Nûreddîn b. Nizâmiddîn Ahmed b. Muhammed. **el-Fevâidü'd-Diyâiyye (Molla Câmî)**. İstanbul: Rıza Efendi Matbaası, 1304.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf Ali b. Muhammed. **et-Ta'rîfât**. Muhammed Abdurrahman el-Mar'aşlî (thk.). Beyrut: Dâru'n-nefâis, 2003.
- Çelik, Mehmed Kemal. İlk İzhâr Şerhi Muslihuddîn Ulamişî'nin Keşfu'l-Esrârı (İnceleme ve Edisyon Kritik), **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Ün. SBE, 2005.
- Dönmez, Mustafa İsmail, **Kuşadalı Mustafa bin Hamza ve Netâicu'l-efkâr fî serhi İzhârî'l-esrâr adlı şerhi, İnceleme ve Tahkik**, Marmara Ün. SBE. 2013, İstanbul, Yayınlanmamış doktora tezi.
- Durmuş, İsmail, "Adalı Şeyh Mustafa". **DİA**. c.I, s.347.
- _____, "İsferâyîni İsamuddîn". **DİA**. c.XXII, s.518, 519.
- _____, "İstihdam". **DİA**. c.XXIII, s.355-356
- _____, "İstitrat". **DİA**. c.XXII, s.401-402
- _____, "Kinaye". **DİA**.c.XXVI, s.34-36.
- _____, "Mukabele". **DİA**. c.XXXI, s.101-102.
- _____, "Mübalâğa". **DİA**. c.XXXI, s.425-426.
- _____, "Müşakele". **DİA**. c.XXXII, s.154-155.
- _____, "Nahiv". **DİA**. c.XXXII, s.300-306.
- Ebû Davud, **es-Sünen**. İstanbul: Çağrı Yay., 1992.
- Ebu'l-berekât İbnü'l-Enbârî. **el-İnsâf fî mesâilî'l-hulâf**. Kahire: Mektebül-hancı, 2002.
- Edirneli Mehmed Fevzi Efendi. **Miftâhu'l-merâm fî ta'rîfi ahvâli'l-kelîmeti ve'l-keîâm**. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1306.
- Elmalî, Hüseyin. "İzhârü'l-Esrâr". **DİA**. c.XXIII, s.506,507.
- _____, "Ebû Osman el-Mâzîni". **DİA**. c.X, s.209, 210.
- İbnü'l-Cezerî. Şemsüddin Muhammed b. Muhammed. **Tahbîru't-teysîr fî'l-kırââtî'l-aşr**. Ürdün: Dâru'l-furkân, 2000.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicü'l-Efkâr Fî Şerhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- İsâmuddîn el-İsferâyînî, İbrahim b. Muhammed Arabşâh. **Hâşiye ale'l-Câmî**. 1299.
_____, **Şerhu'l-kâfiye**, İstanbul: Dâru't-tibâ'a'l-âmire, 1313.
- İzgi, Cevad. **Osmanlı Medreselerinde İlim**. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Kara, İsmail. **İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not**. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Kaya, Erdal. Kasapzâde İbrahim Efendi ve "el-Ezhâr fî Şerhi'l-İzhâr" Adlı Eseri. **Yayınlanmamış Doktora Tezi**. Marmara Üniv. SBE, 2007.
- Kehhâle, Ömer Rıza. **Mu'cemü'l-müellifin terâcimü musannifi'l-kütübi'l-arabiyye**. I-XIV. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-arabî, ts.
- Kuşadalı Mustafa b. Hamza. **Haşiye alâ İmtihâni'l-Ezkîyâ**. İstanbul: Matbaa-i âmire, 1271.
_____, **Haşiye alâ İmtihâni'l-Ezkîyâ**. Manisa Yazma Eser Kütüphanesi. Nu.45 Ak Ze 624.
_____, **Netâicü'l-efkâr li şerhi İzhâri'l-Esrâr fi'n-nahv**. İbrahim Ömer Süleyman Zübeyde (thk.). Trablus: Menşûrât külliyyeti'd-da'veti'l-islâmiyye, 1992.
_____, **Netâicü'l-efkâr li şerhi İzhâri'l-Esrâr**. Ğarîd eş-Şeyh (drl.), Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2002.
- Kutbeddîn er-Râzî, İbn Muhammed b. Muhammed. **Tahrîru'l-kavâidi'l-mantikiyye fi şerhi Risâleti's-Şemsiyye**. Menşûrât Bidâr, 1382.
- Mâlik b. Enes. **el-Muvatta'**. İstanbul: Çağrı Yay., 1992.
- Milli Eğitim Bakanlığı. **Türk Ansiklopedisi**. İstanbul: 1966.
- Müstakimzâde Süleyman Sadeddin, **Mecelletü'n-nisâb fi'n-nisebi ve'l-künâ ve'l-alkâb**, Süleymaniye Ktp. Hâlet Efendi böl. Nu. 628.
- Radî, Radiyyüddîn Muhammed b. El-Hasen el-Esterâbâzî. **Şerhu kâfiyeti İbni'l-Hâcib**. Ahmed Seyyid Ahmed. (thk.) Kahire: el-Mektebetü't-tevfikiyye, ts.
- Serkis, Yusuf İlyân. **Mu'cemu'l-matbûati'l-arabiyye ve'l-muarrebe**. Kâhire: Matbaatü Serkis, 1928.
- Suyûtî, Celâleddin. **el-İktirâh fi usûli'n-nahv**. Dimaşk: Dâru'l-beyrûtî, ts.
- Şemsettin Sâmi. **Kâmûsu'l-a'lâm**. İstanbul: Mihrân Matbaası, 1306.
- Taberânî. **el-Mu'cemu'l-kebîr**. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 2012.
- Tâhirü'l-Mevlevî. **Edebiyat Lügati**. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1973.
- Taylan, Necip. **Mantık tarihçesi problemleri**. İstanbul: İFAV, 1996.
- et-Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer. **Şerhu'l-akâid**. İstanbul: 1326.
- Topuzoğlu, Tevfik Rüştü. "Haşiye", **DİA**. c.XVI, s.420.

Kuşadalı Mustafa Bin Hamza'nın "Netâicu'l-Efkâr Fî Serhi'l-İzhâr" Adlı Eserinin Metodolojik Olarak Değerlendirilmesi/ Mustafa İsmail DÖNMEZ

- Uzunoglu, M. Vecih. "Ayşî Mehmed Efendi: Hayatı ve Eserleri" **Nüşa**, S.6, 2002, ss.135-142.
- Yavuz, Galip. "el-Furûku'd-delâliyye beyne'l-eflâzi'l-müfesserati ve'l-müfessira 'Numûzec kelimeti'l-hamd min sûreti'l-Fâtiha'", **C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, X/2, 2006, ss.357-374.
- Zeynizâde, Hüseyin bin Ahmed, **Hallü esrâri'l-ahyâr alâ İzhâri'l-Esrâr**. Matbaa-i Osmâniyye, 1309
- Zirikî, Hayruddîn ez-Zirikî. **el-A'lâm kâmûsü terâcîm li-şheri'r-ricâl ve'n-nisâ' mine'l-arab ve'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn**. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-Melâyîn, 2002.

Cilt: 3 Sayı: 6 Temmuz 2015 / Volume:3 Issue:6 July 2015

TÜRKLER'DEN ÖNCE HARPUT'UN TARİHİ VE DİNİ DURUMU HAKKINDA BİR ARAŞTIRMA

A Research As To The History And Religion Of Harput Before The Turks

Ayhan GASPAK*

ÖZ

Harput, Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Fırat bölümünde, bugünkü Elazığ il merkezinin 5 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Tarihi süreç içerisinde birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Bu çalışmada çok eski bir yerleşim yeri olan Harput'un Romalılar, Bizanslılar ve Araplar dönemindeki tarihi ve dini yapısı üzerinde durulmuştur. Türklerden önce bu bölgede yaşamış olan bu uygarlıkların günümüze kadar ulaşmış birçok kalıntı ve eseri mevcuttur.

Anahtar Kelimeler: Harput, Türkler, Tarih, Din.

ABSTRACT

Harput is located in the Upper part of the Euphrates in the Eastern Anatolia Region and is 5 km in the northeast of today's Elazığ. It has embraced many civilizations throughout the history. In this study, the historical and religious structure of Harput in the Romans, Byzantines and Arabs period, which is a very old settlement, have been dealt with. There have been many remains and works reached to the modern day from the civilizations who lived before the Turks.

Key Words: Harput, The Turks, History, Religion.

Giriş

Türkler, Harput bölgesine gelmeden önce, Harput ve çevresi önemli yerleşim merkezlerinden birisidir. Bu bölge pek çok devletin hâkimiyeti altına girmiştir. Harput ve çevresi, Romalılar döneminde *Sophene*¹ olarak isimlendirilmiş,

---

* Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Öğrencisi, ayhgapak@hotmail.com

¹ M. Beşir Aşan, **Elazığ, Bingöl ve Tunceli İllerinde Türk İskan İzleri (XI- XIII yüzyıllar)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992, s. 21.

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma/ Ayhan GAsPAK

ayrıca *Anzetene*, *Alznik*, *Alz*, *Arzan* ve *Arzanene*, *Hanzit*, *Alzi* / *Enzi* gibi isimler de kaynaklarda kullanılmıştır. Nitekim bugün Harput merkezinin güneyinde yer alan bir köy ve höyüğün *Til-Enzit* ismini taşıdığı tespit edilmiştir.²

Bizanslılarda Harput'un adı günümüzdeki kullanıma yakın bir şekilde *Harpote* şeklinde geçmiştir. Ayrıca Bizans kaynaklarında Harput ve çevresine, içerisinde yer aldığı bölgeye isnaden *Mezopotamia* isminin verildiği görülmektedir. Özellikle Harput ve çevresi, 6. yüzyıldan itibaren *IV. Armenia* şehri olarak ifade edilmiştir. 10. yüzyılda ise Mezopotamya'da iki *thema*³ tesis edilmiştir. Bunlardan birisi *Asmosata theması*, diğeri ise *Kharpezikon Theması* diye tarihe geçmiştir. Harput'un Kharpezikon temasının içerisinde olduğu tahmin edilmektedir.⁴

Arap tarihinde El-Cezire ve Sugur bölgesi içerisindeki Harput'a *Hısn-ı Ziyad* ismi verilmiştir. Bununla birlikte Araplar, *Hartabird* adını da kullanmışlardır.⁵ Osmanlı dönemindeki kayıtlarda ise Harput, *Hasan Ziyad* olarak isimlendirilmiştir.⁶

1 - Romalılar Dönemi

Roma devleti, İtalya'nın Roma şehrinde kurulduktan sonra tüm Akdeniz ülkelerine hâkim olarak büyük bir imparatorluk halini almıştır.⁷ İtalya, Akdeniz'in hemen merkezinde en uzun kısmı 900, en geniş kısmı da 200 km. olan dar ve uzun bir yarımada bulunmaktadır. Yarımada şeklindeki devlet, tarihi kendisi ile beraber giden Sicilya adası ve diğer adacıklarla birlikte Avrupa'dan Afrika'ya bir köprü olmakta, bununla birlikte Akdeniz'i, bir demir kapı gibi ikiye bölmektedir.⁸

M.Ö. bin yıllarında kurulan Roma'nın, daha önceleri bir çoban köyü olduğu söylenir. Etrüsklere karşı otlaklarını savunmak isteyen Albalılar Roma'ya gelerek yerleşmişlerdir. Sonraki süreçte ise Etrüsklü hükümdarlar, Roma'yı ele geçirmiş ve

² Kemalettin Köroğlu, "Asur-Urartu Yazılı Belgeleri ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Alzi / Enzi Ülkesi (Elazığ Bölgesi) Tarihi Coğrafyası", **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı (Ayrı Basım)**, TTK, Ankara 1995, s.359.

³ Thema, sözcüğü kolordu anlamına gelip, sonradan bu askeri yeni bölgelere ad olarak kullanılmıştır.

⁴ Nureddin Ardiçoğlu, **Harput Tarihi**, Yükseköğretim Kurulu Mat., Ankara, 1997, s. 52. El Cezire ucu, bu ucun merkezi ibn Havkal'ın ifadesine göre mamur ve büyük şehirlerden biri olan Malatya idi. Fırat kıyısında Sümeysat=Samsat, Hısn Mansur=Adıyaman, Murat suyu kenarında Şimşat=Arsamasat=Aşmoşa, Hısn. Ziyad=Harput, Amid, Mayyafirikin, Erzen (bugünkü Garzan civarında) ikinci derecedeki büyük şehirlerdir. M. Beşir Aşan, "Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânının Tarihi Gelişimi", **Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu**, C.I, TDV Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ 1999, s. 50.

⁵ Mükrimin Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi**, İ.Ü. Yayınları, İstanbul 1944, s. 26.

⁶ Evliya Çelebi, **Seyahatname**, C. V, Çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınları, İstanbul 1970, s. 105.

⁷ Yusuf Karaca, **Tarih Ansiklopedisi**, C. VIII, Berikan Yayınları, Ankara 2002, s. 27.

⁸ Halil Demircioğlu, **Roma Tarihi**, C. I, TTK, Ankara 1998, s. 2.

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma/ Ayhan GAsPAK

bölgeyi imar etmişlerdir. Etrüsklülerin zayıflaması üzerine Romalılar, onları kovarak Cumhuriyet adını verdikleri kralın yanında, zengin ve soylu kimselerin temsil edildiği senato ve halk meclisinden meydana gelen bir idare kurmuşlardır. Diocletianus dönemine gelindiğinde ise genişleyen ve bir imparatorluk haline gelen Roma toprakları taksim edilerek, ülkede dörtlü bir yönetim oluşturulmuştur. İmparatorluk merkezi olarak İzmit ve Milano belirlenmiş ve her merkezin başına bir imparator ve *Sezar* unvanını taşıyan yardımcılar atanmıştır.⁹

Diocletianus dönemi ile birlikte Harput ve çevresi, Roma İmparatorluğuna bağlı Armania toprakları içerisinde yer almıştır. İmparator Justinianus döneminde ise IV. Armania eyaletine bağlanmıştır.¹⁰

M.S. 98'de Dağıstan ve Gürcistan'ın işgal edilmesiyle Mezopotamya ve bütün doğu vilayetleri Romalılara geçmiştir.¹¹ Harput ve çevresi de Doğudaki bu iller arasında olmuştur. Romalılar, M.Ö. 1. yüzyılda sınır olarak Fırat nehri sınır olarak belirlenmiş, Augustus devrinde de, bu sınır benzer şekilde korunmuştur. Ancak Neron döneminde, Romalılar doğuya doğru yönelmiş ve doğu sınırları genişlemeye başlamıştır.¹²

İmparator Neron zamanında Doğu Anadolu'ya sefer yapan Romalıların ünlü komutanı Curbulo'ya ait iki yazıt Elâzığ'ın *Kesrik* mahallesinde bulunmuştur. Curbulo, Harput önlerine gelip ordusuyla konaklamış daha sonra ise doğuya yürüyerek Armenia üzerine ve İran'daki Part krallarına karşı seferlere devam etmiştir. Yapmış olduğu bu seferinde ise başarı kazanmıştır.¹³ M.S. 3. yüzyılda bu bölgenin tümü Roma imparatorluğu idaresine girmiş,¹⁴ bölgedeki Roma hâkimiyeti, İran tarafından sürekli olarak tehdit edilmiş olmasına rağmen 7. yüzyıla kadar varlığını devam ettirmiştir.¹⁵ Harput ve çevresini ifade eden Sophene, kaynaklarda Romanın Armenia veya İranlılar arasında yaşanan siyasi mücadele ve savaşlarda oldukça sık bir geçmektedir. Roma imparatoru Diocletianus dönemi itibariyle Harput ve çevresinin tamamen Roma İmparatorluğu eline geçtiği tahmin edilmektedir.¹⁶ Şemsiye tepe kazı çalışmasında Roma dönemine ait bir kule, Pağnik öreni kazı çalışmasında Latince bir yazıtın alt kısmı ile Grekçe bir yazıt

⁹ Karaca, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁰ Besim Derkot, "Harput", **İslam Ansiklopedisi**, C. V/I, MEB Yayınları, İstanbul 1997, s. 296.

¹¹ İshak Sunguroğlu, **Harput Yollarında**, C. I, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, İstanbul 1968, s. 85.

¹² Ümit Serdaroğlu, "Ön Tarihten İslam Döneminin Başlangıcına Kadar Elazığ Kuzeyindeki Kültürel Hareketler", **Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu (1987)**, FÜFHAM, Elazığ 1992, s. 14.

¹³ **Elazığ 1973 İl Yılığ**, Bingöl Mat., Elazığ 1973, s. 4.

¹⁴ Ferhan Memişoğlu, **Elazığ Kılavuzu**, Gençlik Basımevi, İstanbul 1977, s. 11.

¹⁵ Ahmet Aksın, **19. Yüzyılda Harput**, Ceren Ofset ve Mat., Elazığ 1999, s. 20.

¹⁶ Ardıçoğlu, **a.g.e.**, s. 31.

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma/ Ayhan GAsPAK

bulunmuştur.¹⁷ Ayrıca Korucutepe höyüğünde Romalılar dönemine ait mimari öğeler tespit edilmiştir.¹⁸

Roma dininin birçok özellikleri bölgede kısmen de olsa görülmektedir. Romalılarda din ayrı coğrafyalarda ve birçok konuda farklı özellikler taşımıştır. Roma sınırlarındaki farklı ulus ve krallıkların sahip olduğu inançlar dine etki etmiştir. Politeizm içinde yaşayan ve bu düşünüş etrafında şekillenen bütün kavimler gibi, Romalılar da ilişkilerde buldukları veya savaştıkları yabancı devletlerin tanrılarını da kendi panteonları¹⁹ içerisine almışlardır.²⁰ Roma dini genellikle antropomorfik²¹ özellikler taşıyan tanrıların yer aldığı kutsal bir panteona ve Grek inançlarının tesirinde gelişen bir mitolojiye dayanmıştır.²² Romalılar önceleri çok tanrıcılığı benimsemiş olmalarına rağmen Büyük Konstantin zamanında Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir.²³ İmparatorluğun birçok yerinde çok tanrılı dinlerin ve mezheplerin fazlalığına rağmen, tek tanrı dinine doğru da bir yöneliş olmuş, Cumhuriyet'ten İmparatorluğa geçiş ile birlikte, halk tabakaları arasında dindarlık eğilimi kuvvetlenmeye başlamıştır. Bu durum herkesi kurtaracak bir din fikrinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Doğulular ve Grekler arasında putperestliğin yerini Hıristiyanlığın almaya başlamasıyla birlikte, kurtarıcı Mesih inancı yayılmaya başlamıştır.²⁴ Hıristiyanlık, ortaya çıkışı açısından monoteist bir din olmakla birlikte Roma İmparatorluğu döneminde bu özelliğini kaybetmeye başlamış, inanç sisteminde *teslise* (üçleme) yer veren bir din haline gelmiştir.²⁵

¹⁷ Mesut Şentürk, **Urartular Döneminde Elazığ**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1993, s. 13.

¹⁸ Yüksel Arslantaş, **Tarih Öncesi Dönemde Elazığ**, TDV, Elazığ 2013, s.65.

¹⁹ Panteon, bir dini gelenek içerisinde yer alan, farklı görev ve özellikler taşıyan tanrılardan oluşan yapıyı ifade etmektedir. Panteonda bulunan tanrılara atfedilen nesepsel silsile ve coğrafya ile ayrı dönemlere göre ortaya çıkan farklılıklar bu yapılarda görülebilir. Şinasi Gündüz, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Konya 1998, s. 300; Abdullah Altuncu, "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", **Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (İlahiyat Sayısı)**, C. IV, S. VII, Kilis, Haziran 2014, s. 119.

²⁰ Demircioğlu, **a.g.e.**, s. 202.

²¹ Çeşitli inanç sistemleri içerisinde görülen Tanrıların, insan şeklinde olduğuna ve insani özellikler taşıdığına yönelik inanışları ifade etmektedir. Antropos (insan) ve morphe (şekil) kelimelerinden üretilen bu kavram çoğu politeist dinlerin tanrı anlayışlarını nitelemektedir. Şinasi Gündüz, **a.g.e.**, s. 36; Abdullah Altuncu, "Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler", **Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. I, S. I, Kilis, Aralık 2014, s. 147.

²² Mircea Eliade, **Dinler Tarihi Sözlüğü**, Çev. Ali Erbaş, İnsan Yayınları, İstanbul 1997, s. 244.

²³ Karaca, **a.g.e.**, s. 29-30.

²⁴ K. Bihlmeyer, H. Tuchle, **I ve IV. Yüzyıllarda Hıristiyanlık (Roma İmparatorluğunda Tek Tanrıcılığın Zaferi)**, Çev. Antun Göral, Güler Mat., İstanbul 1972, s. 9.

²⁵ Mahmut Aydın, **Anahatlarıyla Dinler Tarihi**, Ensar Yayınları, Samsun 2013, s. 393.

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma/ Ayhan GASPAK

Roma'da kutsal kabul edilen taşlar etrafında da çeşitli inançlar şekillendirilmiştir. Bu taşlara hizmet etmek, temizliği ve bakımıyla uğraşmak önemli bir iş olarak görülmüştür. Yine ele geçirilen ve hâkimiyet altına alınan topraklarda görülen farklı şekil ve özelliklere sahip taş, kaya ve sütunlar Roma vilayetlerine getirilmiştir. Nitekim Küçük Asya'dan kutsal kabul edilip uğurlu ve güçlerinin olduğu düşünülen *Karataş* getirilmiştir. Ayrıca Romalılarda kutsal çakmak taşı inancının olduğu, tedavi, büyü, fal ve tabiat güçlerine hâkim olma amacıyla taşların kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Romalılarda kutsal kabul edilen taşlar, ibadet ve farklı uygulamalar açısından çok değerli sayılmıştır.²⁶ Kutsal taş ile birlikte eski Romalılar döneminde zehirden korunmak için esrarengiz işaretler yazılmış muska ve tılsımlar da kullanılmıştır.²⁷

2 –Bizanslılar Dönemi

Bizans İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu'nun M.S. 395 yılında ikiye bölünmesiyle imparatorluk topraklarının doğu bölümünde kurulan ve 1453'de Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u almasına kadar varlığını devam ettirmiştir.²⁸ Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyet merkezini doğuya taşıyan İmparator Diocletionus (204-305) olmuştur. Ancak Bizans devletinin kuruluşunu Büyük Konstantinos'a dayandırmak gerekmektedir. 3. yüzyılda başlayan iktidar kavgaları, iç savaşlar ve bunu fırsat bilen dış düşmanların saldırıları nedeniyle merkez olma özelliğini kaybeden Roma'nın yerine, daha doğuda fakat iki cepheye de hükmedebilecek bir yerde yeni bir başşehir aranmasına neden olmuştur. İtalya'nın doğusunda yeni bir devlet merkezi kurmanın gerekli olduğuna karar veren Konstantinos bu amaç için Asya ile Avrupa'nın birleştiği noktada bulunan İstanbul'u seçmiştir. O, yeni başkentinin inşasına 324 yılında başlamıştır. İmparator, büyük bir saray, binalar ve kiliseler yaptırmıştır. Şehir, kara tarafından gelecek saldırılara karşı surlarla çevrilmiştir. Başşehir yeni Roma, ikinci Roma veya kurucusuna adıyla anılan Konstantinopolis ismiyle tarih boyunca anılmıştır. İstanbul'un başkent oluşu ile Roma dünyasının dini olan Hıristiyanlık da Konstantinos'un himayesinde bütün imparatorluğa hâkim olacak şekilde yayılmıştır.²⁹ Böylece Doğu Roma İmparatorluğu, Bizans imparatorluğu olarak anılmıştır. Bizans'ın gelişiminde Roma devlet tarzı, Grek kültürü ve Hıristiyan inancın büyük bir etkisi olmuştur. Helenistik kültür ve Hıristiyanlığın, Roma devlet şekli ile bir etkileşim haline girmiş olması, Bizans'a ait bazı özelliklerin ve hâkimiyet alanındaki topraklarda farklı etkilerin meydana gelmesini sağlamıştır.³⁰

²⁶ Hikmet Tanyu, **Türklerde Taşla İlgili İnançlar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987, s. 17.

²⁷ Abdulkadir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, MEB Yayınları, İstanbul 1976, s. 207.

²⁸ Karaca, **a.g.e.**, C. II, s. 298.

²⁹ Işın Demirkent, "Bizans", **İslam Ansiklopedisi**, C.VI, TDV, İstanbul 1992, s. 230.

³⁰ Georg Ostragorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1999, s. 25.

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma/ Ayhan GAsPAK

Bizanslılarla Araplar arasındaki ilişkiler 7. yüzyıldan, 959 yılına kadar devam etmiştir. Müslümanların ilerleyişini, bölgenin Araplaşması takip etmiştir. Bizans-İran savaşları her iki devleti de zayıflatmış, Arapların yolunu açarak bölgede rahat bir şekilde hareket etmesini sağlamıştır. Savaşın bitmesiyle yenilen İran'da siyasi açıdan büyük karışıklıklar yaşanmaya başlamıştır. Bizans'ın kuvvetleri de uzun savaş ve mücadeleler sonucunda oldukça yıpranmıştır. İstanbul ile doğu eyaletleri arasında bir türlü ortadan kaldırılamayan dini anlaşmazlık ortaya çıkmış, Süryani Kabt Sekenenin devletten ayrılma çabaları ve bunların savunma iradeleri kesin olarak yok edilmiştir.³¹

Justinianus, M.S. 532'de İran'daki Sasanilerle *Ebedi Barış* diye isimlendirilen bir anlaşma yapmıştır. Ancak bu barış yine Bizanslılar tarafından bozulmuştur. Bir süre Bizanslılar Sasanilere vergi ödemiş, daha sonra vergi ödemeyince yine çatışmalar yaşanmaya başlamıştır.³² Bizans ordu ve idare düzeni temelde değişikliğe uğramış ve themalar oluşturulmuştur. Düşmanın hareketına göre Bizans toprakları askeri bölgelere, themalara taksim edilmiş ve sonraki dönemlere etki edecek olan bir sistemin temeli atılmıştır. Bizans ordularının seçme birlikleri de Anadolu'ya gelip yerleştirilmiştir. Böylece daha Herakleios döneminde *Opsikion*, *Armeniakon* ve *Anatolikon* themaları kurulmuştur. Anadolu'nun güney kısmındaki *Karabisiyan* deniz temasının da yine bu devirde kurulduğu tahmin edilmektedir.³³ Bizans imparatorluğu zaman zaman ülke içerisinde ve dışında ciddi tehlikelere karşılaşmasına rağmen yine de ortaçağın en büyük devleti olarak hâkimiyetini devam ettirmiştir.³⁴

İran-Bizans savaşlarının devam etmekte olduğu yıllardan itibaren hükümdar Balak idaresinde büyük askeri faaliyet gösteren Sabarların Sasanilerle anlaşarak, Bizans'a karşı savaştıkları, Ermeniyeye bölgesine akınlar yaptıkları arkasından Anadolu'ya girerek bazı yerleri zapt ettikleri söylenmektedir.³⁵

Bizans tarafında sınırlarını korumak için gittikçe büyüyen endişe, doğuda thema ve *kleisuraların* sık sık el değiştirmeleriyle artmaya başlamıştır. Araplar, sınırlarda çeşitli geçitler yapmalarına rağmen Bizanslılar da Arap sınırı boyunca *Selevkeia*, *Küçük Kappadokia*, *Khasranon*, *Sebasteia* ve *Koloneia* gibi Kleisura'lar zinciri meydana getirmişlerdir.³⁶ Başlarında Strategos adı verilen kumandanların

³¹ Ostragorsky, **a.g.e.**, s. 103.

³² Komisyon, "Elazığ", **Yurt Ansiklopedisi**, C. IV, Anadolu Yayınları, İstanbul 1982, s. 2495.

³³ Ostrosorsky, **a.g.e.**, s. 89-91.

³⁴ Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, TTK, Ankara 1988, s. 2.

³⁵ İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998, s. 158.

³⁶ Ernest Honigman, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, Çev. Fikret Işıltan, İ.Ü.F.E.F. Yayınları, İstanbul 1970, s. 40.

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma/ Ayhan GAsPAK

bulunduğu bu themaların kurulması, Herakleios'un yaptığı en önemli yeniliklerden birisi olarak kabul edilmiştir.³⁷

Harput ve çevresi, genelde İmparator Justinian döneminde devam eden Bizans ve İran savaşları sırasında önemli bir konumda olmuştur. Herakleios döneminde ise farklı tarihlerde el değiştirerek bazen Bizanslıların bazen de İranlıların elinde kalmıştır. Arapların Bizans topraklarında yapmış oldukları en önemli fetih Halife Ömer döneminde gerçekleşmiştir. Kudüs'ün fethinden sonra Suriye, Anadolu'nun bir kısmı, Yukarı Mezopotamya, Harput ve çevresini içine alan bu fetih hareketiyle Bizans memleketlerinin bir kısmı 640 yılında Arap hâkimiyetinin altına girmiştir.³⁸

Bizanslılar döneminde Harput IV. Armenia vilayeti içerisinde yer almıştır. 10. asırda ise Mezopotamya'da iki thema, yani vilayet tesis edilmiştir. Bunlardan birisi Asmosata teması diğeri ise Harput'un da içerisinde yer aldığı Kharpezikon temasıdır. Kurkuas 934'de Malatya'yı ve çok büyük bir olasılıkla aynı yıl zarfında Harput ve çevresini ele geçirmiş, ancak Şimşat'ı alamamıştır. Şimşat civarının Bizans hâkimiyetine ters düşmesi üzerine, Musul'daki Hamdani Devleti'nin meşhur hükümdarlarından Seyfüddeve, 938 senesinde Hısn-ı ziyad (Harput), Dadim, Hısn-ı Salam ve Attai kalelerine savaş açmış ve eylül ayında buralara asker sevk etmişse de Bizans komutanının hücumu karşısında Şimşat'a çekilmeye mecbur kalmıştır. Ayrıca İmparator Basikosun Armenia seferinde, Kurtikhion, Khakhon, Amer, Mureniz ve Abdela kalelerini aldığı tahmin edilmektedir.³⁹ Bizans döneminde Armenia quarta (IV. Armenia) olarak isimlendirilen eyaletin, Trophonene (Sophene), Anzathene ve Balabitenne bölgelerinden ibaret olduğu bilinmektedir.⁴⁰ Ayrıca Cimiskes'in idaresinde 974'te El-Cezire'ye, 975'te ise Suriye'ye giren Bizans ordularının Dimaşk ve Beyrut'un kuzeyindeki bölgeye kadar ilerledikleri söylenmektedir.⁴¹ Harput ve çevresinde ise Armasota ve Harpate olan Harpezikion eyaleti olarak adlandırılan iki eyalet kurulmuştur. Bu son eyalet 949 yıllarında yıkılmıştır. Romanos Diogenes döneminde Selçukluların Anadolu'ya seferler düzenlenmesi ile Harput ve dolayları bu akınlara sahne olmuştur.⁴²

Bizans devleti döneminde siyasi ve askeri açıdan bölgede yürütülen bu faaliyetlerle birlikte Bizans'ın Hıristiyanlık algısı da bölgenin dini atmosferine etki etmiştir. Bizans yönetimi Hıristiyanlığı, Helen-Roma etkisiyle şekillendirmiştir. Yapılan bu çalışmalar sonucunda Bizans İmparatorluğu'nda Hıristiyanlık hızla

---

³⁷ Demirkent, "Bizans", s. 233.

³⁸ Sunguroğlu, **a.g.e.**, s. 87-88.

³⁹ Ardıçoğlu, **a.g.e.**, s. 40-41.

⁴⁰ Şentürk, **a.g.t.**, s. 37.

⁴¹ Demirkent, "Bizans", s. 236.

⁴² Sunguroğlu, **a.g.e.**, s. 89-90.

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma/ Ayhan GAsPAK

yayılmıştır.⁴³ Hıristiyanlığın Bizans topraklarında bu derece yayılmasının sebeplerinden birisi de panteist ve politeist dinlerin gücünü kaybederek, kitlesel olarak monoteist dine doğru gerçekleşen yöneliştir.⁴⁴ Fakat Bizans döneminde Hıristiyanlık, oluşturulan *ekümenik konsiller* ve İmparatorların kiliseyi himayeleri altına alarak tesirde bulunmaları nedeniyle devlet eliyle şekillendirilen bir özellik göstermiştir. Mensuplarınca belirtildiği üzere Hıristiyanlık, tanrılığına inanılan İsa'ya atfedilen bir dindir. Tanrı hakkındaki inançları, tanrısal maiyetin bedenleşmesi üç şahısta tezahürü, insanlığı günahattan kurtarması için kendisini feda etmesi ve onun insanları hesaba çekmesi hususlarını ihtiva eder.⁴⁵ İmparator Justinian döneminde kilisenin, imparatorun otoritesine tabi olması gerektiği söylenmiştir. Ayrıca bu dönemde kiliseyi, hâkimiyeti altına almak için de epey uğraşmıştır.⁴⁶ Devlet yönetiminin dini kontrol altında tutma girişimleri sadece Konstantinapolis'te gerçekleşmemiş, diğer Bizans topraklarında da bazı faaliyetler yürütülmüştür. Bu amaçla Bizans, Anadolu'daki halkları Ortodokslaştırmak ve Rumlaştırmak niyetinde olmuştur. İmparatorun Hıristiyanlığın bütün inanç esaslarını monoteizm adı altında birleştirmeye karar vermiş olması Bizanslılar ve Ortodoks kilisesine karşı büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştır.⁴⁷ Hıristiyan din adamlarının muska-tılsım taşıma ve saklama âdetiyle mücadele etmiş⁴⁸ olması da özellikle merkezden uzakta yer alan vilayetlerde inanç boyutuna ulaşmış olması nedeniyle "baskıcı bir tutum" olarak görülmüştür.

Merkezde şekillenen dini yaklaşımın Harput ve çevresinde çeşitli etkileri olmuştur. Bunlardan en dikkat çekici olanı imar faaliyetleridir. Yörede Bizanslılar döneminde kurulan birçok kilise vardır. Bu kiliseler *Meryem Ana kilisesi*, *Kızıl kilise*, *Merşumuni kilisesi*, *Süryani kilisesi* ve *Yakubi kilisesi* olarak isimlendirilmiştir. Bu kiliselerden en önemlisi Meryem Ana Kilisesi'dir. Dabakhane ve Fetih Ahmet Baba Mescidi'ne giden yolun güneyinde bulunmaktadır. Yapım tarihi ile ilgili kesin bir bilgi yoktur. Giriş kapısındaki onarım kitabesinde Artuklu hükümdarı Fahreddin Karaaslan döneminde tamirat gördüğü belirtilmektedir.⁴⁹ Kilise kayalar içine oyulmuş gibi bir görünüm arz eder. Milattan önceki yıllarda puthane iken daha sonraları Yakubi Hıristiyanlar tarafından kiliseye çevrildiği söylenir. Kitabede ifade edildiğine göre kilise, M.S. 1134 yılında Tatarlar tarafından

⁴³ Ekrem Akurgal, **Anadolu Uygarlıkları**, Net Yayınları, İstanbul 2000, s. 16.

⁴⁴ Bihlmeyer, Tuchle, **a.g.e.**, s. 38.

⁴⁵ Suat Yıldırım, **Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık**, DİB Yayınları, Ankara, 1988, s. 113.

⁴⁶ A. A. Vasilev, **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, Çev. A. Müfid Mansel, Maarif Mat., Ankara 1943, s.188.

⁴⁷ Ünver Günay, Harun Güngör, **Türk Din Tarihi**, Laçın Yayınları, Kayseri 1998, s. 364-365.

⁴⁸ İnan, **a.g.e.**, s. 208.

⁴⁹ Ertuğrul Danık, Ortaçağ Harput'unun Kentsel gelişimi", **Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu**, C. I, TDV Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ 1999, s. 25.

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma/ Ayhan GASPAK

tamir edilmiştir. Kilisede 1500 yıllık Süryanice yazılmış bir İncil vardır.⁵⁰ Kilisenin kale dışında olması Harput'un Bizans döneminde nüfus yoğunluğundan dolayı kale dışı yerleşimine geçtiğini göstermektedir.⁵¹

3 - Araplar Dönemi

Arap tarihinin ilk dönemleri hakkında bilgiler karanlıktır. Anayurtlarının Arabistan olduğu artık tarihçiler tarafından da kabul edilmiştir. Arapların eski dönem tarihleri, Arap yarımadasının tarihiyle iç içedir. Arabistan'ın büyük bir kısmının çöl olması ve yapılan arkeolojik araştırmaların önemli veriler ortaya koymaması nedeniyle ayrıntılı tarih üzerine kesin bir şey söylenememiştir. Araplar hakkındaki en eski bilgiler, komşu kavimlerin ve bölgede yaşayan devletlerin yazılı belgelerinden öğrenilmektedir. "Arap" sözcüğü ilk defa Asur kralı III. Salmanasar'ın Suriye'de hüküm sürmekte olan küçük devletlerin isyanından ve bunların bozguna uğratılmasından bahseden kitabesinde görülmektedir. Bu kitabede M.Ö. 853'te Hama'nın kuzeyindeki Karka'da yapılan savaşı Gindilov Ariloi 1000 deve vererek desteklemiştir. Bu tarihten sonra M.Ö. 6. yy. kadar Asur ve Babil kabilelerinde Aribi, Arabu ve Hirbi isimlerine rastlanmıştır.⁵² Arabistan toprakları ana göç yollarının dışında kalmasından dolayı Orta Asya'nın iç kısımlarından başlayan ve dünyanın dört bucağından gelen Türk göç dalgalarının dışında yer almıştır. Yine bu coğrafi durumu sebebiyle Araplar çok uzun tarihi oluşları içinde hiçbir yabancı millet ve kültür istilasına da uğramamışlardır.⁵³

Sosyal hayat itibariyle özel bir model oluşturan Araplar, Aramiler ve İbraniler gibi Sami milletlerdendir.⁵⁴ Araplar, İslamiyet'ten önce Kahtan ve Adnanoğulları diye birbirlerine hasım iki büyük gruba ayrılmışlardır. Bu iki grubun içerisinde ise Ammare, Fahiz, Fasile, Batn gibi farklı namlar taşıyan gruplar bulunmaktaydı. Bu topluluklar aralarında Gazve dedikleri kabile muharebeleri ile vakit geçirmiş, birbirlerini basmış ve talan etmişlerdir. Bazen de bütün Adnanoğulları birleşerek Kahtan gurupları ile savaşmışlardır. Bedevi olan kavimlere mahsus bu hayat tarzı, çöl çevresinin gereği olan soy hısımlığı kuvvetlendirmiş en yüksek sosyal seviye olan birlik duygularının uyanmasına mani olmuştur.⁵⁵ Cahiliye Dönemi'nin dini hakkında tarihin tespit ettiği rivayetler, çeşitli ilkel toplumlarda

⁵⁰ Sunguroğlu, **a.g.e.**, s. 350-356.

⁵¹ Danık, **a.g.m.**, s. 27.

⁵² H. Dursun Yıldız, "Arap", **İslam Ansiklopedisi**, C. III, TDV, İstanbul 1991, s. 272.

⁵³ Zekeriya Kitapçı, **Yeni İslam Tarihi ve Türkler**, C. I, Damla Ofset Mat., Konya 1995, s. 41.

⁵⁴ M. Şemseddin Günaltay, **İslam Öncesi Araplar ve Dinleri**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1997, s. 97.

⁵⁵ M. Şemseddin Günaltay, "Selçukluların Horosan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", **Bellekten**, C. VIII, S. 25-27, TTK, Ankara 1943, s. 59.

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma/ Ayhan GASPAK

görüldüğü gibi Kuzey Araplarının da totemizm, animizm, fetişizm gibi inançlar etrafında putperestliğe yöneldiklerini göstermektedir. Cahiliye çağı, yani Arap putperestliği, yabancı tesirlere, özellikle Güney Arabistan tesirlerine dayanan yıldızlara tapmanın ve aynı zamanda kahramanlara tapmanın her çeşit izlerini taşımaktadır. En çok, ilahlara ve cinlere saygı ile birlikte tabiat unsurlarına tapmanın bulunduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte kuzeydeki cahiliye Arapları arasında Hıristiyanlık, Medine ve Yemen bölgesinde de Yahudilik, belli oranda bir yayılım gösterebilmiştir.⁵⁶ Eski Arap toplumunun benimsediği dinler, neredeyse sosyal yaşayış tarzları ve kabileler arasındaki farklılıklarda görüldüğü gibi oldukça ayrı özellikler göstermektedir. Her kabilede müstakil özellikler gösteren ayin, kehanet, tanrılara adakta bulunma gibi değişik uygulamalar yer almıştır.⁵⁷ İslam öncesi Arabistan toprakları *semitik politeizmin*, Araplaşan Yahudiliğin ve Bizans Hıristiyanlığı'nın yurdu haline gelmiştir. Bununla birlikte büyük ticaret yollarının içinden geçtiği kuzey ve doğu bölgeleri, Helenizm ve Romalıların tesiri altında olmuştur.⁵⁸ İslamiyet'ten önceki Arapların dinleri hakkında bilgiler daha çok Semudlular, Lihyanlılar, Safalılar, Nebatiler, Tedmürlüler, gibi Arap toplumlarından kalma kitabeler ve diğer arkeolojik kazılar sonucu elde edilen bilgilere dayanmaktadır.⁵⁹ Ayrıca Güney Arabistan'da, Aya, Güneşe ve Yıldızlara tapıldığı da belirtilmektedir. Birçok tapınaklar ve tanrı adları Arap literatüründe bulunmaktadır.⁶⁰ Bütün bunlarla birlikte Mekke'de bulunan Kabe ise Hicaz bölgesi açısından İslamiyet yayılmaya başlamadan önce bile önemli ve merkezi bir konumda olmuştur.⁶¹ Cahiliye Dönemi'nde karşılaşılan bu farklı inançların yanı sıra *Haniflik* olarak isimlendirilen ve "Tanrı'nın birliği" inancına dayanan bir grup da mevcuttur.⁶² Hanifler içerisinde yer alan belli bir grubun zamanla putlar ve taşlar etrafında şekillenen çeşitli uygulama ve inanışlara yöneldikleri de görülmektedir. Bu durum çeşitli kaynaklarda "Mekke'den uzaklaşan kişiler, Kabe'ye olan saygıları ve Mekke'ye olan derin bağlılıkları nedeniyle, yanlarına bu bölgeden bir taş almayı adet haline getirmişlerdir. Yapmış oldukları yolculuklarda konakladıkları zaman onu bir yere koymuşlar ve tıpkı Kâbe'yi tavaf ettiği gibi uğur getirmesi düşüncesiyle onu tavaf etmişlerdir. Bununla birlikte Kâbe'ye ve Mekke'ye olan saygılarını devam ettirmişlerdir. Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'den öğrendikleri üzere haccetmiş, umre yapmışlardır. Bu davranışları onların, farklı nesnelere tazimde bulunmalarına ve tapmalarına neden olmuştur. Hanifliğin temel prensiplerini unutarak İbrahim'in ve

⁵⁶ M. Şemseddin Günaltay, **İslam Öncesi Araplar ve Dinleri**, s. 63.

⁵⁷ Beyza Düşüngen, **İbn Al-Kalbi Putlar Kitabı**, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara 1969, s. 16.

⁵⁸ Andre Miguel, **Doğuştan Günümüze İslam ve Medeniyeti**, Çev. Ahmet Fidan, Hasan Menteş, Birleşik Dağıtım Kitabevi Yayınları, İstanbul 1991, s. 42.

⁵⁹ Eliade, **a.g.e.**, s. 171.

⁶⁰ Mustafa Çağrıncı, "İslam'dan Önce Araplarda Din", **İslam Ansiklopedisi**, C. III, TDV, İstanbul 1991, s. 316.

⁶¹ Neşet Çağatay, **İslam Dönemine Dek Arap Tarihi**, TTK, Ankara 1989, s. 81.

⁶² Çağatay, **a.g.e.**, s. 102.

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma/ Ayhan GAsPAK

İsmail'in dinini farklı inançlarla değiştirmişlerdir. Bu kişiler putlara taparak kendilerinden önceki toplumların durumuna dönmüşlerdir.”⁶³

Arap tarihinin en muhteşem dönemi İslam'la başlamıştır. Hz. Peygamber döneminde Arabistan'ın tamamında bu yeni dinin tek tanrıcılığa dayanan tevhit ilkesi benimsenmiş ve İslam hâkim olmuş, Hz. Ömer döneminde ise İslam Arabistan dışında genişlemiştir. Harput ve çevresi Romalılardan sonra Sasaniler, İranlılar ve Bizanslıların sınırları içine girmiştir. Dördüncü asırda İranlılar buraya *Ziata Castellum* demişler, Harput kalesine de *Hısn-ı Ziyad* adını vermişlerdir. 7. asrın ortalarına doğru, Hz. Ömer döneminde bütün Suriye ve Irak ele geçirildikten sonra Anadolu'ya yürüyen Araplar, Harput ve çevresini de zapt etmişlerdir. Arap hâkimiyetinin bu çevreye yerleşmesi takriben 642-650 yılları arasında olmuştur. Harput ve çevresi, 685'te Bizans, 700'lü yıllarda Arap, 752 yılında Bizans ve hemen arkasından tekrar Arap hâkimiyetine girmiştir.⁶⁴ Harput'un hâkimiyetinin sürekli el değiştirmesi, Arap ve Bizans arasında bir yerde bulunmasından kaynaklanmaktadır.⁶⁵ Hz. Ömer El-Cezire'nin fethi için İyad b. Ganem'i tayin etmiştir. Bölgenin fethinden sonra ise Halife Osman döneminde bölge Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Bekir adlarıyla üç bölgeye ayrılmıştır. Arapların Sugur ül İslam adını verdikleri bu sınır boyları tarihte çok önemli rol oynamıştır.⁶⁶ Sugur bölgeleri adıyla anılan; Şam, El-Cezire ve Ermeniya uçları adıyla üç kısma ayrılmıştır. Maraş, Adana, Tarsus Şam ucu; merkezi Malatya, Şamsat ve çevresindeki şehirlere El-Cezire ucu; Harput, Şimşat, Ahlat, Erzurum'a da Ermeniya ucu olarak yer etmiştir. Hz. Osman El-Cezire'yi ve Sugur bölgelerinde Ermaniye ucunu Şam valisi Muaviye'nin emrine vermiş ve ona, Fırat'ı geçerek dördüncü Ermeniya hudutları dâhilinde bulunan Harput, Şimşat üzerine asker göndererek buranın zapt edilmesini emretmiştir. El Vakidi de bu konuda şunu nakletmiştir; “bazı kimselerin rivayet ettiklerine göre: Halid b. Velid, El-Cezire'nin (Harput'ta dâhil) bazı yerlerini Hz. Ömer adına idare etti. Ancak o, Amid (Diyarbakır) veya başka bir yerde, hamamda içinde şarap olan bir şeyi süründüğünden Ömer onu azletti, fakat bu haber doğru değildir”.⁶⁷ Ebu Eyyub Er-Rakki el-Meddip-el-Haccac b. Ebi Meni' er Rusafi konuyla ilgili olarak aşağıdakileri ifade etmiştir: “İyad, er-Rakka, Harran, er-Ruha; Nusaybin, Meyyafarikin, Karkisiya ve Fırat'ın köylerini fethetti; el-Cezire'nin (Harput'ta dâhil) şehirlerini barış yoluyla, topraklarını ise savaş yoluyla almıştır” diye nakleder. Kaynaklarda Muaviye'nin Şam valisi olması ile birlikte, Arap tarihçilerinin *Şimşat* adını verdikleri Harput ve çevresinin askeri ve idari açıdan büyük bir hareketliliğin içerisinde olduğu ifade edilmektedir. Muaviye,

⁶³ Düşüngen, **a.g.e.**, s. 26.

⁶⁴ Ardıçoğlu, **a.g.e.**, s. 31; Danık, **a.g.m.**, s. 8.

⁶⁵ E. Van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat (Ed.), “Khartpert”, **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. IV, Leiden 1997, s. 1084.

⁶⁶ Aşan, “Osmanlı öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânının Tarihi Gelişimi”, s. 54.

⁶⁷ el-Belazuri, **Fütuḥul Buldan**, Çev. Mustafa Fayda, TTK, Ankara 2002, s. 255.

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma/ Ayhan GASPAK

Şam ve el-Cezire valisi olduktan sonra Habib b. Mesleme'yi fetih hareketleri doğrultusunda Malatya yöresine göndermiş ve buraların İslam toprakları içerisine girmesini sağlamıştır. Daha sonra Muaviye yeni fethedilen bu bölgeye atamış olduğu idareci ve diğer görevlilerle birlikte İslam ordusu içerisinde yer alan paralı askerleri de göndermiş, onları bu yeni ele geçirilen topraklarda iskan etmiştir. Ayrıca Rum topraklarını ele geçirmek isteyen Muaviye, komşu vilayetlerden Müslüman aileleri de bölgeye iskan ettirmiştir. Bütün bu faaliyetler sonucunda Malatya ve çevresi, yaz dönemlerinde Rum topraklarına yönelik düzenlenen savaşlarda görevlendirilen orduların güzergahı ve konaklama merkezi haline gelmiştir. Abdullah b. Zübeyr'in halifelik iddiasında bulunduğu dönemde ise burada bulunan halkın şehirden ayrıldığı ve buranın Rumlar tarafından yakılarak tahrip edildiği anlatılmaktadır.⁶⁸

Müslümanlar ile Bizanslılar arasındaki savaşlar daha çok Sugur El Şamiye ve Sugur ül Cezeriye denilen Tarsus, Maraş, Adana ve Malatya (Harput dâhil) hattı üzerinde olmuştur. Suriye'yi kaybeden Bizans İmparatoru Heraklius, hudut bölgelerinde yaşayan halkı içeri bölgelere çekerek Müslümanların ilerleyişini önlemek amacıyla geniş bir bölgeyi boş bırakmıştır. Bu boş sınır bölgesinde bulunan Bizans garnizonları, İslam ülkesine saldırmış, yağma yapmış ve katliamda bulunmuşlardır. Bizans akınlarını önlemek amacıyla Müslümanlarda bu boş araziye küçük birlikler yerleştirmiştir. Müslümanlar, bu sahalara ise *Zevahi* adını vermişlerdir.⁶⁹

Dört halifeden sonra Suriye'nin merkezi Dimaşk'ta kurulan İslam tarihinin ilk devleti, adını kurucusu Muaviye b. Ebu Süfyan'ın ait olduğu Beni Ümeyye kabilesinden almıştır.⁷⁰ Emeviler devrinde, Müslüman Araplar, doğuya karşı akınlara devam etmişler ve el-Cezire ve Harput'un da içerisinde yer aldığı Ermeniya ucu denilen bölgeyi idareleri altına almışlardır. Daha sonra Halife Abdulmelik, Musul, Azerbaycan ve bütün Ermeniya bölgelerini Irak'tan ayırıp Harran vilayetine bağlamak suretiyle el-Cezire hudutlarını daha da genişletmiştir.⁷¹ Emevilerden sonra iktidara Abbasiler gelmiştir. 750 yılında Zap muharebesinde Mervan'ın kuvvetleri büyük bir hezimete uğramakla Abbasiler idareyi ele almışlardır. Adını, Hz. Muhammed'in amcası Abbas b. Abdulmuttalib b. Haşim'den alan bu hanedana ilk atalarına nisbetle *Haşimiler* de denilmiştir. Emevilerin yerine Abbasilerin yönetimi ele geçirmesiyle İslam dünyasında idari, askeri, siyasi ve ilmi sahalarda çok büyük değişiklikler meydana gelmiştir.⁷² Bu sıralarda Arabistan hudutları çok genişlemiş el-Cezire, Azerbaycan ve kısmen Asyayı Suğra üçüncü bir vilayet olarak Abbasilere

⁶⁸ el-Belazuri, **a.g.e.**, s. 251, 266.

⁶⁹ Elazığ 1973 İl Yıllığı, s. 4.

⁷⁰ H. Dursun Yıldız, **İslamiyet ve Türkler**, Kamer Yayınları, İstanbul 2000, s. 84.

⁷¹ Sunguroğlu, **a.g.e.**, s. 93.

⁷² H. Dursun Yıldız, "Abbasiler", **İslam Ansiklopedisi**, C. I, TDV, İstanbul 1988, s. 31.

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma/ Ayhan GASPAK

geçmiştir. Harput ve çevresi de bu sınırların içerisinde yer almıştır. Halife Mutafakkıl zamanında Harput'un da dahil olduğu Sugur bölgeleri tümüyle Müslüman Türklerin idareleri altında Abbasi hanedanının hükümranlığını kabullenmişlerdir.⁷³ 10. yüzyılın ortalarına kadar Abbasi egemenliği altında kalan Harput ve çevresi, Türk akınlarının başladığı 1015 yılına kadar, kısa bir süre daha Bizans hâkimiyeti altına girmiştir.⁷⁴ Yine aynı yüzyılda Adüdev'le tarafından el-Cezire'den sürülen Hamdani Ebu Taglip'in, Bizans'a tabi olan kayınbiraderinin bulunduğu Hısn-ı Ziyad'da onun desteği ile tutunmuş olduğundan söz edilmektedir. Ancak Ebu Taglip'in, Harput'ta fazla kalmadığı, bir süre sonra Suriye'ye geçtiği ve Adüdev'le tarafından yakalanarak öldürüldüğü bilinmektedir. Hamdanilerin bu son hükümdarlarının ortadan kaybolmasıyla Bizans'a karşı uzun yıllar savaş yürütmüş olan Hamdaniler'in hâkimiyeti böylece son bulmuştur.⁷⁵

SONUÇ

Anadolu tarihi süreç içerisinde birçok kültür ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Farklı anlayış ve yaşayış formları bu topraklar üzerinde doğma, olgunlaşma ve varlığını devam ettirme imkânı bulmuştur. Harput ve çevresine, buraya hâkim olan farklı toplumlar tarafından tarih boyunca birçok isim verilmiştir. Türk hâkimiyetinden önce Harput, Romalılar, Bizanslılar ve Arapların idaresinde kalmış, bu yönetimler şehrin şekillenip gelişmesi sırasında kendi inanç özellikleri ve toplumsal algıları etrafında çeşitli etkilerde bulunmuşlardır. Yörede özellikle Romalılar ve Bizanslılara ait birçok eser ve kalıntı günümüzde dahi ayakta durmakta, varlığını devam ettirmektedir. Harput ve çevresinde putperestlik, Hıristiyanlık gibi dinler, tarihi süreç içerisinde kısmen de olsa varlık göstermiştir. İslamiyet'in fetih hareketleri etrafında bölgeye gelmesiyle birlikte hâkim unsur İslam olmuş, fakat birçok dini unsur varlığını koruyarak devam ettirmiştir.

KAYNAKÇA

AKSİN, Ahmet, **19. Yüzyılda Harput**, Ceren Ofset ve Mat., Elazığ 1999.

AKURGAL, Ekrem, **Anadolu Uygarlıkları**, Net Yayınları, İstanbul 2000.

ALTUNCU, Abdullah, "Sümer Mitolojisi Bağlamında Otorite Tarafından Şekillendirilen İbadet ve Törenler", **Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. I, S. I, Kilis, Aralık 2014, ss. 141-165.

---

⁷³ Sunguroğlu, a.g.e., s. 94.

⁷⁴ Elazığ İl Yıllığı 92, Aydoğdu Mat., Ankara 1992, s. 22.

⁷⁵ Mehmet Ali Ünal, **16. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, TTK, Ankara 1989, s. 14.

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma/ Ayhan GASPAK

- ALTUNCU, Abdullah, "Sümerlerde Tanrı Anlayışı ve Tanrılar Panteonu", **Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (İlahiyat Sayısı)**, C. IV, S. VII, Kilis, Haziran 2014, ss. 118-142.
- ARDIÇOĞLU, Nureddin, **Harput Tarihi**, Yükseköğretim Kurulu Mat., Ankara, 1997.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, **Tarih Öncesi Dönemde Elazığ**, TDV, Elazığ 2013.
- AŞAN, M. Beşir, **Elazığ, Bingöl ve Tunceli İllerinde Türk İskan İzleri (XI- XIII yüzyıllar)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1992.
- AŞAN, M. Beşir, "Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskânının Tarihi Gelişimi", **Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu**, C.I, TDV Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ 1999, ss. 49-60.
- AYDIN, Mahmut, **Anahatlarıyla Dinler Tarihi**, Ensar Yayınları, Samsun 2013.
- BIHLMAYER, K., TUCHLE, H., **I ve IV. Yüzyıllarda Hıristiyanlık (Roma İmparatorluğunda Tek Tanrıcılığın Zaferi)**, Çev. Antun Göröl, Güler Mat., İstanbul 1972.
- ÇAĞATAY, Neşet **İslam Dönemine Dek Arap Tarihi**, TTK, Ankara 1989.
- ÇAĞRICI, Mustafa, "İslam'dan Önce Araplarda Din", **İslam Ansiklopedisi**, C. III, TDV, İstanbul 1991, ss. 316-321.
- ÇELEBİ, Evliya, **Seyahatname**, C. I-XIII, Çev. Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yayınları, İstanbul 1970.
- DANIK, Ertuğrul, "Ortaçağ Harput'unun Kentsel gelişimi", **Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu**, C. I, TDV Elazığ Şubesi Yayınları, Elazığ 1999, ss. 17-48.
- DEMİRCİOĞLU, Halil, **Roma Tarihi**, C. I, TTK, Ankara 1998.
- DEMİRKENT, Işın, "Bizans", **İslam Ansiklopedisi**, C.VI, TDV, İstanbul 1992, ss. 230-244.
- DERKOT, Besim, "Harput", **İslam Ansiklopedisi**, C. I-XIII, MEB Yayınları, İstanbul 1997, ss. 296-299.
- DONZEL, E. Van, LEWIS, B., PELLAT, Ch. (Ed.), "Khartpert", **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. IV, Leiden 1997, ss. 1084-1084.
- DÜŞÜNGEN, Beyza, **İbn Al-Kalbi Putlar Kitabı**, A.Ü.İ.F. Yayınları, Ankara 1969.
- el-BELAZURİ, **Fütuhul Buldan**, Çev. Mustafa Fayda, TTK, Ankara 2002.

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma/ Ayhan GAsPAK

- Elazığ 1973 İl Yıllığı**, Bingöl Mat., Elazığ 1973.
- Elazığ İl Yıllığı 92**, Aydoğdu Mat., Ankara 1992.
- ELIADE, Mircea, **Dinler Tarihi Sözlüğü**, Çev. Ali Erbaş, İnsan Yayınları, İstanbul 1997.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin **İslam Öncesi Araplar ve Dinleri**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1997.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin, "Selçukluların Horosan'a İndikleri Zaman İslam Dünyasının Siyasal, Sosyal, Ekonomik ve Dini Durumu", **Bellekten**, C. VIII, S. 25-27, TTK, Ankara 1943, ss. 60-99.
- GÜNAY, Ünver, GÜNGÖR, Harun, **Türk Din Tarihi**, Laçın Yayınları, Kayseri 1998.
- GÜNDÜZ, Şinasi, **Din ve İnanç Sözlüğü**, Vadi Yayınları, Konya 1998.
- HONIGMAN, Ermest, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, Çev. Fikret Işıltan, İ.Ü.F.E.F. Yayınları, İstanbul 1970.
- İNAN, Abdulkadir, **Eski Türk Dini Tarihi**, MEB Yayınları, İstanbul 1976.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Türk Milli Kültürü**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.
- KARACA, Yusuf, **Tarih Ansiklopedisi**, C. I-XII, Berikan Yayınları, Ankara 2002.
- KİTAPÇI, Zekeriya, **Yeni İslam Tarihi ve Türkler**, C. I-II, Damla Ofset Mat., Konya 1995.
- KOMİSYON, "Elazığ" **Yurt Ansiklopedisi**, C. IV, Anadolu Yayınları, İstanbul 1982, ss. 2475-2583.
- KÖROĞLU, Kemalettin, "Asur-Urartu Yazılı Belgeleri ve Arkeolojik Kalıntılar Işığında Alzi / Enzi Ülkesi (Elazığ Bölgesi) Tarihi Coğrafyası", **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı (Ayrı Basım)**, TTK, Ankara 1995, ss. 359-366.
- MEMİŞOĞLU, Ferhan, **Elazığ Kılavuzu**, Gençlik Basımevi, İstanbul 1977.
- MIGUEL, Andre, **Doğuştan Günümüze İslam ve Medeniyeti**, Çev. Ahmet Fidan, Hasan Menteş, Birleşik Dağıtım Kitabevi Yayınları, İstanbul 1991.
- OSTRAGORSKY, Georg, **Bizans Devleti Tarihi**, Çev. Fikret Işıltan, TTK, Ankara 1999.
- SERDAROĞLU, Ümit, "Ön Tarihten İslam Döneminin Başlangıcına Kadar Elazığ Kuzeyindeki Kültürel Hareketler", **Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu (1987)**, FÜFHAM, Elazığ 1992.

Türkler'den Önce Harput'un Tarihi ve Dini Durumu Hakkında Bir Araştırma/ Ayhan GASPAK

- SEVİM, Ali **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, TTK, Ankara 1988.
- SUNGUROĞLU, İshak, **Harput Yollarında**, C. I-IV, Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları, İstanbul 1968.
- ŞENTÜRK, Mesut, **Urartular Döneminde Elazığ**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ 1993.
- TANYU, Hikmet, **Türklerde Taşla İlgili İnançlar**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.
- ÜNAL, Mehmet Ali **16. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)**, TTK, Ankara 1989.
- VASILIEV, A. A., **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, Çev. A. Müfid Mansel, Maarif Mat., Ankara 1943.
- YILDIRIM, Suat, **Mevcut Kaynaklara Göre Hıristiyanlık**, DİB Yayınları, Ankara, 1988.
- YILDIZ, H. Dursun, "Abbasiler", **İslam Ansiklopedisi**, C. I, TDV, İstanbul 1988, ss. 33-41.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, "Arap" , **İslam Ansiklopedisi**, C. III, TDV, İstanbul 1991, ss. 272-276.
- YILDIZ, H. Dursun, **İslamiyet ve Türkler**, Kamer Yayınları, İstanbul 2000.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, **Türkiye Tarihi**, İ.Ü. Yayınları, İstanbul 1944.

Cilt: 3 Sayı: 6 Temmuz 2015 / Volume:3 Issue:6 July 2015

SÖZLÜK EKOLLERİ ÖZELLİKLERİ VE EKSİK YÖNLERİ

Dictionary Schools, Their Features And Cons

Uğur GÜLBİL*

ÖZ

Bu çalışma, Hüseyin Nassar'ın, “el-Mu‘cemu’l-Arabiyyu Neş’etuhu ve Tetavvuru” isimli eserinin 1. Cilt, 304-307 sayfalar arasındaki “Hasâisu Medreseti’l-Halil b. Ahmed ve Uyûbuhe”; 2. Cilt, 375-378 sayfalar arasındaki “Hasâisu Medreseti Ibn Dureyd ve Uyûbuhe”; 546-547 sayfalar arasındaki “Hasâisu Medreseti’l-Cevherî ve Uyûbuhe; 596-597 sayfalar arasındaki “Hasâisu Medreseti’z-Zemahşerî ve Uyûbuhe” isimli bölümlerin Türkçeye aktarımıdır. Arapça olarak hazırlanan dört tür sözlük ekollerinin özellikleri ve sözlüklerde yer alan bazı eksiklikler genel olarak ifade edilmeye çalışılmıştır.

Halil b. Ahmed el-Ferâhidî ekolünde yer alan el-Ayn, el-Bâri’, et-Tehzîb, el-Muhît, el-Muhkem gibi sözlükleri bir araya getiren ortak bağ, harflerin mahreçlerine göre alfabetik sıralamasıdır. İbn Dureyd’in ortaya koyduğu sistemde yer alan el-Cemhere, el-Mucmel, Mu‘cemu Mekâyîsi’l-Luga gibi sözlüklerde ilk harf göz önüne alınmakla birlikte kalb sistemi dikkate alınırken; el-Cevherî okulunda ise es-Sihâh, Lisânu’l-Arab, el-Kâmûsu’l-Muhît ve Tâcu’l-Arûs gibi son harfine göre hazırlanırken; ez-Zemahşerî ekolünde de Esâsu’l-Belâğa, Muhîtu’l-Muhît, el-Kutrub, el-Mu‘cemu’l-Kebîr ve el-Mu‘cemu’l-Vasît gibi ilk harfine göre hazırlanan sözlükler yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sözlük, Hüseyin Nassar, Sözlük ekolleri.

---

* Çev: Yrd. Doç. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi, ugurgulbil@kilis.edu.tr.

ABSTRACT

This study is the Turkish transmission of Huseyin Nassar's work called "el-Mu'cemu'l-Arabiyyu Neş'etuhu ve Tetavvuru" the first volume of the "Hasâisu Madrasah Halil b. Ahmed ve Uyûbuhe" between the pages of 304 and 307; the second volume of the "Hasâisu Madrasah Ibn Dureyd ve Uyûbuhe" between the pages of 375 and 378; "Hasâisu Madrasah el-Cevherî ve Uyûbuhe" between the pages 546 and 547; "Hasâisu Madrasah ez-Zamahşerî ve Uyûbuhe" between the pages of 596 and 597. The features of those four kind of dictionary studies which are prepared in Arabic and some deficiencies which are in these dictionaries are being generally tried to be explained.

Assembling the common point in the dictionaries such as el-Ayn, el-Bari', et-Tehzib, el-Muhit, el-Muhkem in the study of Halil b. Ahmed al-Farahidi is their alphabetical order of letters according to their indications with this organization. While in the system that was presented by İbn Dureyd, in dictionaries such as el-Cemhere, el-Mucmel, Mu'cemu Makayisi'l-Luga, the first letter is taken into consideration as well as hearth system; Moreover, in the el-Cevheri school, dictionaries such as es-Sihâh, Lisânu'l-Arab, el-Kâmûsu'l-Muhit ve Tâcu'l-Arûs are prepared according to their last letter ; in ez-Zamahşari study , there are dictionaries such as Esâsu'l-Belaga, Muhitu'l-Muhit, el-Kutrub, el-Mu'cemu'l-Kabir ve el-Mu'cemu'l-Vasit that are prepared according to their first letter, as well.

Key Words: Dictionary, Huseyin Nassar, Dictionary Studies.

1) Halil b. Ahmed Ekolünün Özellikleri ve Eksik Yönleri¹

Arapça sözlük tarihinde aynı ekol kitaplarından el-Ayn, el-Bâri', et-Tehzib, el-Muhit, el-Muhkem ve bu çerçevede olanlar bu grubu oluşturur. Bu sözlükleri bir araya getiren ortak bağlar şunlardır; harflerin mahreçlerine göre alfabetik sıralaması, mahreç düzeninin bölümlere ayırmada temel kabul edilmesi, bölümlerin kelime yapılarına göre ayrımı, alt bölümlerin kalıptaki sözcüklerle doldurulması. Bu sözlüklerin çoğu Kitabu'l-Ayn'ın harflerin mahreçleri ile dizin sistematığına bağlı kaldılar. Ancak el-Bari, Kitabu'l-Ayn'ın sistematığından yararlanmakla birlikte çoğunlukla Sibeveyh'in sistemine uyarak diğerlerinden farklı bir metot benimsemiştir. Belki de Şemr b. Hamdeveyh el-Heravî'nin Kitâbu'l-Cîm'i de bu ekolden olsa gerektir. El-Heravî eserini noktaları harflere göre düzenlemiş ve esere adını veren ج harfiyle başlamıştır. Biz bu şekilde başlanılmasının ve tertibin

---

¹ Bu çalışma, Hüseyin Nassar'ın, "el-Mu'cemu'l-Arabiyyu Neş'etuhu ve Tetavvuru" isimli eserinin 1. Cilt 304 nolu sayfasındaki "Hasâisu'l-Medreseti ve Uyûbuhe" isimli bölümün Türkçeye aktarımıdır.

Sözlük Ekolleri Özellikleri ve Eksik Yönleri / Uğur GÜLBİL

kalanının sebebini bilmiyoruz. Çünkü müellifi onu açıklamadı. Dilciler ise sadece bir kısmını anladı.

Bütün sözlüklerin aynı özelliklere sahip olmaması doğaldır. Bilakis birçok yönden farklı yönere sahiptirler. Gelişim süreci ilk yazılan eser ile son kitap arasında devam etmiştir. Sonra gelen sözlükler öncekinin düştüğü ayıplardan eksikliklerden kurtulmaya çalışmıştır.

el-Halîl b. Ahmed'in hedefi dili sınırlamak, açık ve garib olanları (kelimeleri) iyice incelemek ve tespit etmek iken el-Ezherî'nin hedefi dili ıslah etmek, (el-Halîl, İbn Dureyd ve diğerlerinde vaki olan) tashîf (tahrif) ve hatalardan kurtarmak idi. İbn Sîde'nin hedefi ise farklı kitaplardaki dağınık dilsel bilgiler derlemek ve nahve dair açıklamalardaki hataları düzeltmek idi. el-Kâlî'nin hedefinin el-Ezherî'nin hedefine benzediği ve es-Sâhib ibn Abbâd'ın hedefinin garib kelimelerden öncekilerin kaçırdıklarını toplamak, eklemek olduğu görülmektedir.

Metodu:

Bu sözlüklerin ortak taksimat prensipleri şöyle gelişmiştir. Kitâbu'l-Ayn, her bir harfte dört bab içeriyordu: Bunlar, Sünâî-Muzaaf, Sülâsi-Sahîh, Lefif ve Rubâî ile Humâsî'dir. Birinci, üçüncü ve dördüncü bablar farklı sigalar içeriyordu. Daha sonra gelen dilciler Kitabu'l-Ayn'daki bu eksikliği gidermeye çalıştılar. İmkanlar çerçevesinde bunlardan her birini bir bina üzerine sınırladı. el-Kâlî ve ondan sonra gelenler, rubâî'yi humâsî'den ayırdılar. Her biri için ayrı bir bab tahsis ettiler. Bir harf ile mutel olan sülâsi fiilleri lefif fiil babından ayırarak sülâsi mutel adı altında bir babta yer verdiler. Fakat lefif ve sünâî-muzaaf babları Ebu Bekir ez-Zebîdî "Muhtasarı'l-Ayn'ı" yazıncaya kadar karışıklıklar içerir halde kaldı. O, sünâî-muzaaf mu'tel lafızları, birinci babdan ayırdı. Onun için bir bab tahsis etti. İkinci babdaki her maddeyi şu bölümlere taksim etti: Sünâî-Muzaaf, hafif, fâ ve lâm harfi muzaaf, daha sonra fâ ve ayn harfi muzaaf. Ardından İbn Sîde bütün bu konularda ona tabi oldu.

İllet harfleri, ihtilaf sebeplerindendi. İlet harflerinin ele alınıp incelenme işi bâriz bir şekilde gelişti. el-Halîl, içinde bir veya iki illet harfi bulunamı Mehmûz ile bir arada zikretti. Bütün bu türlere lefif babı içerisinde yer verdi. Bunlardan her birini birbirleriyle lefif babında karıştırdı. el-Kâlî, içinde bir illet harfi olanı (Hemzeyi de illet harfi kabul ederek) iki illet harfi olandan ayırdı. Fakat o, mehmûzu yâî veya vavîden ayırmadı. el-Ezherî, mehmuzu ayırdı ve bununla övündü. Fakat o tam bir başarıya ulaşmadı. es-Sâhib, lefif babında ikisinin arasını ayırdı. Bir çok yerde önce Sahih harfle başlayan, sonra ilk harf hemze olanı, sonra ilk harfi vav olanı sonra ilk harfi yâ olanı öne aldı. Fakat o, bunu sülâsi mu'tel konusunda yapmadı. Bütün türleri karıştırdı. Sonunda Ebu Bekir ez-Zebîdî ve ona tâbi olarak İbn Sîde bu babları tamamen ayırmada başarılı oldu.

Sözlük Ekolleri Özellikleri ve Eksik Yönleri / Uğur GÜLBİL

Eksiklikler:

İlk kitaplarda bariz bir şekilde ortaya çıkan bazı hataların ve eksikliklerin bulunması bu ekolün takip ettiği metodun izlerindedir. Son kitaplar bu hatalardan pek çoğunu hassas bir şekilde ele almıştır.

Bu eksikliklerin ilki, mahreçlerine, binalarına ve kalb sistemine göre tertip edildiğinden dolayı, araştırma zorluğu çekilmesi, istenilen lafza ulaşma sıkıntısı ve araştırma sürecinde uzun vakit almasıdır. Bu adımlardaki hatalara müellifleri düşüren şeylerin pek çoğu kelimenin, yapısının (binasının) dışında bir yere konulması; mezid harfin aslî harf olarak itibar edilmesi veya aksi; okuyanın isteğine ulaşmada imkansız olan kelimelerin benzerlerini verme yoluyla gerçekleşmektedir.

Belki de sözlük ekolündeki bu zorluk, ikinci sözlük ekolünün oluşmasındaki ilk sebeptir. Çünkü önceki dil alimleri bu zorluğu farkettiler, kolaylaştırmaya ve bu eksikliklerden kurtulmaya çalıştılar. İbn Dureyd – ikinci ekol başkanı – “el-Cemhere” adlı eserinin mukaddimesinde şöyle dedi: “el-Halîl b. Ahmed, “Kitâbu’l-Ayn’ı” te’lif ederek hedefine karşı çıkanları zor durumda bıraktı. Kitabının hedeflerine ulaşmak isteyenlere kolaylık sağladı. Fakat o, Allah ona rahmet etsin, kitabını anlayışının derinliklerine, ince zekasına ve çağdaşlarının zihinlerinin keskinliğine göre şekil vererek yazdı. (Biz) insanlarda noksanlık yaygınken bu kitabı yazdırdık. Zorluğunu kolaylaştırdık. Hedefi kolaylaştırdık. Üçüncü ekolden İbn Manzûr şöyle demiştir: “Dil kitapları içerisinde Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî’nin “Tehzîbu’l-Luga”’sından daha güzelini ve Ebu’l-Hasen Ali b. İsmâil b. Sîde’nin el-Muhkem’inden daha mükemmelini bulmadım.”... Şu kadarı var ki, bunlardan her biri ölümcül zorluğu taleptir ve sarp geçidin kaynağıdır, Sanki o, insanlara kanun koyucunun tatlı bir kaynak bulması ve onları tatlandırması, otlak olarak onlar için mer’a araması ve onları bundan men etmesi gibidir. Zihin sünâî, muzaaf ve mablûbu ayırdı; lefif, mu’tell, rubâî ve humâsî ile düşünce dağıldı ve aranılan, talep edilen zayi oldu. Böylece insanlarda yapacakları işleri ihmal etti ve ondan uzaklaştılar.”

Üçüncü asır ehlinden olan Ahmed b. Vilâd, şu sözünde şikâyet noktalarını ortaya koymuştur: “Kitabu’l-Ayn’ı okumadan onda bir harfin yerini bilebilmek mümkün değildir. Bu ancak fiil çekimlerini muttali olmuş olmakla; zaid, aslî, mu’tell, sahih, sülâsî, rubâî ve humâsî’yi; boğaz, dil ve dudak harflerinin dizilişini ve mertebelerini; kelimenin söylemdeki çekimlerini, harekelerine ve zaid harfin katılma ihtimalini; çekimden sonra zaid harflerin ziyade yerlerini bilmekle mümkün olur. Sözü edilenleri bilmekle beraber el-Halîl’in Arap dilinde ulaştığı bilgilerdeki yöntemini de bilmesi gerekir. Bunlar bilinirse aranılan kelimenin Kitabu’l-Ayn’daki yeri bilinir.”

Söz konusu eksikliklerden biri de illet harflerinde, hemzede, lefif ve sünâî muzaaf bablarındaki karışıklıktır. Bu ekol, illet harfleri ve hemzenin aynı babta yer alması nedeniyle bu konuda problemlerle karşılaşmıştır. Karışıklıkları gidermek ve babların taksimatını yapmakta bocaladı. Bu ekolde telif edilen ilk sözlükler lefif ve

Sözlük Ekolleri Özellikleri ve Eksik Yönleri / Uğur GÜLBİL

sünai muzaaf bablarını muhkem bir şekilde ortaya koyamadılar. Lefif ve sünai muzaafa dahil olmayan ve başka alt başlıklar altında yer verilebilecek bir çok formu bu başlık altında ele aldılar. Bu konuların altına dahil olmayan pek çok sigayı koydular veya özel bablarda konulması kolay olan pek çok şeyi bunlara dahil ettiler. Daha sonra telif edilen sözlükler de aynı şeyi uygulamaya veya babların alt bölümlerini arttırmaya mecbur kaldılar. Nitekim el-Muhkem'de de açıkça görüldüğü üzere bu durum ciddi bir karışıklığa yol açmıştır.

Rubâî muzaaf kelimeler, edatlar, seslerin ifadesi, bu kitapların zorluk sebeplerinin pek çoğudur. Bu sebep ise, bazen ilkini (rubâî muzaaf kelimeyi) sünâî muzaafta koyarsın, başka bir zaman onu rubâîde, diğer bir zamanda da sünâî muzaafın özel bir bölümüne koyarsın. Bu özel kısım konusunda ne yapacağını bilemezsin. Onu fâ'sı ve lâmindan dolayı muzaaf olana veya fâ'sı ve aynından dolayı muzaaf olan bölümüne koyarsın. Edatlar ve sesler bazen sünâî muzaaf bölümüne, başka bir zaman da sünâî hafife oluncaya kadar sülâsî mu'tell kısmına, başka bir zamanda lefif bölümüne konular. Bu bütünüyle dağınıklığa ve tekrara götüren sebeplerden oldu.

Biz bu faslı bu ekoldeki her bir kitapla ilgili özel bir ifadeyle bitirmek istiyoruz. Önceliğinden dolayı diğerlerinden çok daha fazla dikkat edilmesi gereken özel bir şey olarak el-Ayn'ı görmüyoruz. el-Bari'ye gelince, zabtı ve sıhhati sebebiyle imtiyaz kazanır. et-Tehzîb, kelimeleri toplaması ve dini ansiklopedi olmasıyla, el-Muhît, garîb (garîb lafızları içermesi) ve ihtisârıyla (kısa ve öz oluşuyla), el-Muhkem, eserdeki düzeni ve nahiv ve sarf konularına yer vermesiyle imtiyaz kazanır. O, içindeki babların, maddelerinin ve lafızlarının tertibi yönüyle en iyisi ve nazarî metodu yönüyle de en güzeldir.

2) İbn Dureyd Ekolünün Özellikleri ve Eksik Yönleri²

Bu ekol bahsi geçen önceki üç sözlüğün dışında başka bir sözlüğü ele almadı. Ahmed b. Faris'in iki sözlüğünde gerçekleştirdiği hızlı gelişme sebebiyle önceki ekol sözlükleriyle bu sözlükler arasındaki ortak bağ çok açık değildir. Sözlükler arasını bağlayan tek bağ, ilk kelimedenden son kelimeye kadar olan aşamalı alfabetik ve yapısal düzendir.

Amacı ve metodu:

Fakat o, bundan sonra büyük bir farkla ayrılır. Öncelikle el-Cemhere (kelimeleri) binalarına göre taksim eder. Sonra her bina harflere taksim edilir. el-Mekâyîs ve el-Mucmel'e gelince ilk harflerine göre bölümlere ayrılır. Sonra her harf

² Hüseyin Nassâr, a.g.e., 2. cilt 375. sayfasındaki "Hasâisu'l-Medreseti ve Uyûbuhe" isimli bölümün Türkçeye aktarımıdır

Sözlük Ekolleri Özellikleri ve Eksik Yönleri / Uğur GÜLBİL

binalara ayrılır. el-Cemhere’de binalar, çok ve karışıktır. İbn Faris’de ise az ve sağlamdır. el-Cemhere kalıpları gözetir. İbn Faris bunu, iki sözlüğünden çıkarmıştır. İbn Dureyd’in sözlüğündeki tek amacı diğer sözlükçüler gibi kelimeleri derlemektir. İbn Faris’in ise iki sözlüğünü hazırlamakta özel bir amacı vardır.

Modern sözlüklerde ve ez-Zemahşerî’nin Esâsu’l-Belâğa’sında var olan alfabetik sistemi ortaya koyma ve kelimeleri toplamakla birlikte binalarını ihmal, bu ekolün tabii gelişimidir. Fakat seci’ ve kafiyeyle ihtiyaç duyanlara yardım eden bir sistemi ortaya çıkaran el-Fârâbî’nin Divânu’l-Edeb’inin ortaya çıkışı bu gelişimi engelledi ve es-Sihâh ekolü ortaya çıktı. Belki de Esâsu’l-Belâğa’nın bu ekole bir bağı vardı. Çünkü bu, onun hedefiydi. Fakat ben bu sözlüğü, Avrupa sözlükleriyle etkilenmesine ve onlara etkisi olmamasına rağmen aralarında kuvvetli bağdan dolayı modern ekolle beraber ortaya koymayı istiyorum.

Eksik Yönleri:

Alfabetik sisteme uymasına rağmen tertibindeki zorluk bu ekolün en dikkat çeken kusurlarından biridir. Bu zorluğun, bu ekolün birinci ekolün etkilerinden tam anlamıyla sıyrılamamasından kaynaklanan birçok sebebi vardır. En önemlisi de sözlüğün binalara göre taksimidir. Sonra İbn Dureyd’in kalb sistemine tutunmasıdır ve İbn Faris’in, kendisinden sonrakiyle beraber oluştuğunda her bir harfin başlamasına bağlı kalmasıdır. Bütün bu söylenenler ilk ekol içinde ifade edilmektedir. Özellikle sözlükte bazı düzensizliklerin yer alması ve sahiplerinin de sarf hataları yapmaları bu sebeplerindendir.

İbn Dureyd, binalar hususunda birinci ekolün düştüğü karışıklığa düştü. Özellikle de rubâî muzaaf konusunda. Rubâî, humâsî, mülhaklarını ve bu ikisi dışındaki babları iki binada karıştırdı. Özellikle o, asıl harfleri ve zaidlerini bilmeye muvaffak olmadı sonunda müenneslik hâ’sını devamlı aslî harflerle beraber koydu. Sülâsî ayn ve lâm’ı muzaaf, ayn ve fâ’sı muzaaf, fâ ve lâmı muzaaf babı hatalı bir esas üzerine kurdu. Çünkü onunla, sünâî muzaaf babını sadece idgam olup olmama yönüyle ayırdı. Bu marjinal ayrımın sığa farklılığıyla olacağını unuttu. Bunun neticesinde de kelimelerin dağılması ve tekrarı sonucu ortaya çıktı. İbn Cinnî bütün bu hususlarda şöyle diyor: “el-Cemhere kitabı ise, aynı şekilde içerisinde tasnif kargaşası ve tasrif bozukluğu vardır. Bu durumu vaz’ eden işi bilmekten uzak oluşundan dolayı ne kadar da hatalı bir durum gerçekleştirdi (tasrif kastediyor). Onu yazdığımda, metinlerinde ve haşiyelerindeki yanlış çok olduğundan dolayı bunlara dikkat çekmekten utandım. Bu bana çok gelince bazılarını işaret ettim bazılarını ise bıraktım.”

Aynı şekilde İbn Faris’de de fiil yapıları karıştırıldı. Bazen sünâî-muzaaf bablarında (illet harflerinden hemzeye bakarak) iki farklı illet harfinden sülâsî ecvef ve leffif konulmuştur. Örneğin el-Mekâyis’de, “الضَوْضَاءُ”, “ضَوْ” ve “ضَوْضٌ” maddesinde; “كَوَى”, “كَوَى” de; “خَاءٌ”, “خَاءٌ” da; “الْقَيْءُ”, “قَاءٌ” maddesinde; örneğin el-

Sözlük Ekolleri Özellikleri ve Eksik Yönleri / Uğur GÜLBİL

Mucmel’de, “آء”, “أئ” dan; “حاء”, “حئن” dan; “خاء”, “خئن” dan; “دَاء”, “دؤ” dan sonra getirilmiştir.

Rubâî kelimeler sülâsi bablarına konulmuştur. Örneğin el-Mucmel’de, “بِرْأَل”, “بِرْأَز” ve “جِرْجَم” gibi. Sünâî-muzaaf, sülâsîde örneğin el-Mucmel’de, “جو”, “جون”den sonra konulmuştur. Pek çok sigayı ve daha fazlasını sülâsî de getirilmiştir. Örneğin el-Mekâyis’de, “أَلْعَرُكُرُكُ”, “أَلْعَرُكُرُكُ”, “أَلْعَرُكُرُكُ” ve benzerleri gibi.

Bütün bunlar, önceki ekole uyararak pek çok sigadan sünâî-muzaaf babları kapsamına alınanlardır.

Bu ekolün eksikleri kapsamına giren ikinci durum ise, illet harflerindeki karışıklık ve düzensizliktir. Özellikle İbn Dureyd nezdinde devamlılık ve azlıktır. Sünâî ve sülâsi sahih bablarda illetli ile sahih kelimelerin karıştırılması birinci çeşittir. Aksine onun için şöyle söylemeye de engel değildir. “باب الطاء والواو في حرف الواو في الثلاثي الصحيح” veya “حرف الواو في الثلاثي الصحيح” veya “ع ه ي” maddesini getirmesi ve peşinden şöyle söylemesi: “Ayn harfi sülâsî sahihte bitti”. Fakat – şöyle demek doğrudur- sülâsi bablarda nûn harfînde durdu ve gördü ki ondan sonraki harfler illet harfleri. Onu illetli bablara koymak üzere te’hir etti. Öncelikle ortaya koyduğu tertipte vav ile ya arasında olan “hâ”nın illet harflerinden olmadığını, ikinci olarak ta önceki bablarda bu illetlilerden pek çoğunu önceden getirdiğini unuttu. Bu hataya çok az yerde dikkat etti. İletli kelimeleri bıraktı ve Mu’tell bölümünde geleceklere işaret etti. Fakat o buna geç kalmış olarak dikkat çekti. Maddelerin yarısını veya yarıya yakını getirmiş olduktan sonra. Onları bıraktı ve illetli bablarında tamamlayacağına işaret etti.

Vav harfinin yâ harfînde idgamlı olarak gelmesi sonucu aslının yâ olarak kabul edilmesi de çokça yapılan hatalardandır. “حي” kelimesi “ح ي ي” maddesinde, “ري” ve “غي” kelimeleri de aynıdır. Bunların hepsinde kelimeler vav asıllıdır. Bazılarında buna dikkat çekmiş bazılarında ise bunu ihmal etmiştir.

Bu türden hataları sünâî-mu’tell babında yaptı. Çünkü bu konuda sahih ve illet harfinden oluşan kelimeleri benzer veya farklı olarak ele aldı. Fakat bu bab ancak iki illet harfi birbirine denk olduğunda sünâî kelimesini kabul eder. İhtilaf anında ise sülâsi lafzına layıktır. Çünkü burada kelime üç farklı harften oluşmaktadır. Fakat sanki o, tek harfmiş gibi hepsinde illet harflerine baktı (ve hemze onlardandır).

Örneğin, “سول” kelimesinin “سَلَل”de ele alınması veya “هَدَب” maddesinde konulan “هَيْدَب”, “هَيْدَبِي”, “هَيْدَبِي”, “هَيْدَابِي”, “هَيْدَابِي” gibi; “دَر” kelimesinin yansımalarından olan “دَرْدَر” kelimesinin “رَدَاد”ın yansımalarından sayılması ve benzerleri gibi rubâî veya sülâsi bablarda özel bölümler ayrılan rubâî mülhak sigaların konulması bu yaygın hatalara eklenir.

İbn Faris illet harflerinden her birinin arasını ayırmaya çalıştı. Fakat o, çoğunlukla onları birbirine karıştırdı. Örneğin şöyle diyor: “الفاء”, “الحاء” ve onlardan

Sözlük Ekolleri Özellikleri ve Eksik Yönleri / Uğur GÜLBİL

sonra gelen mu'tell harfleri; "الباء", "العين", "الواو", "الياء" veya "الباء", "الكاف", "الهمزة", "الواو", "الهمزة" veya "الخاء", "المعتل", "الحرف المعتل", "الهمزة" ve maddelerin çoğunda bunlara benzeyenler gibi. Bunların arasını ayırdığında tertibinde bir düzensizlik oluştu. Bazen tertibine uygun olarak hakkı te'hir olan yâ harfini vav'a, bazen de, hemzeyi yâ harfine takdim etti. Başka bir yerde hemze ile elif arasını karıştırdı. Önceki eksiklikler konusunda bu harflerdeki düzensizliğin diğer örneklerini gördük.

Son olarak, İbn Farisin, tertibindeki zorluk sebebiyle bazı maddelerin konulmasında karışıklık yaşaması onun eksik yönlerindedir. Ona göre en fazla 3. harf bozulmuştur. Sonra gelen harfi takdim, önce geleni de te'hir etmiştir. Eğer basılan 2. cildi ele alırsak, örneğin, "باب الحاء والتاء وما يتلئها" bölümünde şu şekilde tertip edildiğini görürüz: "حَنْوٌ", "حَنْكٌ", "حَنْلٌ", "حَنْفٌ", "حَنْيٌ", "حَنْيٌ", "حَنْمٌ", "حَنْتٌ", "حَنْتٌ", "حَنْتٌ", "حَنْتٌ", "حَنْتٌ". Doğrusu "حَنْوٌ", "حَنْوٌ", "حَنْوٌ", "حَنْوٌ", "حَنْوٌ", "حَنْوٌ", "حَنْوٌ", "حَنْوٌ", "حَنْوٌ", "حَنْوٌ", "حَنْوٌ", "حَنْوٌ" dir. Bab tamamen düzensizdir. "دَعْوٌ"yi "دَعٌ"den, "دَعَكٌ"yi "دَعَمٌ"den önce getirmiştir. Bu kelimelerin yeri te'hir etmektir, sonra gelmesidir. "دَعِشٌ"yi "دَعِصٌ"den önce getirmiştir. Bu bir hatadır. "دَعٌ"yi "دَعَاٌ" ve "دَعِيسٌ"den önce getirmiştir. Bu kelimenin de te'hir edilmesi gerekir. Buna benzer pek çok karışıklık bütün bölümlerde vardır. Bu da tertibinin zorluğuna işaret eder. O, "باب الذال والهمزة وما يتلئهما" bölümünde de şu şekilde düzenleme yapmıştır: "ذَأٌ", "ذَأٌ", "ذَأٌ", "ذَأٌ", "ذَأٌ", "ذَأٌ". İnceleyen kimse görür ki "ذَأٌ" sırası düzensizdir ve şu yorumu yapmıştır: "Aynı şekilde "el-Edâl" nüshasında bu maddenin tertibi gelmiştir. Kelimenin doğru konumu el-Mucmel'de geldiği gibi "ذَأٌ" maddesinden sonraki babın sonudur..." Fakat doğru olan kelimenin el-Mucmel'de konulması da aynı şekilde düzensizdir. Doğru olan kelimenin babın başında "ذَأٌ"dan önce getirilmesidir. Çünkü müellif bu harften sonra gelen harfi de alfabetik oluşturuyor. "ب" harfinin hemzenin hemen peşi sıra gelen harf olmasında bir karışıklık olmadığı açıkça görülmektedir.

Aynı şekilde bazı durumlarda sünâî bablarda 2. harfte de düzensizlik yapmıştır. Tertipte harf kendisini takip eden harften önce getirilmiştir. Kelimedeki Harf bazen benzeri bir harfle sona eriyor. Fakat bazen bu kaideye aykırı davranmış ve "ب"yi "ب" ile beraber "ب" ile "ه" ve "ب" ile "و" arasına koymuştur.

3) Ekolün (el-Cevherî Ekolü) Özellikleri ve Eksik Yönleri³

Bu ekol, es-Sihâh, el-Ubâb, el-Lisân el-Kâmûs ve et-Tâc gibi büyük sözlükleri bünyesinde topladı. Arap sözlükçülüğü tarihinde başka bir ekolün elde etmediği şöhetri elde etti.

Bu ekolün bütün sözlükleri, başından sonuna kadar değişmeyen ve gelişmeyen taksimatın esasında birleşmiştir. Bu esasa göre sözlüğün tamamında

³ Hüseyin Nassâr, a.g.e., 2. Cilt 546. sayfasındaki "Hasâisu'l-Medreseti ve Uyûbuhe" isimli bölümün Türkçeye aktarımıdır.

Sözlük Ekolleri Özellikleri ve Eksik Yönleri / Uğur GÜLBİL

kelimeler son harflerine göre bablara, ilk harflerine göre fasıllara ve fasıllar içerisinde de sadece asıl harfleri dikkate alarak orta harfe göre düzenlenmiştir.

Bu sözlüklerin tamamı sonu “vav” ve “yâ” olan kelimelerin bir baba tahsis edilmesinde sonra fasıllarda “vav”ın “he” harfi üzerine takdimi hususunda ortakdır. Nihayetinde ortası “vav” olan leffifi, ortası “ya” olan leffiten ayırmaya imkan verir.

Sözlükler bunların dışındaki yerlerde birbirinden farklıdır. Çünkü es-Sihâh sadece sahih lafızlara bağlı kalır. Bunda nahvî ve sarfî görünüm bunda hakimdir. el-Ubâb’da edebî görünüm ve şiir şevahidlerine özen gösterme hakimdir. el-Kâmus, ihtisâr ve istiksâya (derinlemesine incelemeye) bağlı kalır. Tıbbî görünüm bunda galiptir (çokça yer alır). Başta muhaddisler olmak üzere önemli şahsiyetleri ve yer isimlerini ve ıstılahları çokça zikreder. el-Lisân ve et-Tâc’, birincisi dil maddeleriyle yetinirken ikinci sözlük kelimenin aslına ve zaidlerine yer vererek kelimeye geniş bir yer ayırmakla beraber her iki sözlüğe de ayrıntı ve uzun uzadıya anlatma hakimdir. et-Tâc ise ansiklopedi ve dil sözlüklerinin bir karışımıdır.

Bu ekolün sözcükleri taksim ve düzeni ile ilgili izlediği metotta bazı olumsuzluklar yer almaktadır. Oysa bu ekol diğer ikisine kıyasla taksim itibarıyla daha kolay bir yönteme sahiptir. Ne var ki hala barındırdığı bir takım zorluklar sözcüklerin diziminde bireylerin karıştırmasına yol açmaktadır.

Sözlüklerde kelime ararken kelimenin sonuna, sonra ilk harfine sonra ortasına bakmak, zihinde dağınıklığa sebep olur. Çünkü kelime sözlükte aranırken pek çok yönden bakılır. Tertip bir vecihle ondan en kolaydır. O vecihte, sona nisbetle birinci veya birinciye nisbetle sonuncu olmasıdır. Bunlardan birinci tertip kişinin ona uyumundan dolayı daha kolaydır.

Bu tertip sülâsilerde kolaydır. Fakat rubâî ve humâsiler de biraz zordur ki bu ekolün fertleri bu iki konuda ihtilaf etmişlerdir. el-Cevherî görüldüğü gibi sülâsiyi rubâî üzerine takdimi görüşündedir. “فرج” ve “فرج”i, “فرج” den sonra; “جلد”i, “جلد”den sonra; “صرخد”i, “صدرد”den sonra; “هدد”i, “هدد”den sonra; “قرس”yi, “قرس”den sonra getirdi. Çünkü o, kelimenin sonuna, sonra başına, sonra ikinci harfine baktı. Burada sülâsî lafızların harfleri sona erdi. Onları kesinleştirdi. Rubâilerden bir harf kaldı ve onu sonraya bıraktı. Fakat biz, bu harfe baktığımızda, rubâî gibi ona karşılık gelenin önüne geçtiğini görürüz. Bir çeşit karışıklığı veya en azından garâbeti hissederiz. el-Feyruzâbâdî bunu telâfi etmeye çalıştı ve onu bütün harflerine göre tertip etti. Bu tür rubâîyi, sülâsiye takdim etti. Fakat bu ikisi ve diğerleri bu türde hatadan kaçınamadılar ve pek çoğunu karıştırdılar. Hakkı te’hir olanı takdim, hakkı takdim olan te’hir ettiler.

Prof. Fisher, bu tertibe geçerliliği olan üç nokta ile itiraz etti. Bunlar:

Birincisi: Son harf illet harfi olursa çoğunlukla karışıklık olur. (Bu sebep, vavî ve yâî’lerin bir arada olmasındandır). *İkincisi:* Son harf çoğunlukla, “أب” kelimesinden gelen “أبو” maddesinde; “أخ”den gelen “أخو” maddesinde; “أين”den gelen “بني” maddesinde; “است”den gelen “سته” maddesinde; “ماء”den gelen “موه”

Sözlük Ekolleri Özellikleri ve Eksik Yönleri / Uğur GÜLBİL

maddesi ve diğerlerinde olduğu gibi aslı değildir. *Üçüncüsü*: Bu yolla, birinci ve ikinci kelimelerin tertibi, bizim onları başka bir manaya delalet eden harfler ve zamirler bulduğumuz gibi zor olur.

Bu araştırma, sadece asli harflerin tertibi probleminden kurtulamadı, harfler ve ziyadelerin pek çoğunun aslında bakış açıları farklılığı sebebiyle fertler birbirlerini suçladılar. Bu ihtilafın ürünü olarak ta bu önyargı ve bazen de suçlama meydana geldi. Bir kelimeyi bir yere veya birden fazla yere koyma ihtimali ortaya çıktı ve bu araştırmacıyı kelimenin yerini ve konumunu bilemez duruma getirdi. Bazen de ona ulaşımın zorluğu sebebiyle onu nereye koyacağını bilemez hale getirdi.

4) Ekolün (ez-Zemahşerî Ekolü) Özellikleri ve Eksik Yönleri⁴

Bu ekol, sözlüklerin çeşitli türlerini içine alır. Bütün bunlardan her birinin özel bir ekol yapılması kolaydır. Fakat bu türlerin tamamı, esas itibariyle taksimatında ve tertibinde, birinci, ikinci ve üçüncü harfleri itibariyle alfabetik olarak sıralamaya yönelir. ... köklerden vb. gibi. - Bu ekolün özellikleri ve eksik yönleri hakkında konuştuğumda – Esâsu'l-Belâğa'nın yanından uzaklaşmayı isterim. Çünkü onun hedefleri, metotları, görünüşleri (olguları) ve bunun dışında, diğer sözlüklerden ayrılan özellikleri vardır.

Burada İsevî sözlükleri ile el-Mecmeu'l-Luga (Dil Kurumu) sözlükleri arasında belirgin bir ihtilaf vardır. Birinciler, kitaplarını öğrenciler ve talebeler için, belki de özellikle İsevî okulları öğrencileri için te'lif etmeyi hedeflediler. Dil Kurumu ise, sözlüklerden farklı türleri (ortaya koymayı) hedeflediler. Büyük ve kapsayıcı sözlükler; edebiyatçılar ve yazarlar için orta (el-Vasît); tarih sözlükleri ve benzerleri bunlardandır.

Amaçtaki bu ihtilaf, araştırma ve metot alanında büyük bir ihtilafa götürdü. İsevî sözlüklerinin tamamı toplama ve kötü kelimelerden ve avret yeri isimlerinden öğrencinin kulağına eziyet veren kelimeleri hazifle birlikte ihtisara meyleder. Ayrıca ammice ve mesîhî lafızlara önem vermeye yönelir. Dil Kurumu sözlüklerinden her birinin hedefledikleri şeye göre özel araştırma alanı vardır.

Muhîtu'l-Muhît ve el-Bustânî'nin Kutru'nda maddeyi kısaltarak düzenlemeye başladı. Fakat o, el-Muncid'de kök harflerin düzenine göre hedefe ulaşmaya kadar mükemmel olmaya başladı. Tam olarak, düzenlemede İsevîlerin metodunu aldı. Eski İsevîlerin işlerindeki zayıf yönleri çalışmalarında ortaya koymadı.

---

⁴ Hüseyin Nassâr, a.g.e., 2. Cilt 596. sayfasındaki “*Hasâisu'l-Medreseti ve Uyûbuhe*” isimli bölümün Türkçeye aktarımıdır.

Sözlük Ekolleri Özellikleri ve Eksik Yönleri / Uğur GÜLBİL

Maddenin dizilişinde el-Mu'cemu'l-Vasît'i hazırlayanlar fiilin takdîminde, ismin te'hirinde ve isimlerin (alemlerin) hazfinde İsevilerle aynı metodu paylaştılar.

Dil Kurumu, İsevilerde bulamadığımız bazı yeni işler ortaya koydu. En önemlisi de sözlükte, İsevilerin pek çoğunun övündüğü eski ibarelere (ifadelere) tutunmak yerine, muhaddislerin seviyesine yakın yeni ibarelerle yorumlama çabasıdır. el-Mu'cemu'l-Kebîrde, kelimelerin Sâmi nazariyelere önem verme, maddenin manalarıyla ortaya konulması ve kelimelere göre taksimatı vardır.

Bu modern ekol, tertip ve düzen itibariyle ekollerin en güzelidir. Fakat hedefinde ve araştırma alanında sorumluluk sahibidir. İsevileri özellikle söylemeliyiz. Belki de onların sözlükleri hedeflerini gerçekleştirmekten uzak olarak Arapça sözlüklerin çoğunluğudur ve onların tamamı öğrenciler için te'lif edilmiştir. Onların her biri, eğer bu sonraki gelenler tarafından hafif görülse bile, Arapça sözlüklerinin en büyüğünü el-Kâmûsu'l-Muhît'i temel almaya, dayanmaya çalışmıştır. Öğrencilerin sözlüğün müfredatına muhtaç olduğu doğru değildir.

Bu konularla ilgili ele aldığım şeylerde sözü uzatmak istemiyorum. Çünkü yeri geldikçe açıklamalarda bulundum, eski sözlüklerin eksiklikleri konusunda söz açıkça söylendi.

Cilt: 3 Sayı: 6 Temmuz 2015 / Volume:3 Issue:6 July 2015

GEMİKAYA ÇEVRESİNDEN BULUNMUŞ YENİ SANATKARLIK ÜRÜNLERİ

Found The Research Craft Patterns Around Gamigaya

Toğrul HALILOV*

ÖZ

Her yıl olduğu gibi 2013-2014 yılında da Gemikaya çevresinde arkeolojik araştırmalar yapılmıştır. Araştırma sırasında bir çok yeni arkeolojik bulgular bulunmuştur. Onlar sistematize edilmiş ve karşılıklı esnada araştırılmıştır. Arkeoloji yerleşimlerin ve yeni arkeoloji bulguların araştırılması sonucunda Gemikaya çevresinin eski yerleşim yerlerinden biri olduğu belirlenmiştir. Gemikaya çevresinde yapılan arkeoloji araştırmalar sırasında yeni yerleşimlerin, arkeolojik bulguların bulunması her zaman bu alanda arkeoloji araştırmaların yapılmasının güncel konulardan olduğunu kanıtlıyor.

Anahtar Kelimeler: Gemikaya, Gilançay nehri, İliklikaya, Arkeolojik bulgular.

ABSTRACT

Being as it is in all around the archaeological research carried out in 2013-2014. Found a lot of new archaeological materials during the investigation. They were systematized and compared. Being around the Gamigaya of archaeological monuments and inscriptions has been proven to be one of the oldest residential areas. Being around the Gamigaya of archaeological investigations new monuments, archaeological materials archaeological research in this area at any time of obtaining evidence that is relevant topics.

Key Words: Gamigaya, valley of Gilanchay, Ilikligaya, archaeological investigations.

---

* Doç. Dr. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisinin Nahçıvan Bölümü, x.toqrul@gmail.com

Giriş

Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinin tüm bölgeleri gibi Gemikaya çevresinde de çok sayıda arkeolojik yerleşimler bulunuyor. Gemikaya çevresinde ilk kes XX yüzyılın 60'lı yıllarının sonunda arkeolojik araştırmalar yapılmıştır. Bu dönemde Gemikaya yerleşimi ilk kes 1967 yılında jeologlar tarafından tespit olunmuştur. 1968 yılında Gemikaya ve çevresi Vali Aliyev tarafından istihbarat amaçlı arkeolojik araştırmalar esnasında araştırılmıştır. Milli liderimiz Heyder Aliyevin Azerbaycan'da siyasi yönetiminin birinci döneminden başlayarak XX yüzyılın 70'li yıllarından itibaren bu konuda sistematik arkeolojik araştırmaya başlanılmıştır. Gemikaya ve çevresi 1970-1987, 2002, 2005, 2008, 2009 yıllarda ve sonraki dönemlerde istihbarat amaçlı arkeolojik araştırmalar esnasında araştırılmıştır. 2013-2014-cü yıllarda Gemikaya çevresinde yapılan arkeolojik araştırmalar sırasında oradaki topraklarda bulunan Haçakaya, İliklikaya ve Güney yerleşimlerinden evvelki dönemlerden farklı olarak birçok yeni sanatkarlık ürünleri bulunarak ilmi araştırmaya tabii tutulmuştur. Bu yerleşimlerden bulunmuş arkeolojik bulguları seramikler, süs eşyaları, taş memulları vç. Arkeolojik malzemeler oluşturuyor. Seramik örnekleri süs eşyaları, taş memulları ile kıyaslandığında bir kader çokdur. Seramikler şekilli ve şekilsiz, gri ve pembe renkli olmak üzere iki gruba ayrılıyor. Onlardan bir grubu çiftçilikde, bir kısmı mutfakta kullanılmıştır. İster gri, isterse pembe renklerinin çoğunluğu ince, bazıları iri kum karışımı olan kilden kaliteli yapılarak, iyi pişirilmiştir.

1. Formu bilinmeyen şekilsiz seramikler

Formu bilinmeyen şekilsiz seramikler hem İliklikaya, hem de Haçakaya yerleşimlerinden bulunmuştur (tab.I; tab.II; tab.III). Formu bilinen şekilli seramiklerle kıyaslandığında onlar daha çokdur. Onlar biçim ve özelliğine göre farklıdır. Bir grubu daha çok ilgi çekicidir. İliklikaya yerleşiminden bulunmuş bu türlü arkeolojik bulgulardan birini gri renkli iri kum karışımı olan kilden yapılmış seramik oluşturuyor. Onun üzerinde basma teknik yöntemiyle alanı 8 cm olan büyük daire, dairenin ortasında ek küçük daireler, büyük daireden aşağıda birbiri içerisinde bulunan dört adet açılı şekilli desen, üstte ise üç adet dikey hatlar çekilmiştir. Dairenin ortasında küçük çıkıntı yapılmıştır. Çıkıntının ortasında küçük oyuk yapılmıştır. Seramiğin salım kalan bölümündeki desenlemede dairelerin sayısı dokuzdur (tab.I, 1; tab.IV, 3). Onun diğer bölümünü bulmak olmadı. Salım kalan bölümün araştırılması sonucunda bu kabın üzerindeki büyük dairenin içerisine çekilmiş küçük dairelerin sayısının dokuz değil oniki olduğunu ihtimal etmek olasıdır. Düşüncemizi kanıtlamak için küçük daireler arasındaki alanı hesabladıkda belli oluyor ki, alanı 8 cm çapında olan dairenin 4 santimetresinde 6 adet küçük daire çekilmiştir. Ona göre de diğer üç küçük dairenin büyük dairenin 4 santimeterlik kalan bölümüne çekilmiştir. Bu seramik ürününün üzerindeki dört adet açılı biçimli ornamentin, desenlemeni aynı şekilde birbirine uygun biçimde çekilmesi de ilgi çekicidir. Yapılan araştırmaya dayanarak bu seramiğin üzerindeki geometrik ornamentle insanların astral inançları ile ilgili belli kompozisyonun yansıtıldığını ihtimal etmek olasıdır. Bu seramik desenleme motifine göre Hanlar, Gence

Cilt: 3 Sayı: 6 Temmuz 2015 / Volume:3 Issue:6 July 2015

¹, Ağbulak², Haçbulak nekropollarından³ bulunan bir grup kaplarla benzerlik oluşturuyor. Yerleşimden bulunmuş formu olmayan, şekilsiz iki adet seramik de ilginç arkeoloji bulgularıdır. Bu seramiklerden her ikisinin üzeri kabartma teknik yöntemle desenlidir (tab. I, 9, 11; tab. IV, 2, 4).

2013-2014 yılında Haçakaya höyüğü ve nekropolünden bulunmuş formu bilinmeyen, şekilsiz seramiklerden bir grubu basit, bir grubu boya bezemelidir. Boya bezemeli kablara Orta Tunç çağına aittirler. Onlar ince kum karışımı olan kilden pembe renkte yapılmıştır. Onlar desenli ve desensiz olmak üzere iki gruba ayrılıyorlar. Desenli seramikler farklı motiftedirler. Seramiklerin süslenmesinde kırmızı ankob üzerinden siyah renkle çeşitli geometrik ornamentler kullanılmıştır. En çok kullanılan geometrik ornamentler düz, dalgalı, açılı biçimli desenlerdir (tab. III, 6 (3, 4)). Onlardan bir grubu I Kültepe⁴, II Kültepe, Şortep⁵, Kazançıkale⁶ vb. yerleşimlerinin Orta Tunç çağı seramiklerinin bir grubu gibi kırmızı ankob üzerinden siyah renkle çöşenli çizgilerle, açılı biçimli desenlerle süslenmiştir. 2014 yılında Gemikaya çevresinde bulunmuş ilginç arkeolojik bulgulardan bir grubu Haçakaya höyüğünden bulunmuş Erken Ortaçağ (IV-X yüzyıllar) dönemine ait seramiklerdir. Onların hepsi ince kum karışımı olan kilden yapılarak, kaliteli biçirilmiştir (tab.IV). Bazılarının üzeri geometrik, bitkisel desenlerle süslüdür (tab.IV (5))

2. Formu Bilinen, Şekillendirici Seramikler

Gemikaya çevresinden bulunan formu (şekli) bilinen seramikleri çanak, çömlek, vazo, çaydanlık tipli kil kablara oluşturuyor. İliklikaya nekropolünden bulunmuş formu (şekli) bilinen kil kablara bulunan çömlek tipli kablara bir çöşu kısa boğazlı, şişkin gövdeli, dış yüzeyi parlak, ağzı dışı yuvarlatılmış biçimde yapılmıştır (tab. I, 2, 3). Bazı kablara diğer kablara kıyaslandığında nispeten kalın duvarlı, gen ağızlıdır. Bu tip kil kablara insanların çiftçilik hayatında kullanıldığını ihtimal etmek olasıdır. İliklikaya nekropolünden bulunmuş kil kablara biri ince

¹ Kuseynova И.К. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа XIV-IX вв. до н. э. Баку, 1989, s. 55, 68.

² İsmayılov Q.S. Quruçay ve Gündelençay vadisinde qedim medeniyet izleri. Bakü, 1981, s. 45.

³ Aslanov Q.M. Daşkesen rayonunun Haçbulaq kendindeki bir qrup daş qutu qebirler haqqında, Azərbaycan SSR Elmler Akademiyasının Heberleri. Tarih, felsefe, hüquq seriyası, Bakü, 1975, № 1, s. 85, 93.

⁴ Abıbullayev O.A. Eneolit i bronza na territorii Naxıçevanskoy ASSR, Bakü, 1981, s. 85-86.

⁵ Eliyev V.H. Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar medeniyeti. Bakü, 1977, s. 47, resim 27, 8

⁶ Bahşeliyev V.B. Nahçıvanın qedim tayfalarının manevi medeniyeti. Bakü, 2004, s. 133, resim 13, 5, 12, 16.

Gemikaya Çevresinden Bulunmuş Yeni Sanatkarlık Ürünleri / Toğrul HALILOV

kum karışımı olan kilden silindir boğazlı, kabarık gövdeli, kaliteli yapılmıştır. Kabın kalınlığı 1 cm, ağzının çapı 17 cm'dir. Bu kabın üzerinde gövdesi boyunca basma teknik yöntemle kayış biçimde üçgen desenler, ondan üstte ise birbirinin içerisinde üç kavis çizgi çekilmiştir (tab. I, 2). Bu kap biçim ve özelliğine göre Nahçıvan'daki Hakkıhlık, Sarıdere ve diğer yerleşimlerden bulunan bir grup kil kaplarla benzerlik oluşturuyor⁷. Nekropoldan bulunmuş çömlek tipli kil kaplardan biri düz ağız kenarlı, konik gövdeli yapılmıştır. Kabın ağzının çapı 23 cm, kalınlığı 1,5 cm- dir. Ağzı azaçık dışa yuvarlatılmıştır (tab. 1, 5). Bu kap biçim ve özelliğine göre Kolan, Sarıdere nekropollerinden bulunan bir grup kaplarla benzerlik oluşturuyor⁸. Nekropolda bulunmuş gri renkli vazo tipli kil kap üç bacaklıdır. Kabın bacakları kısa (5 cm), koltuğu basık ve yuvarlak yapılmış, dış yüzeyi cilalanmıştır (tab. I, 8). Bu kap özellikleri dolayısıyla Kızılburu, Nahçıvan⁹, Mardangöl, Munçuklutepe¹⁰, Mingçevir¹¹ nekropollerinde tespit edilmiş vazolar ile benzerlik oluşturuyor. Nekropoldan bulunmuş gri renkli seramiklerden birini kablardan birinin kulpu oluşturuyor. Bu kulp küçük çıkıntılı biçimdedir. Üzerinde küçük delik açılmıştır (tab.I, 10). Son Tunç-Erken Demir dönemine ait olan bu tip kulplu kaplar Sarıdere, Kolanı¹² Mingçevir nekropollerinde¹³ ve diğer yerleşimlerde bulunmuştur.

İlklıkaya höyüğü ve nekropolünden bulunan şekillendirici kil kaplar içerisinde çanak türlü kil kaplar da var. Onlar gövdelerinin (konik ve şişkin gövdeli), ağzının (dışa yuvarlatılmış, düz ağız kenarlı) ve boğazının (kısa, silindir boğazlı) biçim ve özelliğine göre farklılık oluşturuyor. Bazılarının üzeri kabın boğazına yakın bölümünde basma teknik yöntemle süslüdür. Bir çoğunun ağzı dışa yuvarlatılmıştır (tab.I, 4). Bazıları düz ağızlıdır (tab.I, 6). Bir grubunun ağzının kenarı içeri birikmiştir (tab.I, 7). Nahçıvanda Kalacıq, Şahtahtı¹⁴ vb. Tunc ve Erken Demir çağı yerleşimlerinden bu türlü seramikler çok sayıda bulunmuştur. İlklıkaya Höyüğü ve nekropolünden bulunmuş her iki türlü (gri ve pembe renkliler) kil kapların benzerleri Naxçıvanla yanı sıra Mingçevirde¹⁵, Genceçay bölgesinde¹⁶,

⁷Bahşeliyev V.B. Nahçıvanın Erken Demir dövrü medeniyeti. Bakü, 2002, resim, 19, 8; şekil 7, 13.

⁸ Bahşeliyev V.B. Nahçıvanın Erken Demir dövrü medeniyeti. Bakü, 2002, resim 21, 4; şekil 13, 8.

⁹ Eliyev V.H. Azerbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar medeniyeti. Bakü, 1977, s. 74, 76.

¹⁰ Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. Древние некрополи Хараба Гилана. Баку, 2003, tab. XVIII, 6; tab. LXI, 2.

¹¹ Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959, tab. XLIII, 6, 9.

¹² Bahşeliyev V.B. Nahçıvanın Erken Demir dövrü medeniyeti. Bakü, 2002, resim, 9, 5, 6, 7; şekil 23, 13; resim, 24, 6, 7.

¹³ Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959, tab. XXIV, 5, 6, 7, 8.

¹⁴ Bahşeliyev V.B. Nahçıvanın Erken Demir dövrü medeniyeti. Bakü, 2002, resim 39, 10; resim, 4, 5; resim, 3, 7)

¹⁵ Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959, tab. XLIII, 6; tab. XXXVIII, 14.

¹⁶ Nerimarov İ.H. Genceçay rayonunun arkeoloji abideleri. Bakü, 1958, s. 136 -138.

Gemikaya Çevresinden Bulunmuş Yeni Sanatkarlık Ürünleri / Toğrul HALILOV

Kuruçay ve Gündelençay vadisinde¹⁷, Hanlarda¹⁸ vb. Son Tunç-Erken Demir çağı yerleşimlerinde bulunmuştur. Gemikaya çevresinden bulunmuş formu bilinen seramiklerden bir grupu Demyeler yerleşiminde tesbit olunmuştur. Onlar Son Tunc-Erken Demir çağına ait vazo, çanak, çömlek tipli kil kaplardan oluşmaktadır (tab.III, 1, 2, 6).

Haçakaya höyüğü ve nekropolünden bulunmuş formu bilinen, şekillendirici kil kaplardan bir grupu basit, bir grupu boya bezemelidir. Onlar çanak, çömlek, kase, çaydanlık tipli kil kaplardan oluşurlar. Şekillendirici boya bezemeli kil kaplardan biri siskin gövdeli, yassı oturacaqlı, gen ağızlı çömlek tipli kabdır (tab.II, 6). Onun ağzının kenarı dışa yuvarlatılmıştır. Üzeri siyah renkle geometrik desenlerle süslenmiştir. Qabin üst kısmına yukarıdan ve aşağıdan yatay çizgiler, çizgilerin arasındaki bölümde üçgenler çekilmiştir. Kabın gövdesindeki aynı biçimli geometrik desen bir kadar farklı biçimde çekilmiştir. Bu kap ornamentlerine, desenleme motifine göre Şahtahtı¹⁹, II Kültepe²⁰ vb. yerleşimlerde bulunmuş bir grup boyalı kaplarla benzerlik oluşturuyor. Yerleşimden bulunmuş bu tip kaplardan birinin ağze azacık dışa yuvarlatılmıştır. Onun gövdesi konik biçimlidir. Kabın ağzının çapı 19 cm, kalınlığı 1 cm-dir (tab.II, 7). Kabın ağız kenarında siyah renkle bir-birinin içerisinde olan yarıdairesel desenler, gövde kısmında ise yukarıdan ve aşağıdan enli çizgiler çekilmiştir. Yerleşimde bulunmuş çanak tipli kil kabın gövdesi kabarı, balon biçimli, boğazı silindir, ağız dışa yuvarlatılmış biçimdedir (tab.II, 8). Bu kap desenleme motifine göre bir kadar önceki kabla bazı benzerlik teşkil etmesine rağmen farklı özellikleri de bulunuyor. Kabın ağzının kenar bölümünde siyah renkle birbiri içerisinde yarıdairesel, aşağı bölümünde enli çizgiler çekilmiştir. Bu kaplardan her ikisi ornamentlerine, desenleme motifine göre Yaycı, Çalxanqala yapılarından bulunmuş bir grup kaplarla benzerlik oluşturuyor. Haçakaya Höyüğünden bulunmuş çömlek tipli kaplardan birinin ağzının çapı 18 cm, kalınlığı 0, 5 cm- dir. Onun üzerinde kabın ağzının kenarında kırmızı renkle enli, kaba hat çekilmiştir (tab. III, 3, 5). Onlardan bir grubunun ağzı birazcık içeri, bazıları ise dışa yuvarlatılmış biçimdedir. Bu yerleşimlerden edilen pembe renkli boyalı seramiklerden birini Antik çağa ait kulp kırığı oluşturmaktadır (tab.III, 6(2)). Diğer porselenler gibi o da ince kum karışımı olan kilden düzeltilerek iyi pişirilmiştir. Kulp enli, lentbiçimli yapılmış, üzerinde kırmızı renkle enli hat çekilmiştir.

Haçakaya yerleşim yerinden ve nekropolünden elde edilmiş boysız kil kaplar da gri ve pembe renkli olmak üzere iki gruba ayrılıyorlar. Onların çoğu desensizdir (tab.II, 1, 2; tab.III, 1). Bir grubu kalın duvarlı (1, 5 cm) ve gen ağızlıdır (ağzının çapı 30-30, 5 cm). Çoğunlukla kısa boğazlı, şişkin gövdeli, dışa

¹⁷ İsmayılov Q.S. Quruçay ve Gündelençay vadisinde qedim medeniyet izleri. Bakü, 1981, 42-45.

¹⁸ Kuseynova И.К. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа XIV-IX вв. до н. э. Баку, 1989, s. 53.

¹⁹ Агаев Г.Г. Шахтахты в эпохи поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва, 2002, s. tab. XIII, 2; tab. XV, 3.

²⁰ Bahşeliev V.B. Nahçivanın qedim tayfalarının maneви medeniyeti. Bakü, 2004, , s. 114, resim, 24, 1, 3.

yuvarlatılmış ağız kenarlıdır. Nazık duvarlı, dar boğazlı kil kablardan farklı olarak kalın duvarlı kablardan çiftlik amacıyla kullanıldığını ihtimal etmek olasıdır. Kabların bazılarının ağız dışı, bir grubu içeri birikmiştir (tab.II, 9, 10). Nekropoldan tespit edilen gen ağızlı, kabarıq gövdeli, yassı oturacaklı çömleklerden birinin ağzının kenarı Merdangöl²¹, I Boyehmed²², Demyeler²³, Mingeçevir²⁴, Genceçay²⁵, Qarqarçay, Terterçay²⁶ vb. arkeoloji yerleşimlerinden tapılan bir grup çömlekler gibi çizme teknik yöntemle süslüdür (tab.II, 10). Haçakaya yaşayış yeri ve nekropolundan elde edilen keramika örneklerinin öğrenilmesi onu gösteriyor ki, her iki abideden elde edilen kil qablar hazırlanma tehsnologiyasına, forma ve hüsusyeyetlerine göre birbiriyle oşarlıq teşkil edir. Yaşayış yerinden toplanılmış monohrom renkli keramiklerden ferqli olaraq sade qabların bazıları Son Tunç-erken Demir dönemine aid özellik daşıyır.

3. Süs eşyaları

Gemikaya çevresinden 2014-yılında bulunan arkeoloji bulgularından bir grupunu süs eşyaları oluşturuyor. Süs eşyalar İliklikaya nekropolünde doğal aşınmaya uğramış mezarlardan bulunmuştur. Onlardan biri beyaz renkli pasta boncuk, diğeri balıkkulağından yapılmış asmadır (tab.V, 4, 5). Pasta boncuklar silindir biçimde yapılmıştır (tab.I, 13; tab.V, 4). Onun üzeri acı biçimli geometrik desenle (ornamental) süslenmiştir. Balıkkulağından hazırlanmış asmanın bir ucu delinmişdir, üzerine hiçbir desen çekilmemiştir (tab. I, 12). Bu arkeoloji bulguların araştırılması sırasında belli oluyor ki, seramik ürünleri gibi süsler de Nahçıvanla yanısıra Azerbaycan'ın birçok bölgelerindeki arkeolojik yerleşimlerde tesbit olunmuştur²⁷.

3. Bakir para (fels)

Bakir paranın (fels) bir yüzünde tavus kuşu resmi çizilmiştir. Öteki yüzünde 404 (404 hicri tarixi = miladi 13.07.1013 ildən 01.07. 1014-cü ilə qədər) və düzeni kılıç, kalkan ve küçük hilalin tasvirini hatırlatan "Qol rebb sad" kelimesi yazıtlar vardır. Bu kelimeni "Allahtala Peyğənbere söyledi" kibi başa düşmek olasıdır (tab.VI, 1, 2).

²¹ Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. Древние некрополи Хараба Гилана. Баку, 2003, таб. XXV, 16, 17

²² Novruzlu E.İ., Bahşeliyev V.B. Culfa bölgəsinin arkeoloji abideleri. Bakü, 1993, s. 32, resim 11, 4, 5.

²³ Bahşeliyev V.B. Dəmyələr nekropolu Erkən Dəmir dövrünün yeni abidesidir // AMEA Nahçıvan Bölmesinin Haberleri, 2006, № 4, s. 84-93

²⁴ Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959, таб. XVIII, 14, 15; таб. XLIII, 8.

²⁵ Nerimarov İ.H. Genceçay rayonunun arkeoloji abideleri. Bakü, 1958, s. 136.

²⁶ Eliyev V.H. Azerbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar medeniyeti. Bakü, 1977, s. 160, 163.

²⁷ Sadiqzade Ş.H. Qedim Azerbaycan bezekleri (azerbaycan, rus ve ingilis dilinde). Bakü, 1971, tab. XXVII, 6-8; tab XVIII, 18, 19; tab XXIX, 13-30.

4. Daş ürünleri

Gemikaya çevresindeki yerleşimlerden bulunmuş daş ürünlerinden bir gypunu orak dişleri, habbe (tane) taşları ve sürtgeçler (rendeler) vb. oluşturuyor. Orak dişleri üçgen ve dörtgen biçiminde yapılmıştır. Bunların işlek yüzü her iki taraftan sivri hale getirilmiştir (tab. V, 3). Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti topraklarındaki Tunc Çağı'na ait I. Kültepe²⁸, II. Kültepe²⁹, Mahta Kültepesi³⁰, Kızılburun³¹ vb. yerleşimlerinden bu türlü taş aletler bulunmuştur. Nahçıvan'la yanısıra Babaderviş³², Mingçeşvir³³, Kobustan³⁴ (Muradova, 1979: 64, 65) vb. ile yanı sıra Güney Kafkasya'daki arkeolojik kazılarda bu tip orak dişleri bulunmuştur.

Habbe (tane) taşları ve sürtgeçler (rendeler) kırmızı ve gri renkli taştan, cürufdan (atıklar), granitden (porfier) ve diğer taşlardan farklı biçimde yapılmıştır. Onlar iki gruba ayrılıyorlar. Bir grubu kayık biçimli yapılmıştır (tab.VI, 5). Bunların oturacağı yarı dairesel, üst kısmı çukur yapılmış, her iki taraftan uçları yukarıya doğrudur. İkinci gruba oval biçimli habbe (tane) taşları dahildir (tab.VI, 6). Oval biçimli habbe (tane) taşlarının üst bölümü yassı, oturağı kabarıktır. Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda belli oluyor ki, bu türlü daş memulları dünyanın bir çok topraklarında olduğu gibi Azerbaycanda onu ayrılmaz ayrılmaz bir parçası olan Nahçıvan'da çok sayıda bulunmuştur. Nahçıvandaki Tunc ve Erken Demir çağı yerleşimlerinin çokundan (Babatepe³⁵, I. Kültepe³⁶, Kızılburun³⁷, II. Kültepe³⁸, Şahtahtı³⁹, Karnıyarık⁴⁰, Kumluk⁴¹ bu tip daş memulu bulunmuştur.

Gemikaya çevresinden bulunmuş daş memulları sırasında Haçakaya ve Güney höyüğünden bulunmuş daş figürler de ilgi çekicidir. Haçakaya höyüğünden bulunmuş figür gri renkli tuf taşından silindir biçimde yapılmıştır. Figürün alt kısmı kırıldığından onun tam olarak şeklini belirlemek bir kadar zordur. Figürün bir kader salim kalmış bölümünü inceledikde belli oluyor ki, onun üzerinde yukarı bölümde taş çekicilerde olduğu gibi figürün tüm tarafını kapsayan yiv (yontma) yapılmıştır. Yivden (yontmadan) birkader aşağı küçük yontmalar vardır. Fiqura Bakünca insanı

²⁸ Abibullayev O.A. Eneolit i bronza na territorii Naxiçevanskoy ASSR, Baku, 1981, s. 81.

²⁹ Eliyev V.H. Azerbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar medeniyeti. Bakü, 1977, s. 42.

³⁰ Seyidov A.Q. Nahçıvan e. e. VII-II minilliklerde. Bakü, 2003, s. 96.

³¹ Abibullayev O.A. Eneolit i bronza na territorii Naxiçevanskoy ASSR, Baku, 1981, s. 151.

³² İsmayılov Q.S. Quruçay ve Gündelençay vadisinde qedim medeniyet izleri. Bakü, 1981, s. 67.

³³ Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку, 1959, tablo IV.

³⁴ Muradova F.M. Qobustan Tunc dövründe. Bakü, 1979, s. 64, 65.

³⁵ Novruzlu Ə. İ., Baxşeliyev V.B. Şərurun arkeoloji abideleri. Bakü, 1993, s. 51.

³⁶ Həbubullayev O.H. Kültepede arkeoloji qazıntılar. Bakü, 1959, s. 48.

³⁷ Abibullayev O.A. Eneolit i bronza na territorii Naxiçevanskoy ASSR, Baku, 1981, s. 152.

³⁸ Eliyev V.H. Azerbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar medeniyeti. Bakü, 1977, s. 43;

Seyidov A. Q. Nahçıvan e. e. VII-II minilliklerde. Bakü, 2003, s. 46.

³⁹ Агаев Г.Г. Шахтахты в эпохи поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва, 2002, tablo XXX, 1-4.

⁴⁰ Baxşeliyev V.B. Nahçıvanın Erken Demir dövrü medeniyeti. Bakü, 2002, s. 34.

⁴¹ Halilov T.F. Kumluq nekropolünden toplanılan arxeoloji materiallar // Azerbaycan arkeologiyası və etnoqrafiyası. Bakü: Nafta-Press, 2008, № 2, s. 100.

Gemikaya Çevresinden Bulunmuş Yeni Sanatkarlık Ürünleri / Toğrul HALILOV

andırıyor. O yüzden bu taş figürün dini amaçla kullanıldığını ihtimal etmek olaasıdır (tab.III, 1).

Güney höyüğünden bulunmuş taş figürün alt kısmı düz, üst kısmı dar şekilde yapılmıştır. Figürün yukarı bölümünde yüzerinde küçük delik yonulmuştur. Delikte ateş yakıldığını kanıtlayan yanık (kararma) kalıntısı bulunuyor (tab.VI, 3). Bu figür hakkında net düşünce söylemek biraz zor. Figürün yüzerindeki deliğin kararmasına esasen (yanması) ondan çirak (lampa) kibi kulanıldığını ihtimal etmek olasıdır.

SONUÇ

Gemikaya yapılan istihbarat amaçlı arkeoloji araştırmalar sırasında buunan arkeoloji bulğuların araştırılması sırasında şunu söyleyebiliriz: Bu topraklarda insanlar Erken Tunc çağından başlayarak Ortacağa kibi sürekli yaşıyarak çeşitli sanat alanlarıyla (seramikçilik, metalişleme, daşişleme vb.) uğraşmışlardır. Onların kaliteli yapılması ve süslenmesinde sanatçıların bu alandaki bacak ve yeteneği önemli yer tutmuştur. Arkeolojik bulğuların hepsi aynı sanatçı imalathanesinin ürünü olmamış, ayr-ayrı sanatçılar tarafından yapılmıştır. “Boyalı kaplar kültürü” Gilançay nehrinin alt kısmı ile beraber onun üst kısmını, Gemikaya çevresini de kapsamıştır. Gemikaya çevresinden bulunmuş seramikler sırasında Orta Tunc çağı buluntularının daha çok bilimsel önem taşımasının, onun “Boyalı kaplar kültürü”nün Gemikaya çevresini kapsayan arkeolojik bulğu olmasının nedeni 2013-2014 yıllarına kibi bu torpaklardan Orta Tunc çağına ait boya bezemeli seramiklerin bulunmamasıdır.

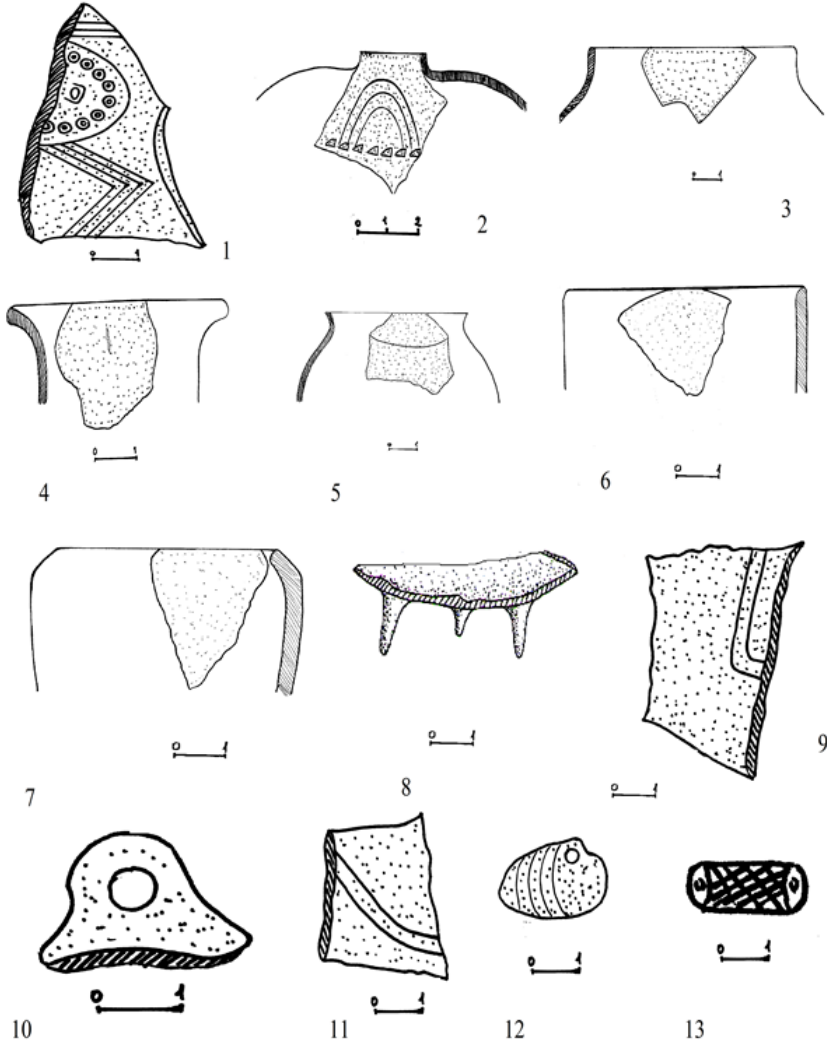
KAYNAKÇA

- Abibullayev O.A. (1982) Eneolit i bronza na territorii Naxiçevanskoy ASSR, Baku, Elm, s. 314
- Агаев Г.Г.(2002) Шахтагы в эпохи поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва: Агрыдаг, с. 200
- Aslanov Q.M. (1975). Daşkesen rayonunun Haçbulaq kendindeki bir qrup daş qutu qebirler haqqında // Azərbaycan SSR Elmler Akademiyasının Heberleri. Tarih, felsefe, hüquq seriyası, Bakü, № 1, s. 81-94.
- Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. (1959). Древний Мингечаур. Баку, Издательство АН Азерб. ССР, с. 191
- Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. (2003). Древние некрополи Нараба Гилана. Баку, Нурлан, с. 101
- Bahşeliyev V.B. (2002). Nahçivanın Erken Demir dövrü medeniyeti. Bakü: Elm, s. 128
- Bahşeliyev V.B. (2004) Nahçivanın qedim tayfalarının manevi medeniyeti. Bakü, Elm, s. 320

Gemikaya Cevresinden Bulunmuş Yeni Sanatkarlık Ürünleri / Toğrul HALILOV

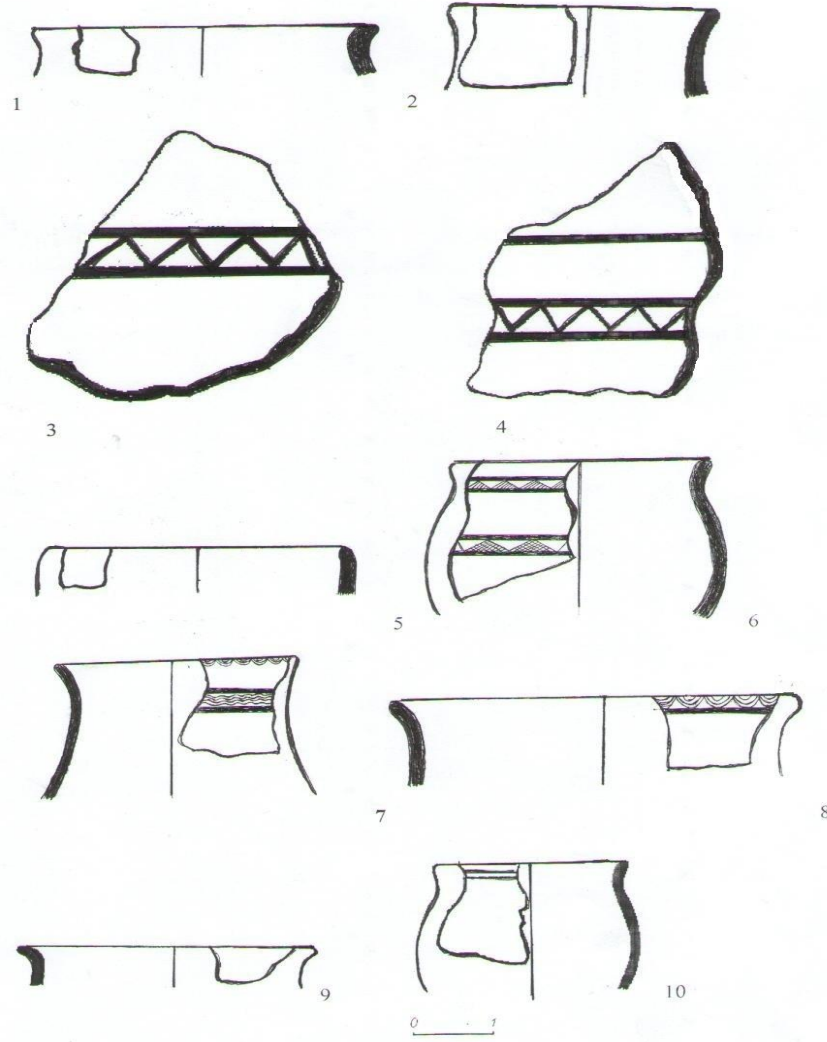
- Bahşəliyev V.B.(2006) Dəmyələr nekropolu Erkən Dəmir dövrünün yeni abidəsidir // AMEA Nahçıvan Bölməsinin Haberləri, № 4, s. 84-93.
- Eliyev V.H. (1977). Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakü, Elm, s. 163
- Habibullayev O.H. (1959) Kültepede arxeoloji qazıntılar. Bakü: Az. SSR EA, 1959, s. 134
- Halilov T.F. (2008) Kumluq nekropolündən toplanılan arxeoloji materiallar // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. Bakı: Nafta-Press, № 2, s. 98-103.
- İsmayılov Q.S. (1981). Quruçay və Göndələncay vadisində qədim mədəniyyət izləri. Bakü: Elm, s. 63
- Kuseynova İ.K. (1989). Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа XIV-IX вв. до н. э. Баку: ЭЛМ, с. 128
- Muradova F.M.(1979) Qobustan Tunc dövründə. Bakü: Elm, s. 118
- Nerimarov İ.H. (1958). Genceçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakü Az. SSR EA Neşriyatı, s. 142
- Novruzlu E.İ., Bahşəliyev V.B. (1993) Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakü: Elm, s. 103
- Novruzlu E. İ., Bahşəliyev V.B. (1993) Şerurun arxeoloji abidələri. Bakü: Elm, s. 181
- Sadıqzadə Ş.H. (1971). Qədim Azərbaycan bezəkləri (azərbaycan, rus və ingilis dilində). Bakü: İşıq, XXX tablo, s. 78.
- Seyidov A.Q. (2003) Nahçıvan e.e. VII-II minilliklərdə. Bakü: Elm, 2003, s.339.

Gemikaya Çevresinden Bulunmuş Yeni Sanatkarlık Ürünleri / Toğrul HALILOV

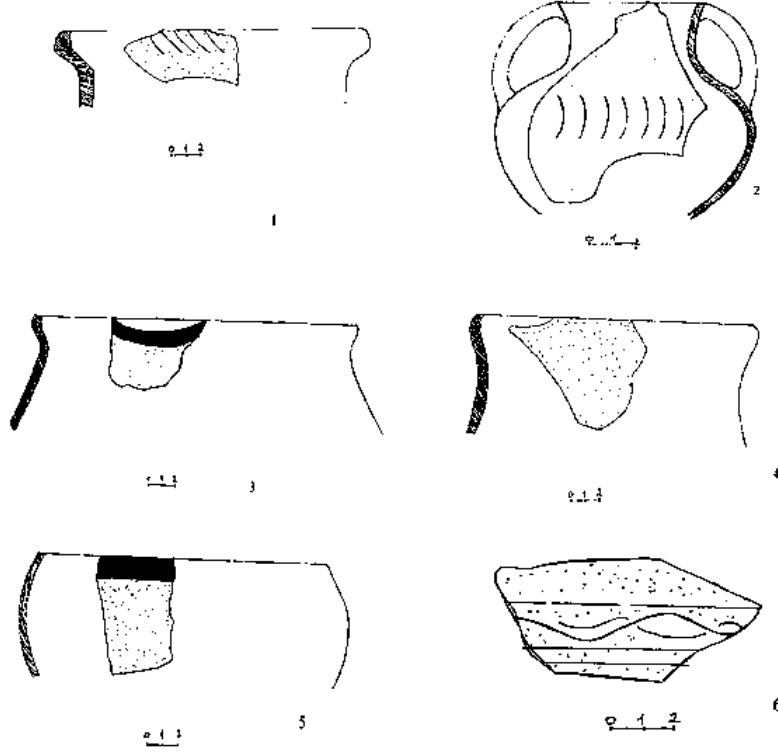
Tablo I. Ilkikaya höyüğü ve nekropolünden bulunan seramiklerin grafiksel resimleri.

Gemikaya Çevresinden Bulunmuş Yeni Sanatkarlık Ürünleri / Toğrul HALILOV

Tablo II. Haçakaya höyüğü ve nekropolünden bulunan seramiklerin grafiksel resimleri.

Gemikaya Cevresinden Bulunmuş Yeni Sanatkarlık Ürünleri / Toğrul HALILOV

Tablo II. Haçakaya höyüğü ve nekropolünden bulunan seramiklerin grafiksel resimleri.

Gemikaya Çevresinden Bulunmuş Yeni Sanatkarlık Ürünleri / Toğrul HALILOV

1

2

3

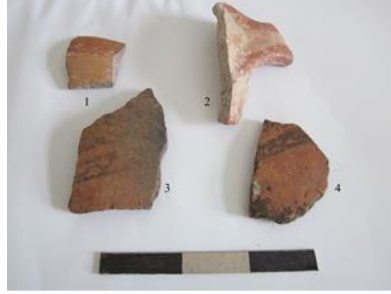
4

Gemikaya Çevresinden Bulunmuş Yeni Sanatkarlık Ürünleri / Toğrul HALILOV

5

6

Tablo.III. Haçakaya höyüğü ve nekropolünden bulunan seramiklerin foto resmi.

1

2

3

4

Gemikaya Çevresinden Bulunmuş Yeni Sanatkarlık Ürünleri / Toğrul HALILOV

5

6

Tablo.IV. 1-5-İliklikaya höyüğü ve nekropolünden bulunan seramiklerin foto resmi; 6-Kumluk höyüğü ve nekropolünden bulunan arkeolojik bulguların foto resmi.

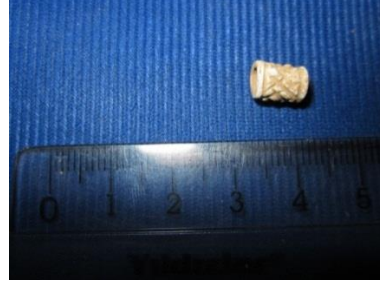
1

2

3

4

Gemikaya Çevresinden Bulunmuş Yeni Sanatkarlık Ürünleri / Toğrul HALILOV

5

6

Tablo. V. 1, 2, 6-Demyeler nekropolünden bulunmuş kil kablarnın foto resmi; 3, 4, 5-İliklikaya nekropolünden bulunmuş orak dişi ve süs aşyalari.

1

2

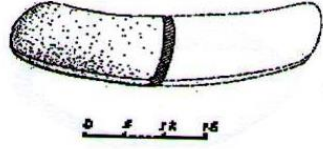

3

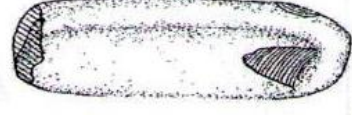

4

Gemikaya Çevresinden Bulunmuş Yeni Sanatkarlık Ürünleri / Toğrul HALILOV

5

6

Tablo. VI. 1, 2-Tivi köynden bulunmuş bakir para (fels); 3-Güney höyüğünden bulunmuş daş memülü; 4-Haçakaya höyüğünden bulunmuş daştan yapılmış iş aleti; 5-Kumluk höyüğünden bulunmuş; 6-Haçakaya höyüğünden bulunmuş habbe (tane) taşları

Cilt: 3 Sayı: 6 Temmuz 2015 / Volume:3 Issue:6 July 2015

242 NUMARALI MANİSA ŞER'İYYE SİCİLİ DEFTERİNİN DEĞERLENDİRMESİ

Evaluation Of Manisa Shari'a Court Records in Numbered 242

Ömer KARATAŞ*
Mustafa AKBEL**

ÖZ

Şer'iyye sicilleri, kadıların görevleri gereği mahkemelerde verdikleri hükümleri, merkezden gelen belgeleri ve sorumlu oldukları yerlerdeki önemli olayları kaydettikleri defterlerdir. Şer'iyye Sicilleri kadı ve naiblerin mahkemelerde hüccet, ilâm, maruz, mürasele şeklinde kaydettikleri hükümleri, tayin beratlarını, buyruldu, tezkire, tahrirleri geçtikleri kaza, kasaba ve köylerde olan önemli olaylara dair kayıtları ihtiva etmektedir. Konular bir kaza idaresinde meydana gelebilecek her türlü olay ve düzenlemeler ile tarihi gerçekleri kapsar. Şer'iyye sicillerinden, o dönemin ekonomik, sosyal, kültürel ve hukuki durumunu, askerlikle ilgili bilgileri, savaş öncesi ve sonrası toplumsal olaylarını çıkarmak mümkündür. Bizde bu çalışmamızda Manisa'ya ait 242 numaralı Şer'iyye sicili defteri üzerinde değerlendirmede bulunduk.

Anahtar Kelimeler: Manisa, Şer'iyye Sicili, Tereke.

ABSTRACT

Court registers are the notebooks in which Moslem judge srecorded the orders they gave at the courts, the documents that came from the centerand the important incidents they were responsible for. Court register sinclude the orders, nomination certificates, imperialorders, theregisters of the important incidents that happened in thecounty, townsand villages where essays were traversed as scripts, verdicts by the court register judge sandregents at the courts.The subjects in the courtregistersincludeallkinds of incidents, regulations, historical facts that can happen in a countyadministration. It is possible torevealouttheeconomical, social, culturaland legal conditions, thein formation relatedtomilitary service of thatperiod, the social incidents before and after the war. This study we found there views on Manisa Sharia record number of 242 entries.

Key Words: Manisa, Sharia Court Records, Legacy.

GİRİŞ

Medeniyetin en önemli değerlerinden biri adalettir. Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacib adaletin önemini şöyle vurgular: “Memleket tutmak için çok asker ve ordu lazımdır; halkın zengin olması için de, doğru kanunlar konulmalıdır. Bunlardan biri ihmal edilirse dördü de kalkar: dördü birden ihmal edilirse beylik çözümeğe yüz tutar”.¹ Burada devletin ayakta durması için, adaletin ne kadar önemli olduğu belirtilmiştir. Osmanlı Devleti'nin de en önemli kurumlarından biri adaletin icra edildiği mahkemeler olmuştur. Mahkemelerde karar veren mercî kadıdır. Kadılar mahkeme'ye gelen şikâyetleri kayıt altına almışlardır. Bu kayıtlar Osmanlıdaki hukuk uygulamaları konusunda önemli kaynaklardır.²

Şer'iyve Sicilleri; kadıların verdikleri ilâm, hüccet ve cezalarla, görevleri gereği tutmuş oldukları kayıtlardır. Bunlara şer'iyve sicilleri; kadı defterleri, mahkeme defterleri ve zâbt-ı vekâye sicilleri adı verilir. Bunlar mâ'ruzlara, i'lâmlara, hüccetlere, aile hukukuna, terekeye, izinnâme, emir ve fermanlara vekâlet ve vekâletnâmelere ait ayrı ayrı tutulanlar olduğu gibi karışık da tutulanlar vardı.³ Osmanlı hukuku, şer'î nasrlara ve ü'lû'l-emr denilen devlet başkanının şeriata aykırı olmayacak şekilde çıkardığı kanunlara dayanır. Ailevî, şahsî ve miras gibi konularda Osmanlı hukukunun uygulanışını yansıttığı gibi mâlî konularla ilgili de bize önemli bilgiler sunmaktadır. şer'î ve örfî hukukun nasıl uygulandığını müşahhas örneklerle gözler önüne sermektedir.⁴ Bizde bu konuda katkı yapacağımızı düşünmüş olduğumuz 242 numaralı Manisa şer'iyve sicili üzerinde değerlendirmede bulduk. Defter içerisinde hüccet ve ilamların yanı sıra tereke kayıtları da yer almaktadır. Bu deftere bir zenginlik kazandırmıştır. Bizim buradaki amacımız Manisa mahkemesine yansımış davaların toplum üzerindeki etkisi ve yansıma biçimini ortaya koymaktır. Bunu ortaya koyarken; devlet merkezi ile Manisa

---

*Yrd. Doç. Dr. Celal Bayar Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa.

** Dr., Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Manisa.

¹ Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, (Çeviri: Reşid Rahmeti Arat), Türk Tarih Kurumu Basımevi, 8.Baskı, Ankara 2003, s.155.

² Fahrettin Atar, “Kadı”, İslâm Ansiklopedisi, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 66. Bkz. Mehmet Akif Aydın, “ Osmanlı Hukuku”(Ed. Ekmelettinİhsanoğlu), Osmanlı Devleti Tarihi, C. 1, İstanbul 1999. Bkz., Bayındır, “Osmanlı'da Yargının İşleyişi”, Yeni Türkiye Yayınları, C. 31, İstanbul 2000. Halil İnalçık, Osmanlı' da Devlet, Hukuk, Adalet, Eren Yayıncılık, Baskı 2, İstanbul 2005. Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlıda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007, s. 124.

³ Bayır, Önder, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa'nın Sosyal ve İktisadi Durumu, (Basılmamış Doktora Tezi), Danışman Feridun Emecen, İstanbul 2001 s. 671.

⁴ Ahmet Akgündüz, “İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Şer'iyve Mahkemeleri ve Şer'iyve Sicilleri”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, S.14, Konya 2009, s. 13-48. Bkz., Cahit Baltacı, “Şer'iyve Sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi”, Osmanlı Arşivleri ve Araştırmaları Sempozyumu, İstanbul 1985.

**242 Numaralı Manisa Ser'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

Sancağı arasında bağlantı olmuş mudur ve hangi sebeplerle olmuştur? Hangi konular mahkemeye yansımıştır? Toplumun sosyo-ekonomik durumu nasıl olduğu ve bunu gösterecek belgeler bulunmakta mıdır? Manisa Sancağına dair sorulara cevap vermeye çalıştık.

İncelenen defter başında "dibace" denilen, besmele ile başlayan Arapça bir dua vardır. Defterin poz numarası 55, genel numarası 242'dir. Hicri 1223-1224 Miladi 1808-1809 yılları arasındaki mahkeme tutanaklarını içermektedir. Defterde numaralandırma defter numarasının yanına (242/1, 242/2...) şeklinde yapılmıştır.

I. İDARİ VE SOSYAL KONULAR

Manisa Osmanlı devletinde önemli şehzade sancaklarından biriydi. Dolayısıyla devlet merkezi ile Manisa sancağı arasında bazı bağlantıların olduğu görmek mümkündür. Öncelikli olarak Sultan II. Mahmud'un tahta çıktığını ve sadrazamlığa Mustafa Paşa'yı(Alemdar) tayin ettiğini bildiren ferman kaydı bulunmaktadır. Fermana "*Saruhan Sancağı'nda vâki' kazâların kuzzat ve nüvvâbı zîde fazlühüm ve mefâhirü'l-emasil ve'l-akrân ve a'yân ve zâbitân ve vücûh-u memâlik zîde kudrühüm tevki'-i refi'-i hümâyûn vâsıl olucak ma'lûm ola ki iş bu bin iki yüz yirmi üç senesi şehri cemayizel ahiresinin dördüncü mübarek hamse günü bi'l-irşâ ve ve'l-istihfak taht-ı âli baht-ı Osmani üzere çülüs mübamein-i me'nus-u şahenem vâki' olub mühr-ü saâdeti azma ve hatb-i vekalet-i kübera orduy-u hümâyûnum ser-askeri müşîr-i fihhâm nizâmü'lâlem nazım-ı münazımü'l-imem Mustafa Paşa edama'l-lahü te'âlâ ecellehü ve zâif-i bi't-te'yidi iktidare istiklal-i tâm ve ruhsat-ı kâmile-i mükemmel ile i'tâ ve tefviz olunmuştur...*" şeklinde ifade edilmiştir.⁵ Bunun dışında yine Tahta çıkan Sultan Mahmud Han'ın (II) saltanatının ilanı için Saruhan Sancağı kalelerinden top atılması suretiyle şenlikler düzenlenmesi hususunda görevli olanlara verilecek olan hizmet bedellerine ilişkin merkezden gelen emir kaydı yer almaktadır.⁶

Merkezden gönderilen bir diğer ferman ise bin iki yüz yirmi üç senesi Zilhicce ayının on sekizinci Cuma günü, Fatıma Sultan'ın doğumu sebebiyle İstanbul'da yedi pare top atılması ve onun hayırlı ömür sürmesi için âlimlerin ve zahidlerin mescid ve diğer mabetlerde dua etmeleri Dersaadet'te yedi gün kalelerden top atılması hususunda merkezden gelen emir bulunmaktadır. Bu durum Manisa sancağı ile merkez arasında dönemin siyasi gelişmelerine göre ilişkilerin yoğun bir şekilde sürdüğünü göstermesi açısından önemli olmuştur.⁷

---

⁵M.Ş.S., 242/72.

⁶M.Ş.S., 242/76.

⁷M.Ş.S., 242/88.

**242 Numaralı Manisa Ser'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

Manisa'da Müslüman ve gayrimüslimlerin yaşadığı görülmektedir. Değerlendirmesi yapılan defterde yönetimi ilgilendiren askeri, vakıf, vergi ve aileyi ilgilendiren pek çok konu geçmektedir. Bu durumu Müslim ve gayrimüslimler arasındaki ilişkiler hakkındaki bazı kayıtlara dayanmaktadır.

İncelenen kayıtlara göre gayrimüslimlere ait 4 tane mahalle ismi yer almaktadır. Buradaki verilerden göre Ermeni milletinin avarız hane sayıları daha fazla olduğu görülmektedir. Avarız hane sayısı fazla olan Ermeni Milleti'nin, nüfus sayısının ya da ekonomik durumunun diğer gayrimüslimlerden daha iyi olduğunu göstermektedir.⁸Burada yaşayan Müslüman ve gayrimüslimlerin aynı ve aynı mahallelerde yaşadıkları da kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁹ Bu durum Osmanlı'nın klasik mahalle tanımı¹⁰ olan Müslimlerin ayrı mahalle'de gayrimüslimlerin ayrı yerde oturdukları anlayışının yanlışlığını ortaya koymaktadır. Yaşanılan bölgeye göre mahallede bulunan nüfus şekillenmiştir. Adı geçen defterdeki kayıtlardan Müslim ve gayrimüslimler arasında herhangi bir anlaşmazlığa dair kayıt bulunmamaktadır.

a. Askeriye İle İlgili Kayıtlar

III. Selim zamanında kurulmuş olan Nizam-ı Cedid ordusunun Manisa'da da örgütlenmesi yapılmıştır. Ancak gelişen şartlara bağlı olarak kaldırılması ile ilgili merkezden Manisa Sancağına uyarı gelmiştir. Bu uyarı neticesinde eğer Manisa sancağında'da bu ocak ile ilgili bir kuruluş varsa Nizam-ı Cedid ocağının kaldırılması istenmiştir. Fermanla “ *Devlet-i âliyemin kadim ocakları bunca seferlerde yeralık ve hamiyet ibraz edebi nice nice fütuhane muzahher olmuşlar iken Nizâm-ı Cedîd nâmiyla muhdes olarak icad olunan asker sene-i sâbıkta ref olunmuş iken sonradan yine bir takrib ile meydana çıkıb...Nizâm-ı Cedîd askeri Dersâdetten külliyyen kaldırıldığı ve bade'l-yevm olmamanı matlûb-u hümâyûnum olmağla haklarında lanet olduğu cümleliz ma'lûmu oldukça dahil-i hükümet ve idarenizde Nizâm-ıCedîd askeri var ise bi'l-ittifak kaldırılması...*” şeklinde belirtilmiştir.¹¹Bu fermanla Nizam-ı Cedid ordusunun tamamen kaldırılmak istendiğini ve fermanla Osmanlı coğrafyasındaki her türlü örgütlenmesinin yok edilmesinin amaçlandığı anlaşılmaktadır.

Bunun dışında bir diğer belge ise Rusya Devleti ile daha önce imzalanan anlaşmanın süresinin dolmak üzere olduğu Bükreş antlaşmasını¹² yenilemek için

⁸ *Mahalle-i Rumiyan 17 hane Mahalle-i Ermeniyan 30 hane Mahalle-i Ermeniyan-ı Süfli 21 hane Mahalle-i Yahudiyan 4 hane şeklinde geçtiğini görmekteyiz. M.Ş.S., 242/78.*

⁹ M.Ş.S., 242/5.

¹⁰ Mahalle tanımı için bkz., Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki «Mahalle» Nin İşlevi ve Nitelikleri Üzerine” Osmanlı Araştırmaları IV, İstanbul 1984, s. 69-78.

¹¹ M.Ş.S., 242/80.

¹² Ayrıntılı bilgi için bkz., Hüner Tuncer, *Osmanlı-Avusturya ilişkileri, 1789-1853*, Kaynak Yayınları, 2008.

**242 Numaralı Manisa Şer'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

murahaslar tayin edildiği, fakat şu günde ne gibi bir sonuç çıkacağı belli olmadığı, fermanın ulaştığı günden itibaren on beş gün zarfında askerinin tam silahlı olarak hazır hale getirilmesi hususunda merkezden gelen emir de kayıtlar içerisinde. Bu emir “ *Devlet-i aliye eyyidi'l-devamla Rusya devleti beyninde iade-i sulh için murahaslar ta'yîn ve müzakere-i maslahat-ı hayriye zımnında savb-ı me'mûrlarına azimet etmişler ise de musaleha maddesi meçhulü'l-netice bir madde olub hüsn-ihitam bulacağı ve bulmayacağı ma'lûm olmadığı...Mevlânây-ı müşar-ı ileyhim siz mübâşir-i mûmâ-ileyhin yedinde olan mühürlü defter mücibince muktezâlarınızdan birer ve ikişer serdengeçti bayrağı küşad ve tuvana ve tammü'l-esliha Yeniçeri tertîb ve yüz yirmi nefer olmak üzere tahrîr ve nihayet on beş gün zarfında ihrâc ve accalete İsmail ordusuna sevk ve tesyire ikdam ve müsareat eylemeniz fermânım olmağın mahsusen işbu emr-i şerfîm isdâr ve mübâşir-i mûmâileyh ile irsâl olunmuştur...*” şeklinde ifade edilmiştir.¹³

Osmanlı Devleti bu dönemde hem Fransızlar, İngilizler, Avusturya ve Rusya ile çeşitli ittifaklar yapmış ve bu devletler arasındaki rekabeti kendi menfaatlerine göre değerlendirmeye çalışmıştır. Ancak Rusya ile savaşlar neredeyse bu dönemde sürekli hale gelmiştir. Bu durumda beraberinde asker ihtiyacını gerektirmekteydi. Asker ihtiyacı da sancaklara gönderilen fermanlar ile giderilmeye çalışılmıştır. Manisa sancağına gönderilen bu fermanla da askerinin hazır hale getirilmesi ve savaşa uygun bir düzene getirilmesi istenmiştir.¹⁴

Diğer bir kayıta ise Akdeniz Boğazı'nda bulunan kalelerin muhafazasından görevli askerlerin giderleri için arpa, buğday ve koyun toplanması için Saruhan Sancağı mütesellimi Kara Osman-zade el-Hac Hüseyin'e merkezden gönderilen emir bulunmaktadır.¹⁵ Yine aynı şekilde Bahr-i Sefid Boğazı'nda bulunan kalelerin muhafazasından görevli askerlerin giderleri için bin kile arpanın toplanması için Saruhan Sancağı mütesellimi Kara Osman-zade el-Hac Hüseyin görevlendirilmiştir. Merkezden gönderilen emirlerde askerinin ihtiyaçlarının karşılanması istenmiştir.¹⁶ Belge devletin taşra ile iletişiminin yoğun olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bu dönemki siyasi kararların ülke genelinde de etkili olduğunu göstermektedir.

---

¹³ M.Ş.S., 242/86.

¹⁴ Osmanlı-Rus mücadelesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Kemal Beydili, “Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa” Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Osmanlı Devleti Tarihi, Cilt 1, Feza Yayıncılık, İstanbul 1999, s. 79-83.

¹⁵ M.Ş.S., 242/60.

¹⁶ M.Ş.S., 242/61.

**242 Numaralı Manisa Ser'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

b. Tayin (Tevcihat) İle İlgili Kayıtlar

Osmanlı Devleti'nde tayinler (tevcihat), herhangi bir "azl" gerektirecek durumu bulunmayan vezirlerde dahi bütün devlet memurları için bir sene süre ile yapılırdı. Bundan dolayı da bunların her yıl yenilendiğini görmek mümkündür.¹⁷ Değerlendirmesini yapılan adı geçen defterde tayin ve tevcihat ile alakalı beş tane kayıt bulunmaktadır.

Tayinler çeşitleri bakımından genelde "tevcih" türündendir; ancak bir kayıt "ibka" tayini niteliğini taşımaktadır. Kadı tayini(ibka)¹⁸, katip tayini¹⁹, Seraskerliğe tayin²⁰, Asker tayini²¹, Mübaşir tayini²²ve vergi toplamak²³ amacıyla olmak üzere sekiz kayıt görülmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere kadı defterinde tayin ile alakalı kayıtları görmek mümkündür. Bunların kayıt altına alınması meydana gelebilecek karışıklığı önlemenin yanında tayin edilen kişinin belgesi niteliğindedir.

Tablo1: Manisa'nın İleri Gelenleri.

Mağnisa Kazası kadı tayini: MevlânâMehmed Emin Efendi	Mağnisa Kazası kadı tayini: Mevlânâ Kâdî-zâdeMehmed Emin Efendi'nin ikinci kez atanması.
Katip tayini:es-Seyyid Mehmed Nuri Efendi	Seraskerliğe tayin: Saedullah Ağa
Asker tayini: Seyyid Ahmed	Mübaşirtayin: Ser-turnayı es-Seyyid Mehmed
Saruhan Sancağı mütesellimi Kara Osman-zâde el-Hâc Hüseyin	Saruhan Livası avarızını toplamak: Kapıcıbaşlarından Kara Osman-zade el-Hac Hüseyin Ağa
Anadolu Eyaleti'nin vergilerini toplamak içinel-Hac HalilAğa	

II. Ekonomik Hayata Dair Örnekler

Osmanlı Devletinde yapılan anlaşmalar hakkında sancaklara bilgiler verilmiştir. Bunlardan biri Avusturya İmparatoru'nun elçisi ile İstanbul'da yapılan anlaşmaya göre Avusturyalı tüccarlar gerek kara ve gerekse deniz yoluyla getirdikleri eşyaları %3 hesabıyla gümrük vergisi ve üç yüz akçe selamet vergisi

¹⁷ Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt 3, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul 1993, s. 481.

¹⁸ M.Ş.S., 242/ 1, 31.

¹⁹ M.Ş.S., 242/ 44.

²⁰ M.Ş.S., 242/68.

²¹ M.Ş.S., 242/81.

²² M.Ş.S., 242/86.

²³ M.Ş.S., 242/85, 87.

**242 Numaralı Manisa Ser'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

alındıktan sonra Devlet-i aliyyenin her hangi bir yerinde satabileceklerini ve aynı şekilde Osmanlı tüccarlarının da aynı şartlarla Avusturya'da ticaret yapabileceklerini bildirilmiştir.²⁴ Devletin bu dönemde Rusya ile olan mücadeleden dolayı Avusturya'yı yanına çekmeye çalıştığı ve ticaretin gelişmesi için çaba gösterdiği söylenebilir.

Manisa'da küçük sanayi üretim faaliyetlerinin yanı sıra verimli arazi yapısına sahip olması itibariyle de çeşitli tarım ürünlerini yetiştirildiğini ayrıca hayvancılıkla ilgili bilgilerin de olduğunu sicildeki belgelerden anlıyoruz. Sicilimizde geçen imalat yerleri Şirugan yağhanesi²⁵ ve Değirmen²⁶ bulunmaktadır. Tarım ile ilgili pamuk (penbe) ziraatının bolca yapıldığını ayrıca tütün (duhan), üzüm, buğday, arpa(şair) ve sebzeçilik yapıldığını kayıtlardan anlamaktayız. Kayıtlarda geçen tarım ifadesi ve ürünü olarak şunları görmekteyiz.

Tarlada mezru buğday, mezru penbe, has tımarında bir kıta bağ, penbe kozağı, buğday akçesi, saman, şa'ir, topraklı buğday, vasat buğday, penbe, kavun akçesi, yayladan bağ, kara kabuklu penbe kozağı, buğday, bulgur, bağ, mısır darısı, çekirdek, hinta akçesi, hinta, çekirdekli penbe, penbe tarlası, duhan çubuğu, duhan kesesi, sebze bahçesi ve sebze hadıkası gibi tarım hakkında bilgi veren ifadeler bulunmaktadır. Kayıtlarda o dönemde Manisa'da öküz, camus, dana, katır vb. hayvanların yetiştirildiği ve faydalanıldığını söyleyebiliriz. Bunun ile ilgili şu kayıtları bulunmaktadır. Öküz, karasığır öküzü, camus öküzü, karasığır ineği, bargir, katır, merkeb, tay,dana, dakim, kısarak, camus düğesi, karasığır düğesi ve camus ineği gibi hayvan isimleri geçmektedir.

a.Merkez ve Köy arasındaki Ekonomik İlişkiler

Defterde Manisa merkez ile köyler arasında ilişkilerin olduğunu gösteren belgeler bulunmaktadır. Bunlar merkez ile köy ve kasaba ahalilerinin yakından ilişkilerde bulunduğu ve birbirlerini tanıdıkları anlaşılmaktadır. Kayıtlardaki şehirliler ile köylüler arasındaki borç münasebetleri ilişkileri göstermesi açısından önemli olmuştur. *“Hâlik-i mezbûrun Süleymanlı Karyesi ahâlîleri zimmetlerinde olan koyun akçesi zikr ve beyan olunur²⁷.”* *“Gördesli el-Hâc İsmail Oğlu Ahmet zimmetinde olub tahsîl olunan bâ- temessük alacak 215 guruş²⁸”* *“Sinirli Karyesi'nden Hacı İvaz Oğlu zimmetinde 410 guruş Yaka Karyeli Mustafa'nun Oğlu İsmail zimmetinde 428 guruş Yaka Köylü Bahçivan zimmetinde 35 guruş Dere Köylü Hüseyin Oğlu zimmetinde 40 guruş²⁹”* gibi kayıtlar merkez ile köy arasında

²⁴M.Ş.S., 242/65.

²⁵ M.Ş.S., 242/56.

²⁶ M.Ş.S., 242/ 46.

²⁷M.Ş.S., 242/ 37.

²⁸M.Ş.S., 242/ 23.

²⁹M.Ş.S., 242/ 25.

**242 Numaralı Manisa Şer'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

daha çok ekonomiye dayanan alacak- verecek davaları olduğu görülmektedir. Bu kayıtlar (şehir ve köy arasında / sancakta) ekonomik bir sirkülasyonun olduğunu göstermektedir.

b.Esnaflar İle İlgili Kayıtlar

İncelenen sicilde çeşitli meslek erbabı ve mesleklere dair çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Meslek çeşitleri ile alakalı bilgiler genel itibariyle kayıtlarda geçen şahısların isimlerinin önündeki mesleklerle alakalı ifadelerden anlaşılmaktadır. Ancak bu ifadelerden o şahısların adı geçen meslekleri yapıp yapmadıkları bilinmemektedir. Bunlar lakap yerine de kullanılmış olabilir. Sonuç itibariyle bu ifadelerden, o dönemde ne tür mesleklerin mevcut olduğu anlaşılabilir. Sicildeki meslek türlerinden, Manisa'da tarım faaliyetlerinin yanı sıra hemen her türlü eşya ve aletin yapıldığı görülmekte iken, her türlü hizmet yapılmıştır.

Tablo 2: 242 Numaralı Şer'iyve Sicilinde Geçen Müslüman İsimleri, Geçtiği Yer ve Meslekleri.

İSİMLERİ	MESLEKLERİ	GEÇTİĞİ YER
Mehmed Emin Efendi	Naib	1,31
Hacı Hüseyin Ağa	Manisa Mütessellimi	2
el-Hac Süleyman Ağa	Manisa Mütessellimi vekili	17,22,27,30,35,38, 39, 49,55
es-Seyyid el-Hac Sait Efendi	Katip	3
İsmail Efendi	Muhzır Başı	3
es-SeyyidMehmed Efendi	Katip	3
Feyzullah Efendi	Katip	3
Hasan	Hallac	12
Mehmed Efendi	Hafız	20
Abdurrahim	Çıkırıkçı	20
Hüseyin	Eskici	21
Ümera	Hattapçı	21

242 Numaralı Manisa Ser'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAŞ-
Mustafa AKBEL

Paşaa	Bakkal	25
Mahmud	Uncu	25
Mustafa	Dellal	32
Molla İbrahim	Kahveci	32
Ömer Bey	Semerci	36
Halil	Boyacı	37
Mehmed Beşee	Bekçi	39
es-Seyyid Halil Ağa	Tüfenkçi Başı	40
Himmet	Urgancı	43
Mehmed Ağa	Çukadar	48
Hacı Mahmud	Basmacı	49
Hacı Bekir Ağa	Hancı	49
Hüseyin	Kalburcu	53
Hacı-zade Mehmed Ağa	Bölükbaşı	54
Mustafa	Hallac	55
Ali	Kasap	56
Mustafa	Keçeci	56
Hacı Ali	Kireşci	56
Hacı Bekir	Urgancı	56
Hacı Halil	Helvacı	56
Murad	Nalband	56
Pehlivan	Debbah	56

242 Numaralı Manisa Ser'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL

Osman	Ekmekçi	56
Mehmed Beşe	Manav	56
Ali	Çıkırıkçı	56
Ömer	Kethudâ	56
Küçük Hacı Mehmed	Katırcı	56
Bodur Mustafa	Nalband	56
Hacı	Kahveci	56
Çakır	Değirmenci	56
Yusuf	Börekçi	56
Musa	Mahalle Kethudâsı	56
Sefer	Debbah	56
Hüseyin Efendi	Katip	56
Ali	Eskici	56
Hasan Efendi	Seyfi-zade Kethudâsı	56
Deli Hüseyin	Kahveci	56
Himmet	İplikçu	56
Es-Seyyid Veli	Kethudâ	56
Şeyh oğlu Mustafa	Kethudâ	56
El-Hac İbrahim	Nalband	56
Hacı Mehmed	Urgancı	56
Kara Hafız	Mutyab	56
El-Hac İsmail	Kasap	56
Ali	Duhancı	56

**242 Numaralı Manisa Şer'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

Arap Selim	Sogancı	56
İbrahim	Saraç	56
Hacı Bekir	Urgancı	56
Abdullah	Eskici	56
Seyyid Ahmet Ağa	Ekmekçi başı	56
Mustafa Bey	Kethudâ	56

Tablo 3: Şer'iyve Sicilinde Geçen Gayrimüslim İsimleri, Geçtiği Yer ve Meslekleri.

İSİMLERİ	MESLEKLERİ	GEÇTİĞİ YER
Mihail	Hancı	3
Kiryako	Değirmenci	5
Masko	Bakkal	8
Gül Papazı	Papaz	25
Hali Dimitri	Ahçı	25
Kefere	Bakkal	53
Kefere	Değirmenci	56
Maniko	Ekmekçi	56
Hristo	Ekmekçi	56
Zizo	Duhancı	56
İstefan(Ermeni)	Ahçı	56
Kostandi	Sarraf	56
Koko	Çuhacı	56

**242 Numaralı Manisa Şer'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

Beyapot	Bakkalb aşu-Ahçı	56
Kafe	Yüncü	56
İstani	Abacı	56
Madiko	Ekmekçi	56
Nikola	Penbeci	56
Yorgi	Cukacı	56
AcıManun	Cukacı	56
Benahi	Cukacı	56
Sore	Pazargan	56
Açı Yorgi	Doncu	56
AçıAtanaş	Terzi	56
Açı Nikola	Pabuşçu	56
İstendeni	Ekmekçi	56
Mardoros	Yağcı	56

a.Vakıf, Çarşı ve Hanlar İle İlgili Kayıtlar

Osmanlı düzenin de devlet vatandaşın canını, malını, hürriyetini muhafaza ve asayişini temin etmekle mükellefi. Bayındırlık eseri yaptırmakla, vatandaşın okutmakla, ibadeti için mabed yapmakla, sağlık hizmetlerini yapmakla mükellef değildi. Bu kurumların genelini vakıf müessesesi üzerine almıştır. Bu vakıfların denetimini devlet yapmakta ve gerekli müdahaleleri yapabilmekteydi.³⁰ Değerlendirmesi yapılan defterde vakıf ile ilgili üç tane hüküm yer almaktadır. Bu kayıtlarda, Ali Bey tarafından yaptırılan caminin³¹ vakıflarından bir çeşmenin suyollarının kullanılamaz olduğu ve bunların tamir edilmesi gerektiği belirtilmiştir.³² Yine İstanbul ve İzmir'deki çeşitli dükkânların gelirlerini El-Hac

³⁰ Ahmed Akgündüz, "Osmanlı Hukukunda Vakıflar, Hükümleri ve Çeşitleri", Türkler Ansiklopedisi, cilt.10.s 447.

³¹M.Ş.S., 242/ 33.

³²M.Ş.S., 242/ 34.

**242 Numaralı Manisa Şer'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

İzzet Paşa İzmir mahallâtından Kasab Hızır Mahallesi Acı Sunuri Sokağında bulunan iki kapulu rumhânesini, âsitâne aliyyede hazret-i Ebâ Eyyübe-i Ensâri mahallâtında bulunan mülklerini kurmuş olduğu vakfa bağışladığına dair vakfiye kaydı bulunmaktadır.³³

Osmanlı şehirlerinin ticari yapısını hanlar ve çarşılar belirliyordu. Daha önceki İslam şehirlerinde olduğu gibi Osmanlıda da esnaf grupları, belli bir kaide ve düzen içerisinde çalışarak ürettikleri mallarını, kendi mesleklerini icra edenlerle bir arada bulundukları çarşı (=sûk) ve pazarlardaki dükkânlarda satıyorlar idi. Sınırlarının ise şu şekilde olduğunu söyleyebiliriz.

Manisa çarşısının sınırları, Hâtûniye Camii'nden Alaca Hamam'a, Kurşunlu Han'dan Ali Bey Camii'ne uzanan hatlarla çizilmektedir. Bu alan içinde birbirine paralel uzanan ve dikine kesen sokaklar ve arastalar bir meydan ya da Pazar yeriyle sona ermekteydi. Biri Evliya Çelebi'nin eski bezestan olarak andığı, çulhaların ve bez ticaretiyle uğraşanların mallarını sattıkları, diğeri de bunun doğusunda, Bitpazarı ya da Sipahi pazarı denilen iki bedesten vardı. Bunlardan başka, etrafında boyacıların yer aldığı boyahane ve mutafaların bulunduğu kazıl hane de Manisa çarşısının binaları arasında dikkati çekmekteydi. Ayrıca, Pazar-ı Büzürg olarak da anılan Manisa çarşısında, Saraçlar Çarşısı, Buğdaycılar Sûku, HatabSûku, Yemişçiler çarşısı, Pabuşçular çarşısı, Paşmakçılar çarşısı, Kürkçüler Sûku, Takyeciler Çarşısı, Bezzazlar Çarşısı, Tabbahin Çarşısı, Abacılar Çarşısı ve MoytablarSûku, da yer almaktaydı. Genel olarak Hâtûniyecamii'yle Çaşnigir Camii arasında yer alan bu ticaret bölgesi Tahtakale olarak anılmaktaydı.³⁴ İncelediğimiz defterde geçen çarşı isimleri Bezzaz çarşusu, Karaköy çarşusu, Sultaniye Suku, Saraçlar, Semerciler, Debbağhane, Dutlu Çarşı, Kestane Pazarı, Menzilhane ve Yeni çarşı isimleri yer almaktadır.

Kayıtlardan anladığımızı göre o dönemde, hanlar ticaret yapılan ve tüccarların konakladıkları yerler olarak kullanılıyordu. Manisa merkezde Pulat Ağa Hanı³⁵ ve Kurşunlu Han³⁶ bulunmaktaydı. Turgutlu merkezde ise Halil Çelebi Hanı, Seyfizade Hanı, Çavuş Hanı ve Büyük Han³⁷ olmak üzere toplam 6 tane han ismi zikredilmektedir.

a. Vergiler İle İlgili Kayıtlar

Şehirlerin farklı statüleri kanunnamelerle tespit edilmişti. Bu statü devlete karşı olan mükellefiyetler çerçevesinde şekillenmişti, ancak onların sosyal

³³M.Ş.S., 242/42.

³⁴ Ortaç, Hilal, Tanzimattan Meşrutiyet'e kadar Manisa'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Basılmamış Doktora Tezi, Manisa 1996, 37-38.

³⁵ M.Ş.S., 242/8.

³⁶ M.Ş.S., 242/ 35.

³⁷ M.Ş.S., 242/56.

**242 Numaralı Manisa Şer'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

yapısındaki yeri tayin edici bir özellik taşıyordu. Şehirliler toprak sahibi olmadıkça bir takım şahsi vergi ve mükellefiyetlerden muaf bulunmaktaydı.³⁸ Ancak “avarız” denilen ve genellikle fevkalade durumlarda alınan vergileri devlete verirlerdi. Osmanlı maliyesinde olağandışı ve düzensiz vergiler avarız-ı divaniye, tekâlif-i örfiye veya kısaca avarız adı altında toplanmıştır. Bu çerçevede halktan kanunlarda tespit edilmiş vergiler dışında talep edilen vergilerin hepsini bu isim altında zikredebiliriz. Avarız vergisi olağandışı bir vergi olmasına rağmen, ard arda yapılan savaşlar nedeniyle hazinenin para ihtiyacını karşılamak üzere devletin haktan bunu talep etmesiyle olağan ve düzenli vergiler halini almıştır.³⁹

Şehir halkının vermekle mükellef olduğu avarız vergileri, daima mahalle sakinlerince toplanmaktadır. Görüldüğü gibi şehrin vazgeçilmez içtimai ve fiziki bir unsuru olan mahalleler, umumiyetle birbirini tanıyan, içtimai dayanışma yönünden bir bütün teşkil eden aynı inanışa sahip toplulukların yaşadığı yerlerdir. Nitekim Manisa’da gayrimüslimlerin toplu halde buldukları görülmektedir; ancak bunun oldukça katı hudutlar çerçevesinde olmadığına da daha önce değinmiştik.⁴⁰

Tablo 4: Manisa Mahallelerindeki Avarız Hane Sayıları.⁴¹

Mahalle-i Sultaniye – hane	Mahalle-i Alaybeyi 21 hane	Mahalle-i Dil-şıkar 4 hane	Mahalle-i Haki Baba 11 hane,
Mahalle-i Ali Ağa 11 hane	Mahalle-i Bektaş sağır 10 hane	Mahalle-i Bektaş Kebir 11 hane	Mahalle-i Nişancı Paşa 6 hane
Mahalle-i Cami-i Kebir 4 hane	Mahalle-i Bölcek-i Atik 3 hane	Mahalle-i Deveciyan 8 hane	Mahalle-i Göktaşlı 5 hane
Mahalle-i Saz 9 hane	Mahalle-i Derviş Ağa 8 hane	Mahalle-i Gürhane 8 hane	Mahalle-i Hüsrev Ağa 9 hane
Mahalle-i Nifli-zade 4 hane	Mahalle-i Çeprasar-ı Kebir 8 hane	Mahalle-i Çengi-zade 3 hane	Mahalle-i Sakalar 3 hane
Mahalle-i Seydi Hoca 3 hane	Mahalle-i Danişmend Halil 5 hane	Mahalle-i el-Hâc İlyas-ı Kebir 4 hane	Mahalle-i el-Hâc İlyas-ı sağır 4 hane
Mahalle-i el-Hâc İvaz Paşa 4 hane	Mahalle-i Kara Yunus 7 hane	, Mahalle-i Kara Hisar 1 hane	Mahalle-i Narlıca 3 hane
Mahalle-i Nasalı 2 hane	Mahalle-i Lala Paşa 4	Mahalle-i Recani 5	Mahalle-i Mekteb 1

³⁸ M. Macit Kenanoğlu, “Vergi”, DİA, Cilt 43, İslam Araştırmaları Merkezi, 2013, s. 56.

³⁹ Halil Sahillioğlu, Avarız, DİA, Cilt 4, İslam Araştırmaları Merkezi, 1991, s. 108-109, Manisa için ayrıntılı bilgi için bkz., Önder Bayır, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa’nın...s. 221.

⁴⁰ Feridun Emecen, XVI. Asırda Manisa Kazası, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.s. 48-49.

⁴¹ M.Ş.S., 242/ 78.

**242 Numaralı Manisa Ser'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

	hane	hane	hane
Mahalle-i Ebe Kuyusu 1 hane	Mahalle-i Baba Kapısı 4 hane	Mahalle-i İbrahim Çelebi 4 hane	Mahalle-i Dere 3 hane
Mahalle-i Haccacılar 3 hane	Mahalle-i İmad 3 hane	Mahalle-i Yaviler 4 hane	Mahalle-i Ayn-i Ali 4 hane
Mahalle-i ÇepreaslarSağır 2 hane	Mahalle-i Yarhasanlar 9 hane	Mahalle-i İsa Fakih 3 hane	Mahalle-i el-Hâc Yahya 3 hane
Mahalle-i Attar Hoca 4 hane	Mahalle-i Akmescid 1 hane	Mahalle-i Bölücek-i Cedid 3 hane	Mahalle-i Rumiyan 17 hane
Mahalle-i Ermeniyan 30 hane	Mahalle-i Ermeniyan-ı Süfli 21 hane	Mahalle-i Yahudiyan 4 hane	

Yukarıdaki verilere bakarak en fazla avarız hane sayısının “Mahalle-i Alaybeyi 21 hane” olduğu görülmektedir. Bu veri şöyle bir yol gösterebilir, bu mahallenin ekonomik durumunun daha iyi ve nüfus sayısının diğer mahallelere oranla daha fazla olduğu söylenebilir. Ayrıca gayr-i Müslimlere ait olan mahallelerde avarız hane sayısı en fazla olan mahallenin de” Mahalle-i Ermeniyan 30 hane ve Mahalle-i Ermeniyan-ı Süfli 21 hane” olduğu görülmektedir. Buda Manisa’da yaşayan gayr-i Müslimlerden en kalabalık olan milletin Ermeniler olduğunu göstermektedir.

Tablo 5: Defterde Manisa ve Kazalarından istenen vergilerin paylaşımı.⁴²

Kazâ-i Mağnisa 7000 guruş	kazâ-i Nif 1413 guruş	Kasaba-i Turgutlu 1405 guruş	kazâ-i Menemen 353 guruş
kazâ-i Akhisar 2639	kazâ-i Kayacık 900	guruşkazâ-ı ılıca 311	kazâ-i Marmara 486
kazâ-i Gördük 1772 guruş	kazâ-i Adala 2450 guruş	kazâ-i Mendehorya 422 guruş	kazâ-i Gölhisar 330 guruş
kazâ-i Borlu 258 guruş	kazâ-i Foçalar 258 guruş	kazâ-i Gördes 3488 guruş	kazâ-i Demirci 4433 guruş
Yekün 32000 guruş			

Merkezden istenen bu vergi paylaşımına bakarak en çok vergi istenen kazanın “Kaza-ı Demirci 4620 guruş” en az verginin istendiği kazanın ise “Kaza-ı ılıca 220 guruş” olduğu görülmektedir. Bu verilere bakarak kazaların nüfus ve ekonomik durumu hakkında bize ipuçları vermektedir. Bu dönemde ön plana çıkan kazaların ekonomik durumlarını gösterilmesi açısından oldukça önemlidir.

⁴²M.Ş.S., 242/59.

III. Sosyal Konular

a. Manisa'da İnanış İle İlgili Kayıtlar

Defterde kayıtlı olan eşyalara bakıldığı zaman Manisa'da dini durum ve hassasiyetler hakkında bilgiler vermektedir. Tereke kayıtlarında seccâde, abdestlik, tespih, Mushaf-ı Şerif (Kur'an -ı kerim) gibi dini simgeler yer almaktadır. Bundan başka giyim eşyası olarak ihram, cüppe, örtü, ferace, peçe gibi eşyalar bulunmaktadır.

Kayıtlarda adları geçenlerde en çok "hacı" ünvanı kullanılmıştır. Bundan başka "Seyyid", "Molla" ve "Şeyh" gibi dini ünvanlar ile kişileri olarak vasıflandırıldıkları görülmektedir. Kullanılan isimlere bakıldığı zaman: Mehmed, Ahmet, Hatice, Fatma, Süleyman, Mustafa, Ömer, İsmail gibi İslamiyet'te önem arz eden kişi adlarını almışlardır. Bu isimlerin sıklıkla verilmiş olması dini inançlara saygı ve bağlılığı gösterebilir.

Kayıtlar içerisinde İslamiyet'i kabul ettikten sonra mahkemeden sünnet olmak için izin isteğinde bulunulduğu görülmektedir. Osmanlıdaki uygulamaları açısından oldukça ilginç bir örnektir. Mahkemeye başvuran Tekfurdağı (Tekirdağ) sakinlerinden mühtedi Mehmed b. Abdullah isimli şahısa sünnet olması için izin verilmiştir.⁴³ Bu durum kişinin Müslümanlığının bir anlamda tescillenmesi anlamına gelmektedir.

b. Evlilik İle İlgili Kayıtlar

Evlenme, kişi zürriyeti için önemli görülmüştür. Aile'yi meydana getiren unsurlardan en önemlilerinden biri kadındır. Kadının hem evliliğin birlikteliğini sağlamakta, hem de doğan çocukların yetişmesinde önemli bir görev üstlenmektedir.⁴⁴

İslam dininde genel olarak bekar kalma ayıplanarak karşılanmaktaydı. Sadece ekonomik olarak zor durumda olanların evlenememelerine iyi bakılmaktaydı. Bir kişinin evlenmemesi için sağlık sorunlarının olması veya doğallığın dışında bir durumda olması gerekemekteydi. Bir kızın genel olarak buluş çağından sonra evlenmesine iyi bakılmaktaydı. Kırsal ve kazalarda durum böyleydi birinin

⁴³ "İşbu bin iki yüz yirmi üç senesi Cemaziye'l-evvelinin yirmi üçüncü günü Medine-i Mağnisa Mahkemesi meclis-i şer'-i şerifde Fi 'l-aslTekfurdağı (Tekirdağ) ahâlisinden Mühtedi Mehmed bin Abdullah nâm kimesne ile karındaşı olan Mühtedi İsmail dahi Asitâne-i Aliye 'de Mahmud Paşa Mahallesi'nde şeref-i İslâm ile müşerrefe olduğunu bi 't-tav' ikrâr ve i'tirâfedüb lâkin hitânolmamağlahitân olunması içünkibel-i şer 'den izin verildiği işbu mahalle...M.Ş.S., 242/105.

⁴⁴ Kınalızade Ali Efendi, Devlet ve Aile Ahlakı, İlgi kültür Sanat, İstanbul 2010, s.10.

**242 Numaralı Manisa Şer'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

evlenmemesi toplumda pekiyi görülmezdi. Ailelerin önemli endişelerinden biri kızlarının namuslu bir şekilde evlenmelerini sağlamaktı.⁴⁵

Osmanlı devletinde çok eşliliğin olduğunu bilmemize rağmen bunun ne kadar yaygın olduğunu tam olarak bilinmemektedir. Batılı gözlemciler arasında bazıları bunun az olduğunu söylemektedirler. Bunlar arasında, D'Ohsson, Pardoe ve Rycautyer almaktadır. Bunlar geçim kaynaklarının yoksunluğu, evde huzurun kaçma endişesi, zaten evli olan bir kişiye ailelerin kızlarını vermek istememesi ve tabii bunun yanında maddi imkânsızlıklarda buna engel teşkil etmektedir.⁴⁶ Çok eşliliğin genelde toplumun üst kesiminde olduğunu görmektedir.⁴⁷ İncelenen defterde çok eşliliğe ait sadece iki tane kayıt mevcuttur.⁴⁸ Bu durumda çok eşliliğin oldukça düşük olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

c. Adam Öldürme İle İlgili Kayıt

İslam hukukunda, insanın hayatına veya azalarına yönelik suç teşkil eden eylemlere “cinayet”, ancak, suç insanın hayatına son veren bir netice doğurmuş ise “katil” veya “cinayet fi'n-nefs”, insanı öldürene “katil” öldürülene ise “maktul” denilmiştir.⁴⁹ İncelediğimiz sicilde adam öldürme ile ilgili bir kayıt bulunmaktadır. Bu öldürülen kişi bir gayrimüslimdir. Kayıta Atar hoca mahallesinde keresteci dükkanında küçük yaşta olan Yorgaki veledi Laskari'nin ölümü ile ilgili inceleme yapılmıştır. İnceleme de Yorgaki'nin darp sonucunda değil, istiflenmiş odunlardan isabet etmesi sonucunda, yani kaza sonucunda öldüğü belirtilmiştir.⁵⁰ Osmanlıda bir ölüm keşfinin nasıl yapıldığını gösteren ve nasıl aydınlatıldığı ile ilgili önemli

⁴⁵ Mehmet Akif Aydın, Türk Hukuk Tarihi..., s. 282.

⁴⁶ Ö. Demirel, A. Gürbüz, M. Tuş, “ Osmanlıda Ailenin Demografik Yapısı”, Sosyo- Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, Ankara 1992 s. 103; Osmanlıda çok eşlilik hakkında bkz., Said Öztürk, “Osmanlı'da Çok Evlilik” Türkler, Cilt 10, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2012, s.375-384.

⁴⁷ Faniy Davis, Osmanlı Hanımı, Çev: Bahar Tırnakçı, Yapı Kredi Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2009, s.103.

⁴⁸ M.Ş.S., 242/ 52, 56.

⁴⁹ Ahmet Akgündüz, Kanunname, Cilt 2, s. 118.

⁵⁰ “...Husûs-u âti'l'-beyânın mahallinde keşf ve tahririçünsavb-ı şeri'at-ı garrâdanme'zûnenirsâl olunan kâtibMevlanâ es-SeyyidMehmed Efendi Medine-i Mağnisamahâllâtından Attar Hoca Mahallesi 'ndevâki ' keresteci dükkânında bi-emri'l-lahiteâlhâlik olan Yorgakiveled-i Laskarinâmsağîrin üzerine varulub a 'zâsîzeyl-i vesikada masturü 'l- esânimüslimânmesfûerbâb-ı müslime ile ilkâ-i nazar olundu babası mesfûrLaskari 'den ve sâirvukûfu olanlardan harcı ?suâlolundukdasâğîr-i mefsûr kimesnenin darb ve cerh eylediği olmayubdükkân-ı mezkûrda istif olunmuş olan kereste sağîr-i mersûmun imiğine ağacisâbet ile kazâenhâlik olduğu erbâb-ı vukûf ile sâdır ve babası mesfûrLaskari dahi hâl-îminvâl-i meşrûh üzerine da 'va ve takrîr-i kelâm edübolmağla kimseden da 'va ve merâimiyokdurdeyü... M.Ş.S., 242/32.

örneklerden biridir.

d. Vasi ve Vasiye Tayini İle İlgili Kayıtlar

Vasilik, çeşitli sebeplerden dolayı haklarını kullanma ehliyeti olmayan kişi veya kişilerin mallarını koruma ve işletme hakkını başka birisine tanınmasıdır.⁵¹ Kişi vasiyet ederek vasi tayin edebilirdi buna “vas-i muhtar” deniliyordu.⁵² Yetimler için vasiyi, babası veya dedesi hayatta iken seçebileceği gibi baba ve dedenin vasi tayin etmeden ölmeleri durumunda, mahkeme tarafından bir kişi vasi seçilebilirdi⁵³ ve vasiye “vas-i mensub” adı verilirdi.⁵⁴

IV. TEREKE KAYATLARI

Tereke defterleri, Osmanlı iktisadî ve sosyal tarihi için önemli kaynaklardır. Tereke kayıtları, vefat eden kişinin menşesine, medenî hallerine ve aile yapılarına ait bilgiler yanında, hayatta iken sahip olduğu her çeşit giyim ve ev eşyası ile mutfak takımları, kiler mevcudu, ev, bağ, bahçe, değirmen gibi gayrimenkulleri, hayvan cins ve miktarları, ambarlarda mevcut ve tarlada ekili olan hububatın miktar ve çeşitleri, atölye ve işyerlerindeki aletlerin miktar ve çeşitlerini vermekte ve bunların tahminî veya fiili olarak gerçekleşmiş fiyatlarını ayrı ayrı göstermektedir.⁵⁵ İncelediğimiz defterde tereke kayıtları da yer almaktadır.⁵⁶

⁵¹ Hazma Aktan, "İslam Aile Hukuku" Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C.II, Ankara 1992, s. 427.

⁵² “Medine-i Manisa’da Nişancı Mahallesi’nde sâkin iken bundan akdem müteveffıye olan Aışebinti Abdullah nâm hatunun verâsetizevc-i menkûhu Uşşakî Ali Efendi ibn-i Mehmednâm kimesne ile babasının li-ebeveyn ammisi oğulları es-Seyyid Ahmet ve İbrahim nâm kimesnelere münhasıra olduğu lede’ş- şer’u’l-enverzâhir ve nümâyan olduktan sonra müteveffıye-i mezbûrenin sülüs malını techîz ve tekfîn ve sâir vasiyet ....vâsî-i muhtârı olduğu şâhideyn-i âdileyşehâdetleriyle sâbit olan Süleymanîli Hafız Mehmed Efendi ve verese-i merkûmtaleb ve ma’rifetleri ve ma’rifet-i şer’letahrîr ve sûk-ı Sultanide ba’de’l-müzâvedefürûhat ve veba’deihrâcü’l-sülüs beyne’l-verese bi’l-farîzatü’ş-şer’iyyetevzî’ ve taksîm olunan terekesidir ki.” M.Ş.S., 242/48.

⁵³ “Medine-i Manisa’ muzâafâtından Yurtdağı Nahiyesi’ne tâbi’ Recebli Karyesi sâkinlerinden iken bundan akdem vefât eden es-Seyyid Ahmet Ağa ibn-i Mehmednâm kimesnenin verâseti zevce-i menkûha-i metrûkesi Medine Kadın binti el-Hâc Mehmednâm hatun ile sulbıkebîr oğulları es-Seyyid Ali Ağa ve es-Seyyid İbrahim Ağa ve es-Seyyid İsmail Efendi ve sulbıyekebîrekızları Hatice ve Ümmühani ve Hanım ve sağire kızları Meryem ve Hüma? Ve Sultan kadınlara... kalmıştır” M.Ş.S., 242/46.

⁵⁴ Aktan, "İslam Aile Hukuku...", s. 428.

⁵⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askeri Kasamsına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)” Belgeler III, Sayı 5-6, Ankara, 1993, s. 1.

**242 Numaralı Manisa Şer'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

a. Terekelerde Geçen Ev Eşyaları

Değerlendirilen defterde verilen önemli kayıtlardan biride ev eşyalarıdır.

Tablo 6: Defterde Geçen Ev Eşyaları.

ayine	havlu	seccâde	akçe kesesi	heybe	sedefli kaşık
boğça (bohça)	iskemle	silecek	çalar saat	keçe	sim mir'at (âyine)
çarşab(çarşaf)	kilim	sofra peşkiri	çekmece	ma'kad	şem' (mum)
yasdık yüzü	mangal	şilte	çıkırık	masa saati	şilte yüzü
çuka minder	dolap örtü	torba	tespih	dürbün	perde
gördes- kâriseccâde	yasdık	peşkir	hasır	sandık	yorgan

b. Terekelerde Geçen Mutfak Eşyaları

Osmanlı ailesi, çok çeşitli ve zengin mutfak eşyasına sahiptir. Osmanlı evlerinin bir kısmında aşhane ve matbah-mutfak tabir edilen bir bölme bulunmaktadır.

Tablo 7: Defterde Geçen Mutfak Eşyaları.

bakraç	ibrik	maşrapa	billur bardak	kahve ibriği	tâbe
billur kadeh	kapak	tas	buhurdanlık	kase	tava
çorba tası	kazgan	tencere	desti kepçe	tepsi	evâni bıçak
küp	sahan	fincan	leğen	sini	güğüm
lengeri	yumurta				

c. Terekelerde Geçen Giyim Eşyaları İle İlgili Kayıtlar

Terekelerde en çok karşılaşılan kayıtlar giyim ve kuşam üzerinedir. İncelemiş olduğumuz sicilde çok fazla olmasa da bazı kayıtlar bulunmaktadır.

⁵⁶M.Ş.S., 242/2,5,7,8,9,10,11,12,13,14,15,16,17,18,19,20,21,22,23,24,25,26,27, 28, 29, 30, 35, 36,37,38,39,40,41,43,45,46,47,,48,49,50,51,52,53,54,55,56,57.

**242 Numaralı Manisa Şer'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

Tablo 8: Defterde Geçen Giyim Ve Kuşam Eşyaları.

Abdestlik	gömlek	sarı çizme	astar hamamiye	sarık	entar
hamamlık	siyah çizme	bağlama çizme	incili fes	sırmalı na'lin	bağlama kebir çizme
ihram	şal	bez ferace	içlik	şalvar	boğasıkavuk
telli	cübbe	terlik	kırmızı çizme	çember	kuşak
kürk	tülbent	çevre	çizme	uçku	libade
yağmurluk	yaşmak	mes pabucu	don	yağlık	entari
fes	yelek		peşkir	peçe	ferace
yemeni	peştamal				

d. Kumaş Çeşitleri İle İlgili Kayıtlar

İnceldiğimiz defterde geçen kumaş isimlerine bakarak ticaretinde önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Osmanlı ülkesinin pek çok yöresinden getirilen kumaşların ticaretinin yapıldığı görülmektedir. Örneğin: Kıbrıs basması, Mısır hasırı, Şam alacası, Kırım alacası, Diyarbekir alacası, Amasya basması, Bursa-kari kadife gibi. Bunun yanında Osmanlı ülkesi dışından da kumaş getirilip satıldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır (Frenk Şalı). Ayrıca yerel kumaş üretiminin olduğunu kayıtlardaki Manisa alacası ve Gördes-kari haşe'sinden anlaşılmaktadır.

Tablo 9: Defterde Geçen Kumaş Çeşitleri.

Siyah cuka kaput	cuka şalvar	şam alacası entari	kıbrıs basması yorgan	amasya basması	mısır bez parçası
Sarplı diyarbakir alacası	halep alacası	amasya alacası	cuka cübbe	kırım alaca yemeni	mısır hasırı
frenk şalı ferace	hindeba basması	manisa alacası	şam başlığı cedid uşak keçesi	sivasi çiçekli cübbe	kemer ve silahlık
kutni döşek	Marashaşesi	cuka yemeni	hind-kari kutni	sivasi destar	hind-kari bez
hind-kari sivasi	çatari	sivasi sarık	taraklı kutni	bursa-kari göz yastık yüzü	bursa-kari mikraşlı yastık yüzü
bursa-kari kadife	sivasi entari	gördes-kari haşe	taraklı alaca	kıbrıs basması	boğasi
halep-kari alaca	kutni	şam-kari haşe	şam alaca		

e. Eğitim Kurumları İle İlgili Kayıtlar

İncelenen defterde sadece iki eğitim kurumunun adı geçmektedir. Bunlar, Sultaniye Medresesi⁵⁷ ve Sinan Efendi Mektebi⁵⁸ yer almaktadır. Burada dikkati çeken Manisa'daki medreseye dışarıdan öğrenim için gelindiği görülmektedir.⁵⁹ Dönemin şartları düşünüldüğünde bu normal bir durumdu. Çünkü genel olarak büyük merkezlerde eğitim verilmekteydi. Manisa'nın önemli eğitim merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir.

f. Kitaplar İle İlgili Kayıtlar

Terekelerdeki mal sayımlarında genelde çok kitap olmadığını, genel olarak İslam'ın kutsal kitabı olan "Kalemiye Mushaf-ı Şerif" isminin zikredildiğini görmekteyiz. Adı geçen diğer kitaplar ise Hafız Himmet Efendi'ye aittir. Buda bize Manisa'nın o dönemde okur-yazar oranının yüksek olmadığını, ama devletin göndermiş olduğu görevlilerin ve tahsil ile uğraşanların eğitim ile ilgisi olduğunu işaret etmektedir. Ayrıca Manisa'da Muradiye kütüphanesinin olduğunu görmekteyiz. Bu kütüphane Manisa Mütesellimi olan Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa tarafından yaptırılmış olup günümüzde de kullanılmaktadır. Muradiye Kütüphanesine kitap başışı olduğunu," *el-Hâc Hüseyin Ağa tarafından vekil-i müsecceli Süleyman Ağa ma'rife tiyle lede'l-isbâtve'l-hüküm yed-i beytü'l-mâldan tahlîs olunub müteveffây-ı mezbûrun hâl-i hayâtında sülûs malından techîz ve tekfîn ve iskât-ı salât ve kefâretten fazla olarak keteb-i mevcudesindenma'lûmu'l-esâmikitâblarınımédine-i mezbûrede Muradiye Kütüphanesi 'ne vakıf ve vaz ' eylemek üzere vasiyet ve tenfzinePiyadi-zâde Ahmet Efendi nâm kimesneyi vâsî-i muhtar nash ve ta'yîn eylediği huzûr-u şer 'de vâris-i mezbûrmuvâchesindeba 'de 's-sübûtâhir olduktan sonra vâsî-i merkûmma'rifeti ve ma'rifet-i şer'i tahrîr olunan terekesidir ki ber-vech-i âtizikr olunur..."* kayıttan görmekteyiz.

⁵⁷ M.Ş.S., 242/12.

⁵⁸ M.Ş.S., 242/56.

⁵⁹ "Fî'l-asl Karaman-ı Neşsakinlerinden olub li-ecli't-tahsîl Medine-i Manisa'da Sultaniye Medresesi'nde sâkin iken bundan akdem Nîf Kazası 'na tâbi' Ören Karyesi'ndevefât eden Hafız Himmet Efendi nâm kimesnenin..." buradan da Manisa'nın o dönemde eğitim için tercih edildiğini söyleyebiliriz." M.Ş.S., 242/133.

**242 Numaralı Manisa Şer'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

Tablo 10: Tereke Kayıtlarında Geçen Kitap İsimleri, Fiyatı ve Defterde Geçtiği Yerler.

Kitabın Adı	Fiyatı	Defterde Geçtiği Yer
Kalemiye Mushaf-ı Şerif	60 guruş	12
Tefsir-i Şerif-i KâdıBeyzâvî 1 cild	200 guruş	12
Kitâb-ı Hayâlî.	10 guruş	12
Hâşiye-i Hayâlî Kul Ahmet.	5 guruş	12
Kitâb-ı Mevzı'a	3 guruş	12
Şerh-i Akâid.	5 guruş	12
Kitâb-ı Misbâh	1 guruş	12
Kitâb-ı Mülteka'l-Ebhur	6 guruş	12
Mecâlis-i Rumî.	20 guruş	12
Şatabî ve Mecmu'a-i Kavâid	6 guruş	12
Şifâ-i Şerif 25	25 guruş	12
Kitâb-ı İmtihân.	15 guruş	12
Muhtasar Meânî	15 guruş	12
Kalemiye Mushaf-ı Şerif	70 guruş	25
Kalemiye Mushaf-ı Şerif	30 guruş	29
Kalemiye Mushaf-ı Şerif	50 guruş	39
Kalemiye Mushaf-ı Şerif	50 guruş	46
Risale ve Şerh-i Birgivi	15 guruş	46

**242 Numaralı Manisa Şer'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

g. Paralar Ve Takılar İle İlgili Kayıtlar

Değerlendirilen sicilde geçen takı ve para isimleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir. Özellikle ekonomik durumu iyi olan kişilerin terekelerinde takı ve para isimlerine daha fazla rastlanmaktadır. Bunlar tabloda gösterilenlerdir.

Tablo 11: Defterde Geçen Para ve Takılar.

Ecnas altun	beyaz akçe	altun küpe	altun bilezik	inci	islambolrub'i yyesi
findık rub'iyyesi	Arabaltunu	İstanbul altunu	mısır nisfiyesi	yıldız altunu	Findıkaltunu
beşlik	altun yüzük	altun, findık altunu	Bıçalaltunu	çil para	inci küpe
incili bilezik	onluk ufak akçe				

SONUÇ

Bu araştırma ile H. 1223-1224 / M. 1808-1809 senesinde 242 numaralı Manisa Şer'iyve Sicili'ne göre, Manisa'nın idari, sosyo-ekonomik ve kültürel durumunu ortaya koymaya çalıştık. Yerel tarihler için olduğu kadar, Osmanlı Devleti'nin sosyal, siyasal, hukuksal ve ekonomik yapısı hakkında bazı bilgiler verilmiştir.

Manisa Kadılığına, merkezden gönderilen çeşitli belgelerden, o dönemde, merkez ile olan ilişkiler hakkında bilgi elde edilmektedir. Bu belgeler avarız kayıtları, İstanbul'dan gelen bazı yazışmalar olmuştur. II. Mahmud'un tahta çıkışı, Alemdar Mustafa Paşa'nın Sadrazam oluşu ile ilgili belge bulunmaktadır. Bu dönemde Manisa'nın Kadısı Mütesellimi ve çeşitli görevlerde bulunan devlet görevlilerinin kimler olduğunu hakkında bilgiler verilmiştir. Buna göre Manisa kadısı Mevlânâ Mehmed Emin Efendi, Manisa Mütesellimi Karaosmanoğullarından Hacı Hüseyin Ağa olarak kayıtlarda yer almaktadır. Ayrıca kayıtlar içerisinde Turgutlu voyvodası olarak Seyfizâde oğullarından olan Hacı İbrahim Ağa'nın o dönemde Turgutlu'yu idare ettiği anlaşılmaktadır.

Yine vakıf, narh gibi sosyal müesseselerin işlevlerinin gün yüzüne çıkmasında; savaşlarda ve savaş öncesi asker toplama, mühimmat ve erzak tedariki, savaşın seyri gibi askeri konularda bazı bilgiler zikredilmektedir. Osmanlı-Rus Savaşının devam ettiği belgelerden anlaşılmaktadır. Bu savaş 24 Aralık 1807'de başlamış ve 16 Mayıs 1812'de yapılan Bükreş antlaşması ile sona ermiştir. Savaş

**242 Numaralı Manisa Şer'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

devam ederken merkez tarafından Manisa'dan asker ve erzak istenmektedir. Bu istenen mühimmat ve askerler ile ilgili kayıtlar yer almaktadır. Bu durum devletin asker ihtiyacının olduğunun göstergesidir. Devlet asker i temin etmek amacıyla sancaklara ferman göndermiştir. Bundan başka Akdeniz Boğazı'nda bulunan kalelerin muhafazasından görevli askerlerin giderleri için arpa, buğday ve koyun toplanması için Saruhan Sancağı mütesellimi Kara Osman-zade el-Hac Hüseyin'e merkezden görevlendirilmiştir.

Manisa'nın bu dönemde genel olarak tarım ile uğraştığını, fakat insanların çeşitli ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayan meslek dallarının da geliştiğini görülmektedir. Bu meslek dalları bulunan coğrafyaya göre şekillenmiştir. Meselâ; duhancı, penbeci, yağcı gibi meslekler yaşanılan bölgedeki tarımsal üretime dayalı olarak ortaya çıkan mesleklerdir. Defterde borçlar, eşya ve ticaret hukukuyla alakalı kayıtlardan, o dönemde, Manisa'da canlı bir ticari hayatın var olduğu anlaşılmaktadır. Kayıtlardaki çeşitli iş kollarına ait meslek, çarşı-pazar isimleri ve yetiştirilen ürünler bunu göstermektedir

Bu dönemde Manisa'dan istenen vergilerde kayıtlarda yer almaktadır. Bu istenen vergiler Manisa Bahr-i Sefid boğazı ve Akdeniz'in savunması için gerekli askeri ve asker ihtiyacını karşılanması istenmiştir. Defterdeki kayıtlara göre, o dönemde, Manisa'da gayrimüslimler kendi aralarında olduğu gibi Müslümanlarla ticari alış-verişlerde bulunmaktaydılar. Gerektiğinde şer'î mahkemelere başvurarak İslam hukukunun sağladığı kolaylıklardan faydalanmaktaydılar.

Defterde geçen tereke kaydında Manisa'daki giyim-kuşam, mutfak malzemeleri, çeşitli esnaf gruplarının kullandıkları aletler, şehirde bulunan medrese, muallim hane, cami, mescit, han, hamam ve kütüphanelerin araştırılmasında; evlenme, boşanma ve tashihi, miras meseleleri, alım-satım, kefalet verme, tereke hesaplamaları gibi hukuki konuların bilgi sahibi olmak mümkündür. İncelenen defterde Manisa merkeze ait tereke kayıtlarının yanı sıra Turgutlu voyvodası Hacı İbrahim Ağa'nın da terekesi yer almaktadır. Defter Manisa'nın ve Turgutlu'nun idari durumu hakkında bilgi vermektedir. Şöyle ki Manisa'da yer alan ilçe, nahiye, köy, mahalle isimleri yer alırken ayrıca sayısal ifadeler neticesinde veriler sunmaktadır. Manisa'ya bağlı 41 mahalle, 127 köy, 15 ilçe olduğunu, Turgutlu'da ise 4 köy, 6 mahalle ismi zikredilmektedir. Bunun yanında Manisa'nın çevresinde merkez konumu sebebiyle eğitim amaçlı olarak da buraya gelenlerin olduğunu gösteren belgeler bulunmaktadır.

**242 Numaralı Manisa Şer'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

Manisa Şer'iyve Sicili, 282 Numaralı Defter

2. Kitap ve Makaleler

Akgündüz, Ahmet, “İslam Hukukunun Osmanlı Devletinde Tatbiki: Şer'iyve Mahkemeleri ve Şer'iyve Sicilleri”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, S.14, Konya, 2009, s. 13-48.

Akgündüz, Kanunnameler, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Aktan, Hazma, “İslam Aile Hukuku” Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, C.II, Ankara, 1992.

Atar, Fahrettin, “Kadı”, İslâm Ansiklopedisi, C. 24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001,

Aydın Mehmet Akif, “ Osmanlı Hukuku”(Ed. Ekmelettinİhsanoğlu), Osmanlı DevletiTarihi, C. 1, İstanbul, 1999.

Baltacı, Cahit, “Şer'iyve Sicillerinin Tarihsel ve Kültürel Önemi”, Osmanlı Arşivleri veAraştırmaları Sempozyumu, İstanbul, 1985.

Barkan, Ömer Lütfi, “Edirne Askeri Kasamsına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, Belgeler III, Sayı 5-6, Ankara, 1993

Bayındır, Abdulaziz, “Osmanlı'da Yargının İşleyişi”, Yeni Türkiye Yayınları, C. 31, İstanbul, 2000.

Bayır, Önder, XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Manisa'nın Sosyal ve İktisadi Durumu,(Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2001.

Beydili, Kemal, “Küçük Kaynarca'dan Yıkılışa” Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Osmanlı Devleti Tarihi, Cilt 1, Feza Yayıncılık, İstanbul 1999

Davis, Faniy, Osmanlı Hanımı, Çev: Bahar Tırnakçı, Yapı Kredi Yayınları, 2.baskı, İstanbul 2009

Emecen, Feridun, XVI. Asırda Manisa Kazası, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

Ergenç, Özer, “Osmanlı Şehrindeki «Mahalle» Nin İşlevi ve Nitelikleri Üzerine”OsmanlıAraştırmaları IV, İstanbul 1984.

Hacib, Yusuf Has, Kutadgu Bilig, (Çeviri: Reşid Rahmeti Arat), Türk Tarih KurumuBasımevi, 8.Baskı, Ankara 2003.

Halaçoğlu, Yusuf, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlıda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı,Türk Tarih Kurumu,Ankara, 2007,

**242 Numaralı Manisa Şer'iyve Sicili Defterinin Değerlendirmesi / Ömer KARATAS-
Mustafa AKBEL**

- İnalçık, Halil, Osmanlı' da Devlet, Hukuk, Adalet, Eren Yayıncılık, Baskı 2, İstanbul, 2005.
- Kıa ,Mehrdad, Daily LıfeinTheOttomanEmpire, TheGreenwoodPress, California, 2011.
- Kınalızade Ali Efendi, Devlet ve Aile Ahlâkı, İlgi kültür Sanat, İstanbul, 2010.
- Ortaç, Hilal, Tanzimattan Meşrutiyet'e kadar Manisa'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı, Celal BayarÜni. Sosyal Bilimler Enst.,(Basılmamış Doktora Tezi),Manisa, 1996.
- Pakalın, Mehmet Zeki, Osmanlı Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Cilt 3, Milli Eğitim Basım Evi, İstanbul 1993, s. 481.
- Sahillioğlu, Halil, Avârız, DİA, Cilt 4, İslam Araştırmaları Merkezi, 1991.
- Tuncer, Hüner *Osmanlı-Avusturya ilişkileri, 1789-1853*, Kaynak Yayınları, 2008.

Cilt: 3 Sayı: 6 Temmuz 2015 / Volume:3 Issue:6 July 2015

ÖĞRETİCİ ŞİİR: DOĞUŞU, GELİŞİMİ VE ÖZELLİKLERİ

Didactic Poetry: Its Rising, Progressing And Characteristics

Dr. Halid el- Halbûnî*
Ahmet ÖZDEMİR**

ÖZ

Öğretici manzumlar veya kendisine öğretici şiir adı verilen edebi tür, Abbasiler dönemi Arap şiirinde yeni bir olgu olarak kabul edilmiştir. Bunun etkeni ise Arap kültürünün, diğer medeniyetlerle teması ve onların bilim ve edebiyatlarının tercüme edilmesi sonucunda yabancı kültürlerin etkisiyle gelişimidir. Öğretici şiirin ilk hedefi ise insanlar arasında bilim ve sanatı yaymak ve öğrencilerin bilimsel metinleri ezberlemelerini kolaylaştırmaktır.

Öğretici şiir sonraki asırlarda köklü bir gelişim kaydederek o dönemdeki bütün bilimlere ulaştı. Şairler, öğretici şiir yazımında farklılık gösterdiler. Bazı şairler, öğretici şiirlerinde şiirin bazı özelliklerini koruyarak özellikle öğretici şiir kitaplarının önsözlerinde bazı şiirsel parıltıyı sürdürürken diğer bazı şairler, şiiri, şekli dışında şiire benzemeyen salt bir ölçüye dönüştürdüler

Öğretici şiirin yararları ve zararları vardır; Yararları, bilimin yaygınlaşması ve öğreniminin kolaylaştırılması, zararı ise; öğretici şiirin, şiirle karışması ve onu yok saymasıdır. Bu olgu, şiir anlayışını ve Arap şiirinin görüntüsünü bozmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şiir, Öğretici şiir, Abbasi asrı.

ABSTRACT

Didactic poetries or what called as a didactic poems were considered as a new phenomenon in Abbasid age. That was because touch of Arabic culture other civilizations and owing to translating of their sciences and literature and its progressing because of effect of foreign cultures. The first aim of didactic poetry was

*Dr. Arap Dili Bölümü, Edebiyat ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Dımeşk Üniversitesi

** Çev: Öğr. Gör. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü,

Öğretici Şiir: Doğusu, Gelişimi ve Özellikleri / Cev. Ahmet ÖZDEMİR

to make public the art and science among the people and to make academic textes easy to be learned by heart by students.

That phenomenon, expanded till settling down entirely and covered all known sciences. Poets varied in didactic poetry writing. Some of them kept on certain characteristics and kept up the poetic luster, especially in prologs. The others turned the poetry into a meter that there hasnt been anything except likeness of pure poetry formally.

Didactic poetry has advantage and disadvantage. Advantages are expanding of science and paving the way for scholarship. As for its disadvantages, one of them is its mixing with poetry and the other is putting it off. This quashed the concept of poetry and the image of Arabic poetry.

Key Words: Poetry, didactic poetry, Abbasid age,

GİRİŞ

Abbasiler döneminde Arap kültürü gelişti ve farklı etkenlerin etkisiyle kültürel hareket canlandı. Bu etkenlerden bazıları şunlardır:

1-Farklı yabancı kültürler ve medeniyetlerle temas halinde olmuştur.. Bu temas, med-cezir gibi gelgitlerle olmuş ancak etkileri açık şekilde gerçekleşmiş ve bu etki genel manada hayatın tüm alanlarında, özel olarak ise edebiyatta yansıma bulmuştur.

2-Felsefe ve diğer bilimlerden yaralanan bilimsel hareketin ve uyanışın ortaya çıkmasına neden olan, diğer toplumların bilimlerini taşıyan ve insanlara duyuran tercüme ve kitap nüshaları yaygınlık kazanmıştır.

3-Düşünmenin yollarını çeşitlendiren ve bilimleri mantık, çıkarsama, analiz ve açıklama üzerine kurulu felsefenin rengiyle boyayan; akla değer veren, düşünmeyi besleyen ve kelam ilmini destekleyen mu'tezili eğilimler ortaya çıkmıştır. Bu eğilimin ortaya çıkışı, belli amaçlara yönelen ve öğretici hedefleri gerçekleştirecek yeni bir şiir akımının oluşumuna katkı sağladı. Bir grup şair, Arap düşüncesini geliştirerek onu bakir alanlara yönlendirmek ve yeni alanlar keşfetmek amacıyla şiirler nazmettiler. Amaçları bilimi öğrencilerine sevdirek öğretmekti. Bu yöntemin en temel karakteristiği kolaylığı idi. Edebiyat medeniyetin önemli dallarından biridir. Medeniyetin farklı değerlerinden ve çeşitli üsluplarından etkilenir, farklı kültürlerini temsil eder ve onun sınırsız boyutlarıyla kaynaşır. Bu noktada şairi, mental etkinliği ve sanat eğilimini şekillendirip kendisine aklın etkinliğini sanatsal eğilimi tasvir ederken fırsat verildiğinde ve atmosfer uygun olduğunda yenilik ve gelişmeye karşı istekli olarak buluruz.

4-Şair yaşadığı çağın ve toplumun bir parçası olması hasebiyle tabi olarak bu ortamdan etkilenir. Abbasi şairi de yaşadığı dönem ve toplumdaki etkilenerek sadece duygu ve hislerinin yoğunlaşması ile şiir nazmetmekle yetinmemiştir. O şiirine bir

Öğretici Şiir: Doğuşu, Gelişimi ve Özellikleri / Cev. Ahmet ÖZDEMİR

misyon yükleyerek, onu akli niteliklerle ve yaratıcı düşünce ile bezemiştir. Ayrıca yeni ve çağdaş alanlara yaratarak şiire düşünsel bir atılım kazandırmış, şaire de eski ile yeniye bütünleştiren ifade gücü ve seçkin bir sanat yetisi vermiştir. Böylece yeni nesil, görebileceği etki ve etkilenmenin en iyisini görür. Abbasi asrında şiir, şaire yeni bir mesaj getiriyor ve çevresindeki her şeyden yararlanabileceğini vurguluyordu.

Bir kısmı Arap şiirine yabancı olan yeni olgular ortaya çıkmış; Arap şiirine, şeklini alarak, onunla karışmıştır. Bunların en önemlileri bilginin farklı renklerinde yazılmış öğretici manzumlardır. Bazı araştırmacılar bu türü, yeni bir şiir sanatı olarak kabul etmiş ancak diğerleri bunun Arap şiirinin rotasından bir sapma ve kusur olarak görmüşlerdir.

Öğretici şiir adı verilen bu öğretici manzumeler vezin ve kafiye yönünden şiir yapısına bürünmüşlerdir. Öğretici şiirlerin çoğu birtakım edipler ve bilim adamları tarafından öğrencilere bilimsel metinleri daha kolay öğretme ve ezberletme aracı olarak kullanılan müzdevice türü şiirlerdir. Çünkü manzum eserler zihne, nesirden daha iyi tutunur ve ezberlemesi daha kolaydır.

Öğretici manzumelerin gerçek şiir kavramına karşıt olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu güzel sanat duyguları, müzik ve hayalle karışık zevkli bir üslupla taşır. Ancak bu sanat... kısır bir anlayışla “şiiri, anlamı olan kafiye ve vezinli söz” olarak tarif etmişlerdir.¹

Öğretici şiir isminin bu öğretici manzumlarla verilmesi özünde bir yanıltmaca taşır. Çünkü öğretici şiir ifadesi iki farklı söylevi ve amacı bileştirir. Çünkü o, iki farklı söylevi ve iki farklı amacı birleştirir. Birincisi şiirdir. Bu, müzik, hayal ve açık bir delaleti sahip ilham verici seçilmiş lafzlara dayanan zevk olan güzel bir sanattır. İkincisi ise öğretimdir. Belli bir bilim hakkındaki bilgilerin anlatılmasıdır. Delil ve kanıtlara dayanır. Onu açık, belirli ve delaleti kısıtlanmış bir dille ifade eder. Amacı ise, bilgileri insanlara ve onların istifadesine ulaştırmaktır. Biri, vicdana seslenip duyguları harekete geçirir, öğretim ise ikna etmek için akla seslenir.

I-Öğretici Şiirin Başlangıcı

Arap edebiyat tarihçileri ve Abbasi edebiyatı araştırmacıları bu olguya değinmişler, kökeni ve doğası hususunda anlaşmazlığa düşmüşlerdir. Bazıları temellerinin Arap asıllı olduğunu söylerken bir kısmı yabancı orijinli olduğunu öne sürmüşlerdir. Bir grup öğretici şiiri, şiirin sanatlarından biri olarak kabul ederken, diğer grup şiir dairesinden çıkarmıştır. Ahmet Emin, öğretici şiiri Hint kültürünün

---

¹ İbn Reşîk, *el-Umde*, 1/245.

Öğretici Şiir: Doğuşu, Gelişimi ve Özellikleri / Cev. Ahmet ÖZDEMİR

etkisiyle², Johann Fück Fars kültürünün etkisiyle³ Tâha Huseyn ise Yunan kültürünün etkisiyle⁴ ilişkilendirmiştir.

Şevkî Dayf ise, bu olgunun köklerini, dilin sahiplerinin dilciler için nazmettikleri alışılmamış bir üslupla ve yabancı kelimelerle ağırlaştırdıkları Urcuzelerde temsil edilen Arap kültüründe olduğu görüşündedir. Hedara öğretici şiirin, şiire aidiyeti hususunda şüpheye düşmüştür. Ona göre, öğretici şiirin sadece adı şiirdir.⁵

el-Fezārî, astronomi hakkında bildiklerini insanların faydalanması ve Allah'ın yaratmasındaki büyüklük hakkında düşünmeleri için şiirinde aktarmıştır. Bilimsel ve dini hedefleri bir araya getirmiştir. Bu durum o zamanlar bekleniyordu.. Çünkü morfoloji bilimleriyle uğraşma henüz tamamlanmamıştı. Bu nedenle, girişinde aşağıdaki mısraları söylediği Urcuzesinde şiirsel ifadeden bir şeyleri kullanmıştır.

Hamd, ihsan ve büyük şan sahibi, şerefli tek nimet veren
kat kat göğü, karanlığı gideren güneşi ışığı ufukları dolduran bedri⁶
yaratan büyük ve yüce Allah'ındır.

Fakat onun çağdaşı dilbilim ve nahiv bilgini 'Alî b. Hamza (ö.189 h.) manzum yazmaya, nahiv ilminin önemini açıkladığı kasidesiyle başlamıştır.⁷

Nahiv bir ölçüdür, kendisine uyulan. Her şeyde kendisiyle faydalanılan.
Bir genç eğer nahvi görürse; mantığı gelişir, bir baktığında anlar.
Bir genç nahvi görmezse, yanlış konuşmaktan korkar ve durur.
Nasbı, ref' ettiğini görürsün. oysa cer ve nasb nasıl ref' olur!
Kur'an'ı okur ancak, i'rabı bozduğunu bilmez ve uydurur.

el-Kisâi'nin beyitlerinde ne şiirsellik vardır ne de manzum seviyesine ulaşabilmiştir. Çünkü el-Kisâi henüz yolun başındadır. Meramını en kısa yoldan ve açık bir şekilde ifade etmiştir. Nahiv konu ve kurallarını düzenlemiş sadece nahiv ilmi ve faydalarından bahsetmiştir. el-Kisâi bu şekilde, kendisinden sonra gelen nahiv bilginlerinin, nahvin bölümlerini ve konularını, Harîrî'nin Mulhatu'l- 'İ'râb adlı kitabı gibi daha sonra meşhur olan, Urcuze tarzında düzenlemelerine bir kapı aralamıştır. Sonra 'Ebân b. 'Abdu'l-Hamîd el-Lâhîkî (ö.200 h.) geldi ve tarih, fıkıh ve öykü dallarında birçok bilgiyi manzumeler halinde ortaya koydu. Bunlardan

² Emîn, 'Ahmed „*Duḥā'l-İslām*, 1/258.

³ el- 'Arabîyye, Johann Fück, s.105.

⁴ Huseyn, Tâha *Hadîsu'l-Erbi'â*, 2/221.

⁵ Hedâra, Muştafâ, *İtticahâtuş-Ş'iru'l-'Arabî fi'l-Karnîş-Şânî'l-Hicrî*, s.367.

⁶ el-Hamevî, Yâkût *M'ucemu'l-'Udebâ*, t 17/118-119.

⁷ el-Bağdâdî, Haṭîb *Târîhu Bağdâd*, 11/412.

Öğretici Şiir: Doğusu, Gelişimi ve Özellikleri / Cev. Ahmet ÖZDEMİR

bazıları şunlardır: ve Erdeşir ve Anuşirvan'ın Maceraları, Oruç ve Zekatın Hükümleri, Yaratılış Kasidesi ve on dört bin beyit halinde nazmettiği Kelile ve Dimne.

Bu eserler şaire, bilimin ve edebiyatın farklı türleri için, metinlerin ezberlenmesinin kolaylaştırması, ilim ve irfan öğrencilerine öğretilmesi, öğretici bir üslubu çağrıştırıyordu.

'Ebān b. 'Abdu'l-Hamīd el-Lāhikī (ö.200 h.)'nin ortaya koyduğu en önemli çalışma, Kelile ve Dimne'yi manzum hale getirmesidir. İbnu'l- M'utez bu şair hakkında şunları söylüyor: O, Kelile ve Dimne'yi çok güzel kelimelerle şiire taşıyan kimsedir. Bu, insanların elindeki iki mısralı olarak yazılmış şiirdir. Yaklaşık 5 bin beyittir.⁸

Ancak 'Ebān'ın manzumesinin on dört bin beyit olduğunu söyleyen rivayetler de vardır. İster birinci rivayet isterse ikincisi doğru olsun, bu manzumeden kalanların tümü yetmiş beyti geçmez. Bazıları şunlardır:

Bu edebî ve çilenin kitabıdır.
İçinde masallar ve doğruluk vardır.

Dünyanın tüm edebiyatlarını,
Bu şekilde kolaylaştırır ezberi,
Aslan ve Öküz bölümünde şöyle der:

Alçak olan bir adam,
Sefil bedbaht bir köpek,
Erdemli olanları ise hoşnut etmez,
Tavşan avlayan aslan gibi
kaçmada görüyor.

Kelile ve Dimne diye adlandırılır.
Hintlilerin yazdığı kitaptır.

hayvanların dilinden hikâyelerle anlatır.
anlatıldığında dile verir lezzeti.⁹

en güzeli bırakıp adi olanı alır.
kuru, çürük bir kemikle sevinir.
fayda vermeyen şeyler.
bir de görürsün ki eşek, onur ve şerefi

'İbn Muḳaffā'nın tercümesini 'Ebān mı manzum hale getirdi yoksa kendisi mi Farsça aslından şiir olarak tercüme mi etti, bilmiyoruz. Fakat bu kitabı yaygınlaştıran 'İbn Muḳaffā'dır. 'Ebān, akı, zekayı ve insanı geliştirdiği; kendisinde yaşamın nabzının attığı eğlenceli hayvan hikayelerini barındıran bir kitap olduğu için ezberlenmesini kolaylaştırmak ve kitabı yaygınlaştırmak için onu, manzum hale getirmiştir. Eğer Ebān'ın bir üstünlüğü varsa, o da Arap edebiyatında Öğretici şiir türünde öncü oluşudur.¹⁰

⁸ 'İbnu'l-M'utez, *Tabakātu's-Şu'arā*, s.241.

⁹ *el-'Evrāk* s.46.

¹⁰ S'adu'd-Din, Laylā, *Kelile ve Dimne fi'l-Edebi'l-'Arabī*, s.292.

Öğretici Şiir: Doğusu, Gelişimi ve Özellikleri / Cev. Ahmet ÖZDEMİR

Ebān'dan sonra Bişr b. M'utemer ile karşılaşırız. Şiirlerinin çoğu Müzdevic'tir. Kalam, fıkıh ve bunların dışındaki mensur kitapları şiire taşır.¹¹ Bişr'in, el-Cāhız'ın "Hayavān" adlı kitabında böcekler, hayvan ve yabancı hayvanların türlerinden bahsederken değindiği iki tane kasidesi vardır. Cāhız bu iki kasideden şöyle bahseder: Bu kasidelerden, giriş mahiyetinde; "Bişr b. M'utemer'in, bu bölümde iki kasidesi vardır. Bu kasidelerinde birçok garip ve tuhaf şeyleri bir araya toplamış ve Güzel hikmetlere ve öğütlere yer vermiştir. Bu yırtıcı hayvanlar ve böcekler hakkında, bu bölümde yazdıklarımızın dışında ancak anlatılanların sığıdığı kadarını zikretmek imkan dâhilindedir. Ancak bu iki kaside birçok şeyi içerir. Bunların ilki, şiir ezberinin kişiye daha kolay geldiğidir. Şiir ezberlendiğinde Zihinde daha kalıcıdır ve örnek vermek gerektiğinde de örnek verilir." şeklinde bahseder.¹²

İlk kaside 60 beyte ulaşır. Başlangıçları;
İnsanlar zenginlik için çabalar, hepsi ihanet içindedir.
Kurtları dişleyen kurtlar gibi, onların uluması vardır nefes nefese.
Karmaşada ve dağınık görürsün, her birinin üflemesinde bir sihir vardır.

Sonra Bişr b. M'utemir, böcekleri ve vahşi hayvanları, her birinin hayatını, davranışlarının türlerini ayrıntılarıyla anlatmaya ve varoluşlarının hikmetini ve bundan başka şeyleri de açıklamaya başlar. Onun anlatımı ve betimlemeleri öğrencilerin konuyu anlamaları için en yetkin bir gereç gibi olmuştur. Şöyle diyor:

Bir çekirge kayayı deler, Atmaca, kuşu avlar.
Silahı mızrak, bahanesi nedir, korktuğunda.

el-Cāhız, öğretici şiirin, öğreticilik yönünün farkına varmış ve onun, şiirin bilinen amaçlarından birini oluşturmadığını ortaya koymuştur. Bişr b. M'utemir, bu manzum eserini ne sadece bilimsel bir amaç ne de hayvanların bir takım özelliklerini ortaya koymak için yazmıştır. O, bu eserini aynı zamanda, insanların bir ders çıkarması ve kendini değiştirmesi için Allah'ın yarattıkları hakkında düşünmeye bir çağrı olarak kaleme almıştır.

II-Öğretici Şiirin Sürdürülmesi

Arap kültürünün, Abbasi döneminde diğer kültürlerle karşılaşması, şiir hakkındaki düşüncenin payını, öncesine göre, şiir sanatının lehine artırmıştır. Büyük şairler gelen fikri bileşenler ile şiirlerindeki sanatsal bileşenleri karşılaştırdılar. Bu, insanların nazarında hoş ve kabul edilebilir olarak kalmaya devam etti. Bu, aynı zamanda Arap-İslam kültürü hakkındaki tuhaf fikirlere etkilenerek girdiği zühtten önce Ebū'l-'Atahīye'nin (ö. 211 h.) durumudur. Çünkü Onun şiirleri, insanları yeni bir sosyal yaklaşıma çağıran ve sanatsal ihtiyaçlarının giderilmesini göz ardı eden

¹¹ en-Nedīm, *el-Fihrist*, s.205.

¹² el-Cāhız, *el-Hayavān*, 6/284.

Öğretici Şiir: Doğusu, Gelişimi ve Özellikleri / Cev. Ahmet ÖZDEMİR

Bu girişte Recezler'ini bir soruya cevap olarak nazmettiğini gösterdi. Bilginin kendisine ait olduğunu iddia etmedi ve onları güvenilir bilginlere isnat etti. Bilginlerin tarzı budur. Kaynağa önem vermek şairlerin işi değildir. Bu durum, burada, ezberlenip hafızada tutulmasındaki güçlükleri kolaylaştırmak ve tarihe ait bir şeyleri kendi yöntemiyle zihinlere yerleştirmek için onun şiiri bırakıp manzum eserlere yöneldiğini gösteriyor. Olayları anlatmaya başladığında kafası karıştı ve bu gelişigüzellik hoşuna gitmedi. Çünkü manzum eserler, yazarına akıcılık fırsatı tanımaz. Çünkü manzum eser yazarı, gerçeklere, açıklığa, hayalden uzak oluşa ve dolaysız anlatıma sıkı sıkıya bağlıdır.

İbn M'utez(ö.296 h) geldi ve Arap şiirinde büyük kasidelerden biri sayılan tarihi kasidesini nazmetti. Çünkü dört yüz on dört beyte ulaşır. Bu kasideyi, iki mısramın da diğer beyitlerden bağımsız bir kafîye ile Recez bahrinde nazmetti.¹⁷

Bu kasidenin özel bir önemi vardır. Çünkü o, halifelik tahtını tevarüs edenlerin isimlerini, olumlu ve olumsuz işlerini, onların kendi devirlerinde meydana gelen olayları ve bunun yönetimdeki etkilerini kaydeden tarihi bir belgedir. Kaside İmam Ebû'l-'Abbās el-M'utaḍad'ın hayatı hakkındadır. İbn M'utez(ö.296 h.) buna şöyle işaret ediyor:

Bu, sözü özlü imamın,	hayatını anlatan kitaptır.
Krallık için yaratılmışların,	en hayırlısı, doğru sözlüsü
Ebû'l-'Abbās'ı	kast ediyorum.
Kaybolduğunda krallık emriyle kıyam etti.	İnsanlar arasında meşhur biriydi
Sinik biriydi, heybeti yoktu.	Bir sinek vızıldasa korkardı
Her gün ölen ve korkan,	boyun eğmiş sinik biriydi.
Her gün isyan ve talan	öldürülmüş insanlar ve savaş vardı. ¹⁸

Bu kaside hicri 3.asırdaki ekonomik, sosyal ve siyasi yönleri dolaysız şekilde betimlemeyi içerir. Şair, o zamanlar, insanların karşılaştıkları zorlukları betimledi ve tarihi olayların anlatımı ile harika manzum şiirin arasındaki uyumu büyük bir yetenekle sağlayarak şahit olduğu karışıklıkları ve trajedileri anlattı. Çünkü o, yetenek ve deneyim sahibi bir şair ve anlattığı olayların şahididir. Bir etkilenme ve coşkuyla başladı. Bu etkilenme ve coşku manzumdeki şiir sanatını özellikle de övgü ve yergide ortaya çıkardı. Bunlar şairin, çok başarılı olduğu ve manzum şiir tarihine dahil etmeyi güzel şekilde başardığı, konulardır. Bunula birlikte manzumu şiire yerleştirmek zordur. Çünkü manzumun amacı, şiir sanatı bunun gizliliğini reddetse bile, bilimseldir. Bu tür manzumlar musannifi şüpheye

¹⁷ 'Aḫavī, 'Alī, eṣ-Ş'ir fī'l-'Aşri'l-'Abbāsi,s.78.

¹⁸ Ş'iru İbnu'l- M'utez, 1/520-521.

Öğretici Şiir: Doğusu, Gelişimi ve Özellikleri / Cev. Ahmet ÖZDEMİR

düşürür ve ne yazması gerektiği hususunda şaşkınlığa düşer. Çünkü bilimsel manzumlar, şiirin bazı özelliklerini taşırlar. Manzum şiirin öncülerinin durumu budur. Dilbilimci ve şair İbn Düreyd (ö.321h.) de el-'Ahvaz valisi Muḥammed b. Mîkāl'i övdüğü ünlü maksuresinde bunu teyit eder. Arap dilindeki kısa lafızların üçte birini Maksureye dahil etmiştir.¹⁹

Görüyorsun başımı, soldu rengi. Sabahın kenarı karanlığın etekleri altındadır
Gada ağacının dalının tuttuğu gibi siyah saçlarındaki beyazlar tuttuğu.
Zamanın attığı kalbin hatıraları, aşk acısıyla gücümü tüketti.
Oyun bahçesi kurudu soldu. Daha önce toprağı nemli iken

İbn Düreyd'in düşüncesi insanlara, dile ait bilgileri ulaştırmaktı. Bunlardan biri de kısa lafızlardı. İhtiyaç ve minnet onu, Muḥammed b. Mîkāl'i övmeye sevk etti. İki yüz elli üç beyti içeren kasidesinde iki arzusunu ortaya koydu. Kasideye gazelle başlar ve zamandan şikâyet eder. Kendisinden önce sıkıntı çekenleri zikreder. Sonra, İbn Mîkāl'i övmeye başlamadan çölü ve çöldeki hayvanları över.

Manzum eser, tıp ve felsefeyi de kapsar. Çünkü psikoloji hakkında ünlü bir kasidesi olan İbn Sînâ (ö.428 h.) gibi bilginler, bilimlerin yayılması ve etkisinde bilimi konu alan manzumalarda yarar görmüştür.

Yükseklerden bir güvercin, sana indi gururlu ve reddeden.
Her bilenin gözünden saklanmış, aşikâr ve yüzü peçesiz.
Zoraki geldi sana belki de, şikayet etti ayrılığından, nefretle.

İbn Sînâ, kasidesini iki düzeyde yazmıştır. Açık olan düzey, konuyu ele almada şiir üslubunu korumaya yardım eden, ifade de sembolik yönetime bağlı, gizli olan düzeye işaret eder. Ancak felsefi terim ve ibarelerle kasideyi ağırlaştırmış ve manzum şiire yaklaşmıştır. Bu, psikolojiyle ilgili görüşlerinin yayılması için manzum eserden daha iyi bir yöntem bulamayan İbn Sînâ'nın hoş bir kurnazlığıdır.

Araştırmacının gözlemlerinden biri de, Abbasi dönemi şairinin, toplumun karşılaştığı modern ve hızla gelişen bilgiyle baş edebildiği, uyum sağlayabildiği ve bilginin yeni alanlarında istedikleri gibi at koşturduklarıdır. Öğretici şiir dönemin edebiyatındaki en önemli olgulardandı.

III-Öğretici Şiirin Özellikleri

Abbasi döneminde öğretici şiiri betimleyen birçok özellik vardır. Mevcut şiir dünyasında belirgin işaretlerden özel bir belirti daha eklenir. Bu özelliklerden bazıları şunlardır:

¹⁹ Şerhu Makşûretu İbn Düreyd,s.3.

Öğretici Şiir: Doğusu, Gelişimi ve Özellikleri / Cev. Ahmet ÖZDEMİR

a-Duygusallıktan uzak ve akılcı bir retoriğe önem verme:

Bu özellik, Abbasi asrındaki akılcılığın doğal sonucudur. Çünkü fikir hayatı sınırsız şekilde gelişti ve her yerde şairleri düşünmeye sevk eden tartışma ve konuşmalar yaygınlaştı. Mantık ve onun kıstaslarının kapılarının açılması yanı sıra yunan kültürü aracılığıyla, felsefi düşünce kapılarının açılması; şairleri akli lezzetleri ifade eden her tür bilgiyle donanmak ve bu bilgiyi benzeri görülmemiş bir şekilde şiir için besin yapmaya koyuldular. Öğretici şiir haddi zatında akli meleke, keskin bir zihin, anlamın inceliklerini keşfetme ve öğrencilerin okuması ve destek almaları için şiir beyitleri şeklinde nazmedilmeyi gerektirir. Tüm bunlar Bîşr b. M'utemir'i aklın yeri ve önemi, açık ve kesin deliller getirme gücü konusunda konuşmaya itmiştir:

Allah için, bir öncüdür akıl,
Olay şahidin durumu gibi,

darlıkta ve kolaylıkta bir arkadaş.
karar veren bir hâkimdir.²⁰

Abbasi döneminde akıl, benzeri görülmemiş şekilde yorum ve tahlil yapabilmıştır, yenilikçi anlamları, çok ince çıkarımları, anlam üretmeyi ve düşünceyi sınıflandırmayı salt aklın aracılığı ile yerine getirebilmiştir.

Öğretici şiir, orta seviyede kültür sahibi bilim öğrencilerine yönelik olmasıyla nitelenir. Akıldan bir çitle kuşatılır ve soyut düşünceden korunur. Manzum şiir, özellikle belli bir sınıra kadar, duygusallıktan uzaktır.

Bu şiiri okuyan biri, bu şiirden dolayı heyecanlanmaz. Aksine kendisindeki akli gücü, düşünce melekeleri ve muhakeme yetisi coşar. Buradan bu tür bir şiire aklın özellikleri hâkim olur.

Oruç ve zekât gibi fıkhi konular hakkındaki veya ahlak ilkeleri hakkında, Kelile ve Dimne masalları, kralların hikayeleri ve buna benzer şeyler hakkında bahseden manzum şiirlerde duygu nasıl olur?

b-İbarelerin kısalığı

Öğretici şiir hakkında konuştuğumuzda yani, ortada, zorunlu olarak, birinci elden ezbere yönelik bir durum varsa, ibareleri uzatmak veya düşüncelerin ifadesinde gevezelik etmek gereksizdir. Aslında aksi doğrudur. Kelimeler azaldığında, ibareler kısalduğunda ezberlenmesi bilim öğrencileri için çok daha kolaydır.

Bu noktadan hareketle şairler, öğrencilerin kendisinde bir kolaylık bulmaları hasebiyle Recez ve kasidelerinde ifadenin bu türünü daha çok kullandılar.

Hikâyeler, tarih, bilimsel durumlar ve dine ait meselelerin tümü, detaylı açıklamayı gerektirir. Ancak şairler kendilerini, gereklilikten dolayı, şiirlerini

²⁰ el-‘İkdu’l-Ferîd,4/527.

Öğretici Şiir: Doğusu, Gelişimi ve Özellikleri / Cev. Ahmet ÖZDEMİR

ezberlemek maksadıyla kelimeyi eksiltmeye ve aşırı yüklemekten de kaçınmaya yönelirken buldular.

Bu konuda geçen tüm kasideler, İbarelerin kısalığı kuralına uygundur. Ne bir fazlalık ne de bir eksiklik bulamayız. Aksine odaklanmanın gücü ve ibarelerin kısalığı ve kolaylığıyla aklın desteğinin yardımı görünüyor.

c-Şiirsel şekil

Öğretici manzumlar veya öğretici şiir sınırlı bir şiir formunda gelir. Birincisi çeşitli bahir ve kafiyeleleriyle bildiğimiz, kasidedir. İkincisi ise, her şatırında aynı kafiye kullanılmasıyla bilinen Ercuze ve her iki şatırdan sonra başka kafiye alan ve İbn Düreyd'in Maksure'si şekliyle öne çıkan Müzdevce'dir. Ancak manzumlar, şairlerine manzumenin şekli ve yapısında büyük değişikliğe fırsat vermemiştir.

d-Konuların çeşitliliği

Öğretici şiir yazan şairler tek bir konuyla yetinmemişlerdir. Aksine birçok konunun ötesine geçmişlerdir. Tarih, fıkıh, kıssalar, ayrılık, yıldızlar ve bunların dışında o şairlerin düşüncelerinin genişliğini, değişik konuları ve kültürün farklı renklerini ifade etmedeki çabalarını gösteren konular hakkında manzumlar yazmışlardır.

Bu, öğretici şiirin hedefi idi. Bunlar, manzumlar yoluyla bilimin gelişimi ve öğrencilerin bunları kolaylıkla ezberlemeleridir. Bu çalışma, günlerin geçmesi ve asırların tekrarı ile olgunlaşmış ürünlerini ve hasadını vermiştir.

KAYNAKÇA

Hedāra, Muştafa, *İtticāhātu 'ş-Ş'iru'l-'Arabiyyi fi'l-'Karni'l-Hicrī*, Dāru'l-M'arif, el-Kāhire, 2.baskı, 1969.

Ebū'l-'Atahīye, *Eş'āruhu ve 'Aḥbāruhu*, thk dr, Şukrī Faysal, Maḥba'atı Cāmia, Dımeşk, 1965.

el-'İsbehānī, el-'Egānī, li'eb'l-Ferec, *Dāru 'İhyā'e et-Tturāsi'l-'Arabī*, Beyrūt, Dāru'l-Kutub baskısı fotokopisi (t.y.).

es-Şavlī, *el-'Evrāk* (kısmı 'Eḥbār 'eş-Şu'arā'), Şavlī, baskısı 1934.

el-Bağdādī, *Ḥaṭīb, Tārīḫü Bağdād* Su'ād maḥbaası, Mışır, 1931.

Ḍayf, Şevkī *et-Taḥavvur vet-Tecdīd fiş-Ş'iri'l-Emevī*, Lecnetu't-T'elīf ve't-Tercume ven-neşru, el-Kāhire, 1952.

Öğretici Siir: Doğusu, Gelişimi ve Özellikleri / Çev. Ahmet ÖZDEMİR

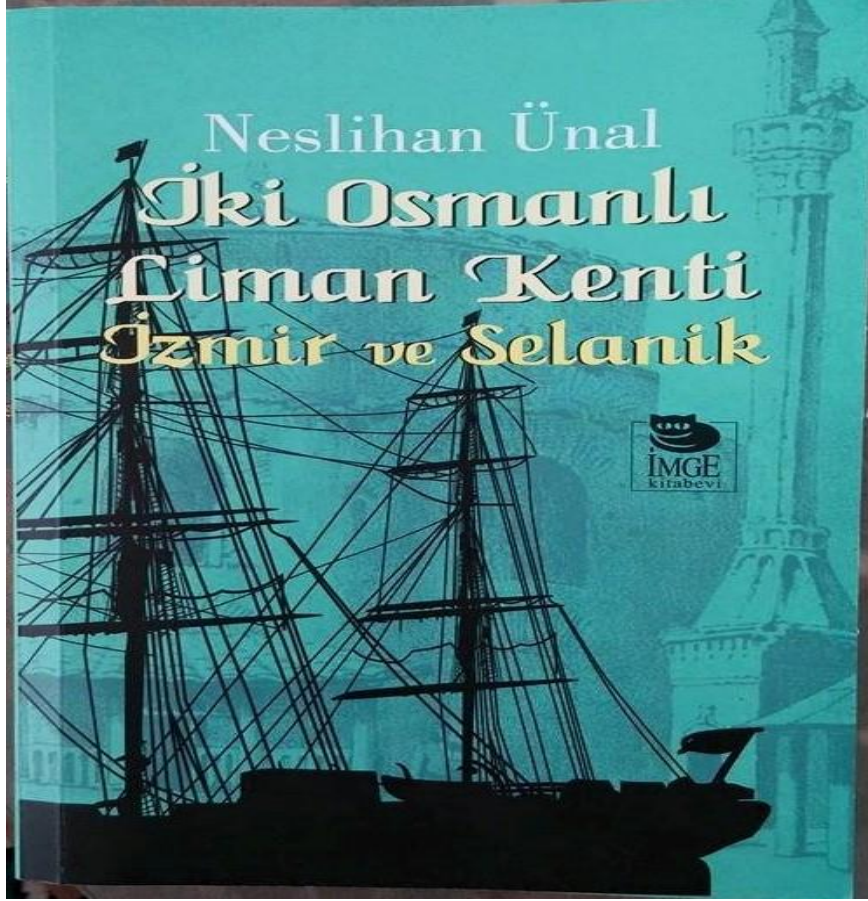
- Huseyin, Taha, *Hadīs el-‘Erbi‘ā‘i*, Dāru‘l-Ma‘ārif, el-Kāhire, 1958.
- el-Cāhiz, *el-Hayavān*, Thk ve Ş ‘Abdu’s-Selām Hārūn, Dāru ‘İhyā‘i-t-Turāš el-‘Arabī, Beyrūt 3. baskı.
- bin el-cehm, ‘Alī, *Dīvān ‘Alī bin el-Cehm* Thk Halil Murdum Bey, Lecnetu‘t-Turāš el-‘Arabī, Beyrūt, 2. baskı, (t.y.).
- et-Tebrīzī, *Şerhu Maqşūra İbn Dureyd*, el-Mektebu‘l-‘İslāmī, 1. baskı, Dimeşk, 1961
- es-Sāmerrā‘ī, Yūnus, *Ş‘iru İbnu‘l- M‘utez*, dirāsetu ve Thk, Vizāratu‘l-‘İlām, ‘Irāk 1977.
- ‘Aṭvī, ‘Alī, eṣ-Ş‘iru fī ‘l-‘Aṣrī ‘l-‘Abbāsī, Mu‘essetu ‘İzzu‘d-dīn, Beyrūt, 1993.
- ‘Emīn, ‘Aḥmed, *Duḥā‘l-‘İslām*, Lecnetu‘t-Tt‘elīf vet-Tercume ven-Neşr, el-Kāhire, 1949.
- İbnu‘l-M‘utez, *Tabakātu‘ş-Şu‘arā*, Thk ‘Abdu’s-settār ‘Aḥmed Ferāc Dāru‘l-me‘ārif, Mısır, 4. Baskı, 1977.
- Fuchs, Johann, *el-‘Arabiyye*, Çev. dr. Ramaḍān ‘Abdu‘t-Tevvāb, Mektebetu‘l-Hāmicī, el-Kāhire, 1980.
- İbn ‘Abd Rabbih, *el-‘İkdu‘l-Ferīd*, Thk. ‘Aḥmed ‘Emīn, Lecnetu‘t-Tt‘elīf vet-Tercume ven-Neşr, Mısır, 1962.
- el-Ḳayravānī, İbn Reşīk, *el-‘Umdetu*, Thk. Muḥammed Ḳarḳazān, Dāru‘l-M‘arife, Beyrūt, 1. baskı, 1988.
- İbn ‘Uşaybi‘a, *‘Uyūn el-‘Enbā‘i fī t-Tabakāti‘l-‘Edebāi*, Thk. Nizār Riḍā Dāru Mektebetu‘l-Ḥayātī, Beyrūt.
- en-Nedīm, *el-Fihrist*, Thk. Ridā Teceḍḍut, Ṭahrān, 1973.
- Su‘a‘d-dīn, Leylā, *Kulliyetu ve Dimnetu fī‘l-‘Edebi‘l-‘Arabī* Mektebetu‘r-Risāleti, ‘Ummān, (t.y.)
- ‘el-Ḥamevī, Yāḳūt, *M‘ucemu‘l-‘Udebā*, Dāru ‘İhyā‘i‘t-Turāšī‘l-‘Arabī, Beyrūt, (t.y.).

Cilt: 3 Sayı: 6 Temmuz 2015 / Volume:3 Issue:6 July 2015

Neslihan Ünal, *İki Osmanlı Liman Kenti İzmir ve Selanik*, Ankara:İmge Kitabevi Yayınları, Nisan 2015, ISBN978-975-533-797-5, 295 sayfa.

Huri AKSEN*

---

*Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı,
Yüksek Lisans Öğrencisi, huri462010@hotmail.com

Mukayeseli şehir tarihinin en güzel örneklerinden Özer Ergenç, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, gibi sosyal tarihe yön veren bir çok yapı gibi Neslihan Ünal tarafından kaleme alınan *İki Osmanlı Kenti: İzmir ve Selanik* adlı kitap yakın tarihlerde Osmanlı hâkimiyetine girmiş olan İzmir ve Selanik'in tarihine ilişkindir. Son dönem Osmanlı tarihi araştırmalarında öne çıkan husus, kapitalist dünya ekonomisi içerisinde, Osmanlı Devleti'nin kapitalistleşme konumunu belirlemeye ve sorunlara yönelik eserdir. Osmanlı şehri olan bu liman kentleri değişen dünya şartlarında ön plana çıkması ve ekonomik ve siyasi gücün yansımaları görülmektedir. Osmanlı devletinin İngiltere, Avusturya, Hollanda vb. Devletlere verdiği imtiyazlar sonucunda ticaretin Osmanlı reayasına olumsuz etkisi ve gayrimüslimlere olumlu etki oluşturması, sonraki dönemlerde bu durumun Osmanlı devletini sürüklediği durum belgelere dayandıran yazar, haritalar ile yer bildirimini yapılmış olup kıyas yoluyla Liman Kentlerinin güçlenmesi ile yeni guruplar meydana geldiği ve bu guruplar arasında sınıfsal çatışma alanı olan liman kentleri ön plana çıkarmıştır.

Eser Osmanlı Devletinin kapitalizmle olan ilişkisine, Osmanlı Devletinin önemli liman kentlerinden İzmir ve Selanik limanları üzerinden yanıtlar bulmaya çalışmaktadır. Genel hatlarıyla bakıldığında İzmir ile Selanik birbirine benzer özellik ve koşulları var gibi görünebilir fakat İzmir liman kenti XVI. yüzyılda itibariyle gelişme kaydeden ve Çuha üretim merkezi haline gelen Selanik XVI. Yüzyılın ikinci yarısına geldiğinde özelliğini kaybetmiş görünmektedir. İzmir için ise; bu durum tam tersi bir şekilde seyretmektedir. Halep'in önemini yitirmesi ile İzmir; İran'dan gelen ipeğin, Batı Anadolu'da yetiştirilen meyvenin ve Ankara üretimi sofun ihraç merkeziydi. Söz konusu iki kentin yanında, pek çok karşılaştırmayı bünyesinde barındıran bu araştırma, bitmek bilmeyen doğu ile batı kıyaslamasına; doğu kenti ile batı kenti olgusunun yanında Osmanlı Kentini de karşılaştırmaktadır.

Eserde Osmanlı kentinin genel karakteri; Sancak ve Kaza idari birimleri üzerine inşa edilmiş olup, idaresinde etkin iki idareci bulunurdu bunlardan biri Bey, (Sancakbeyi, Beylerbeyi) diğeri ise; yargı kuvvetini temsil eden Kadı idi. Osmanlı kentinde pazarlar, kapalı çarşı, uluslararası ticaretin yapıldığı alanlar, hanlar yerli tüccarların ticaret alanlarıydı. Bu fiziki yapıya sahip olan kentlerin gelişimini liman hızlandırmıştır.

Eser bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Eserin girişinde (s. 15-24) kaynakların değerlendirmesi yapılmış; Birinci Bölüm'de (25-34) XVII. ve XVIII. Yüzyılların iktasadi durumları ve Osmanlı Devlet'inin sosyo-ekonomik yapısı, siyasi, askeri olaylarına genel bakış başlığı altında, Osmanlı Devlet'inde Sosyo-ekonomik faaliyetleri ve etkileri, askeri olayları, Osmanlı kent ekonomisi hakkında değerlendirmelerde Osmanlı şehri ile Avrupa kent karşılaştırması yapılarak farklılıkları değerlendirilerek şehri oluşturan mekânlar ve siyasi oluşumlara dikkat çekilmiş olup şehrin gelişimine etki eden ticaret, tarım ve yönetimine dikkat çekilen İzmir ve Selanik kentleri ve diğeri şehirler hakkında ön bilgi verilmiştir.

İkinci Bölüm'de ise (s. 41-141) İzmir'in tarihçesi, adı; "*Smyrna*" kelimesine dayanmaktadır, kelimenin kökeni hakkında farklı görüşler bulunmaktadır;

"Aslı Tismurna olan kelimenin, ön eki olan "ti" nin düşüncesiyle Smuran veya Smyrna şeklinde olduğu kabul edilir. Bir başka öykü ise bu adı Anadolu tanrısı Adonis ile ilişkilendirmektedir..."

Türk fethinden önceki durumu; sonrasında Türklerin İzmir'i fethetmesi ve Osmanlı dönemi içerisindeki önemi, İzmir'in sosyal, siyasi, dini yapısı aynı zamanda ticari mekânları ele alınmakla birlikte idari ve demografik yapısı, kent yükselişi, kent ekonomisi ve rol oynayan kişiler ile birlikte kaçakçılık faaliyetleri, korsanlar ve şikayetler incelenmiş ve dini yapısı incelenmiş; Müslümanlar, gayrimüslimler ve Avrupalılar irdelenmiş dahası İzmir Yahudi cema'ati gibi sosyal hayatı etkileyen gelişmeler ele alınmıştır. XIX. Yüzyılın Getirdikleri; modernleşme sürecinde İzmir'in Kentsel dönüşümü, ekonomik gelişimi, toplumsal değişimi hakkında bilgi sunulmuştur.

Eserin Üçüncü Bölümü'nde (s. 149-257) Selanik kentinin tarihçesi, Osmanlı fethinden önceki yapısı ve fetihten sonraki durumu, fiziki yapısı, sosyal, ekonomik, dini etkisi ve gelişimi, demografik yapısı içerisinde limanı, kalesi ve kentsel dönüşümü, ekonomik gelişimi ve toplumsal yapısını irdeleyebilecek bir eserdir. Sonuç kısmına da iki Liman Kentinin (İzmir ve Selanik) karşılaştırılması yapılmıştır.

İki Osmanlı Limanı Kenti İzmir ve Selanik adlı bu eser; Osmanlı Devleti arşivlerinden günümüze kadar intikâl etmiş olan muhtelif vesikalardan istifade ederek hazırlanmıştır. Eserin dipnotlarından, kaynakçasından ve eklerinde verilen belge örneklerinden özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivinde oluşturulan Ali Emiri, Cevdet, İbnü'l-Emin, Kamil Kepeci, Maliyeden Münevver tasniflerden yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, Bâb-ı Defteri Muhallefat Halifeliği, Evkâf Haremeyn Muhasebesi Defteri, MühimmeDefterleri, Yayınlanmış Arşiv Belgeleri ve birçok kitap ve ansiklopediden faydalanılmıştır.

İmge Kitabevi tarafından yayınlanan ve daha önce doktora tezi olarak sunulmuş olan *İki Osmanlı Liman Kenti İzmir ve Selanik* adlı bu eser İzmir ve Selanik üzerine çalışma yapacak olan yazarlara fayda sağlayabilecek özelliktedir. Limanın kentlere etkisine dikkat çekilmiş ve ticârî ürünler ve ürünlerin miktârları tablo halinde gösterilmiş ve haritalara yer verilmiştir.

Eser *İki Osmanlı Liman Kenti İzmir ve Selanik* şehrinin coğrafi özelliklerine siyasi yapısına ve Osmanlı devletine olumlu ve olumsuz yapısını irdelemiş ve kültürel, sosyal, siyasi olarak Osmanlı Arşiv belgesine dayandırılarak yazılmış ilmi bir çalışma olup tarihe ve günümüze ışık tutmaktadır. Ancak eser sonunda kavram dizinine yer verilmemesi eksiklik olup sonraki baskılarda bu eksikliğin giderilmesini ümit etmekteyiz. Bu sayede bilgi taraması daha etkin hale gelecek ve sosyal tarih araştırmalarına küçükte olsa katkı sağlama niteliğindedir.

MAKALE YAZIM KURALLARI

1. Yayınlanan makalelerin uluslararası indekslere eklenmesinde sorun yaşanmaması için özet ve anahtar kelimeler gerekmektedir. Bu sebeple dergiye gönderilecek makalede mutlaka Türkçe-İngilizce özet ve anahtar kelimeler bulunmalıdır. Özetler 200 kelimeyi geçmemeli, Anahtar kelimeler kısmında en fazla 7 kelime kullanılmalıdır.
2. Makalelerin İngilizce başlığı, Türkçe başlığın altına eklenmelidir.

Yazılar, Microsoft Word programında yazılmalı ve sayfa yapıları aşağıdaki tablodaki gibi düzenlenmelidir:

Kağıt Boyutu	A4 Dikey
Üst Kenar Boşluk	5,5 cm
Alt Kenar Boşluk	5,5 cm
Sol Kenar Boşluk	4,5 cm
Sağ Kenar Boşluk	4,5 cm
Yazı Tipi	Times News Roman
Yazı Tipi Stili	Normal
Boyutu (normal metin)	10
Boyutu (dipnot metni)	9
Satır Aralığı	Tek (1)

3. Makale içerisindeki başlıkların her bir kelimesinin sadece ilk harfleri büyük yazılmalı, başka hiç bir biçimlendirmeye, yer verilmemelidir.
4. Gönderilecek bilimsel çalışmaların sayfa sayısı belge, kroki, harita ve benzeri malzemeler gibi eklerle birlikte en fazla 25 sayfa olacaktır.
5. Makalede en fazla 10 şekil ve/veya tablo verilmelidir. Şekil ve tablolar metin içerisinde mutlaka belirtilmelidir. Şekil ve tablo ebatları makale için belirtilen ölçüler dışına taşmamalıdır.
6. İmlâ ve noktalama açısından, makalenin ya da konunun zorunlu kıldığı özel durumlar dışında, Türk Dil Kurumunun İmlâ Kılavuzu esas alınmalıdır.
7. Makalelerdeki dipnotlar, metin altında verilmelidir.
8. Metnin sonunda **KAYNAKÇA** başlığı altında, atıfta bulunulan kaynaklar soyadına göre sıralanmalıdır.

Örnek:

Kitap: Fisher, Alan, W., *The Crimean Tatars*, Stanford, 1978.

Köprülü, M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara, 2003.

Makale: İnalçık, Halil, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Belleten*, VIII/30, Ankara, 1944, s. 185–229.

Tezler: Nariç, Ökkeş, *1712-1715 tarihleri Arasında Gaziantep'te Sosyal- Siyasi ve İktisadi Yapı (64 Numaralı Gaziantep Şer'iyeye Sicilleri Metin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi)*, Kils 7 Aralık Üni. Sosyal Bilimler Enst. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kilis, 2010.

Elektronik Kaynak: http://tr.wikipedia.org/wiki/Tevfik_Paşa(10.07.2012)

ARTICLE WRITING RULES

1. Abstract and key words are needed in order to avoid problems about being included in the articles published in international indexes. For this reason, , English-Turkish abstracts and key words must be taken place in the the article which will be sent to journal. Abstracts should not exceed 200 words, 7 words should be used as maximum in the part of key words.
2. The title of the articles in English, should be added below the title of articles in Turkish.

Manuscripts should be written in Microsoft Word, and page structure of the program shall be in the following table

Paper Size	A4 vertical
Top Margin	5,5 cm
Lower Margin	5,5 cm
Left Margin	4,5 cm
Right Margin	4,5 cm
Font	Times News Roman
Font Style	Normal (Standard)
Size (plain text)	10
Size (footnote text)	9
Line Spacing	Single (1)

3. Only the first letters of each word in the article titles must be great, no other formatting, should not be included.
4. Number of pages of scientific studies which will be sent , will have maximum of 25 pages, including attachments, such as the map and sketch and similar materials.
5. In article, up to ten shapes or tables must be given. Shapes and tables must be noted in the text . Figure and table size should not be out of the specified dimensions for the article.
6. Spelling and punctuation must be based on the Turkish Language Institution Speller. the exceptions of some specified situations enforcing the terms of article or topic.
7. Footnotes in the article should be given in the text by prepared in format of giving classic format or APA((American Psychological Association) format.
8. At the end of the text, under the heading of AUTHORITIES ,the referenced resources must be ordered alphabetically according to the surnames .

Examples:

Book: Fisher, Alan, W., *The Crimean Tatars*, Stanford, 1978.

Köprülü, M. Fuad, *Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu*, Ankara, 2003.

Arcitle: İnalçık, Halil, “Yeni Vesikalara Göre Kırım Hanlığı’nın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi”, *Belleten*, VIII/30, Ankara, 1944, s. 185–229.

Theses: Nariç, Ökkeş, *1712-1715 tarihleri Arasında Gaziantep’te Sosyal- Siyasi ve İktisadi Yapı (64 Numaralı Gaziantep Şer’iyye Sicilleri Metin Transkripsiyonu)*, Kilis 7 Aralık Üni. Sos. Bil. Enst. (Basılmamış Y.Lisans Tezi), Kilis, 2010.

Electronic Resource: http://tr.wikipedia.org/wiki/Tevfik_Paşa(10.07.2012).